LUSTGÅRDEN 1995

LUSTGÅRDEN

Årsskrift 1995

ÅRGÅNG 75

Red. Kjell Lundquist

FÖRENINGEN FÖR
DENDROLOGI OCH PARKVÅRD

Föreningen för Dendrologi och Parkvård

(The Swedish Society for Dendrology and Park Culture)

Postadress: Box 29069, 100 52 STOCKHOLM
Telefon: 08-663 08 03 Telefax: 08-663 06 80

Postgirokonto: 1607 - 1

Medlemsavgifter:	Ordinarie medlem	200:-/år
	Familjemedlem	90:-/år
	Studerandemedlem	80:-/år
	Ständig medlem	2 000:-
	Ständig familjemedlem	1 000:-

Ordförande: Docent Göran Lundeberg,
Stubbstigen 7, 181 47 LIDINGÖ

Vice ordförande: Ark. LAR John Dormling
Sportvägen 19, 183 40 TÄBY

Sekreterare: Gunilla Schildt, Ö. Norevägen 2
181 31 LIDINGÖ

Skattmästare: Ark. LAR Klaus Stritzke, Granbacksvägen 11,
181 65 LIDINGÖ

Redaktör: Landskapsarkitekt Kjell Lundquist, Mäster Eriks
väg 5, 224 67 LUND, Telefax: 046-13 89 18

Redaktionskommitté: Friherre Gösta Adelswärd samt styrelsens arbetsutskott

Omslagsbild: Tall - årets träd 1995.
"Några tallar på en gravhög från äldre bronsåldern nära kusten i Halland. Den låga sensommarsolen fick stammarna att lysa röda. Vinden kammade varje hårstrå av kullens torra, varma rosafärgade gräs åt ett och samma håll. Det var mycket vackert."

Teckning av Lisa Bauer, Haverdal i september 1995.

Grafisk produktion: Lena Svensson, Institutet för Kulturforskning (IK),
Christinehofs slott, Brösarp

Tryckeri: Skogs Boktryckeri AB, Trelleborg 1995
ISSN 0349-0033

Tryckt med bidrag från Kungl. Patriotiska sällskapet samt Carl-Fredrik von Horns fond.

Innehåll

(Contents)

Redaktörens förord 5
Kjell Lundquist

Föreningen för Dendrologi och Parkvård 75 år 6
Inga H. Jungstedt

Vår förening - Spridda hågkomster på 75-årsdagen 10
Gösta Adelswärd

DENDROLOGI

Svensk dendrologi - Utveckling och status under de senaste 25 åren 13
Karl Evert Flinck

Wollemia - En australisk sensation 20
Lennart Engstrand

Sorbus commixta 'Carmencita' 24
Rune Bengtsson, Eva Jansson & Kenneth Lorentzon

Inga träd växer upp i himlen 26
Evert Nilsson

Buddleia globosa Hope i Sverige 28
Karl Evert Flinck

Släktet Crataegus L. - Hagtornar 29
Karl Evert Flinck

Ekar i Västergötland 41
Åke Carlsson

Svartlöga - Inför ett skärgårdsarboretum 47
Sten Ridderlöf

Tallplantors utveckling och reaktioner för olika ljus och temperatur 63
Ingegerd Dormling

En tallrapsodi 69
Carl Ludvig Kiellander

TRÄDGÅRDSHISTORIA

Övedskloster - Lanthushållning och estetik i 1700-talets anda 83
Åsa Ahrland

Scientific Purposes of Padua and Montpellier Botanic Gardens at 1600 99
Ulrich von Rath

Om lingon som buxbomsersättning 106
Kjell Lundquist

Ljung eller lingon - En kommentar 112
Gösta Adelswärd

RESOR

Italien - April-maj 1991 113
Klaus Stritzke

England - Juni 1994 121
Maria Flinck

England, juni 1994 - Personliga växtminnen 131
Inga H. Jungstedt

Skåne - September 1994 136
Sven Erixon

SMÄRRE MEDDELANDEN OCH NOTISER

Havebrugshistorisk Selskab - En presentation 145
Kjell Lundquist

Trädgårdskulturens historiska arv - Idag och i morgon 148
Seminarium på Alnarp 21-23 september 1994
Kjell Lundquist

Frederiksborg slotshave i Danmark genskabes - J. C. Krieger's 151
mesterværk klar til Kultur-år i København 1996!
Asger Ørum-Larsen

"The Baroque Gardens of Neercanne Castle" - Internationell 154
konferens i Maastricht, Nederländerna, 27-29 september 1995
Kjell Lundquist

Forum för Trädgårdshistorisk Forskning 159
Katarina Frost

Föryngring av en allé 160
Klaus Stritzke

RECENSIONER OCH BOKANMÄLNINGAR

Våra trädgårdsväxter - En bok som passar alla som sysslar med trädgård 163
Bengt Lövkvist

Drömplantor - Den nya generationen perenner 165
Camilla Andersson

Biografi över Sven-Ingvar Andersson 166
Thorbjörn Andersson

Tusen år i trädgården - Från sörmländska herrgårdar och bakgårdar 169
Eva Gustavsson

Europas trädgårdar - Från antiken till nutiden 173
Åsa Ahrland

Horticultura - Trädgårdskultur på renässansmanér 176
Madeleine von Essen

Fjällnära trädgårdar i Jämtland och Härjedalen 1830-1900 180
Catharina Svala

FÖRENINGSMEDDELANDEN

Styrelseberättelse för 1994 182

Sonett vid Dendrologföreningens årsmöte 1994 184
Gösta Winqvist

Redaktörens förord

YTTERLIGARE ETT TRÄDGÅRDSÅR är förlidet och Föreningen för Dendrologi och Parkvårds 75:e verksamhetsår går också mot sitt slut. Föreningens 75:årsfirande har präglat året och jubileet har också satt sina tydliga spår i den föreliggande utgåvan av LUSTGÅRDEN. Tre inledande artiklar ägnas historiska tillbakablickar på föreningen och dendrologins utveckling i Sverige.

Under mina sex redaktörsår har tidigare ingen årsskrift varit så omfattande och välmatad. 27 skilda författare har bidragit med 35 olika artiklar, reseberättelser, meddelanden och recensioner på 184 sidor till årets LUSTGÅRDEN. Detta ger en god uppfattning om både bredd i infallsvinklar och skribentkår och också om tyngden i huvudämnena dendrologi och trädgårdshistoria. För alla bidrag och för alla bidragslämnares tålmodiga arbete, som i många fall tagit större delen av det gångna året i anspråk, framförs ett varmt tack.

Dryga sjuttiotalet sidor kan i årets upplaga hänföras till ämnet dendrologi. Vi märker här speciellt en ny släktmonografi över *Crataegus* av Karl Evert Flinck, tallartiklar som en följd av att tallen utgjort "årets träd" av Ingegerd Dormling och Carl Ludvig Kiellander samt en inledande artikel till en kommande beskrivning av Sten Ridderlöfs skärgårdsarboretum på Svartlöga. Den dendrologiska sensationen *Wollemia* från Australien presenteras av Lennart Engstrand. Förnämliga fotografier av Tore Hagman återfinns i Åke Carlssons ek-artikel.

I den trädgårdshistoriska avdelningen märker vi speciellt ett längre bidrag av Åsa Ahrland om den landskapligt imponerande godsanläggningen Övedskloster i Skåne. En artikel berör Montpellier och Paduas botaniska trädgårdar och är skriven av Ulrich von Rath. Denna presenterades i somras vid det internationella symposiet i Padua till högtidlighållande av den botaniska trädgårdens 450-årsjubileum. Nya rön beträffande lingon som buxbomsersättning förmedlas så som en fortsättning på föregående års uppmärksammade bidrag av Gösta Adelswärd.

I årets LUSTGÅRDEN presenteras de längre resor föreningen gjorde under 1994, inkluderat en eftersläntare, Italien 1991. Årets resor till Frankrike och Västerbotten återges i nästföljande upplaga. Flera av de smärre bidragen ägnas det viktiga området trädgårdsrestaurering. Till detta finns det all anledning att återkomma med tyngd. Sju olika verk inom föreningens verksamhetsområde recenseras därefter. Betydligt fler skulle kunna komma ifråga. Maria Flinks *Tusen år i trädgården* som recenseras av Eva Gustavsson, erhöll vid gårdagens August-gala på Dramaten i Stockholm August-priset för årets svenska fackbok. FDP gratulerar varmt.

Ett varmt och hjärtligt tack riktas avslutningsvis till alla de som bidragit till färdigställandet av årets LUSTGÅRDEN; med granskningsuppdrag, lån av bilder och annat material och svar på frågor av skilda slag. Ett speciellt tack går till Kenneth Lorentzon för granskningen av den vetenskapliga nomenklaturen i flera av årsskriftens artiklar. För Lisa Bauers teckningar som prytt LUSTGÅRDEN:s omslag genom mina redaktörsår är jag mycket tacksam. Dessa har givit årsskriften kontinuitet och en omisskännelig karaktär. För ett gott och respektfullt samarbete med Stiftelsen Institutet för Kulturforskning (IK) och Lena Svensson på Christinehofs slott under fyra år, framför jag på föreningens vägnar ett stort tack. Efter sex år som föreningens redaktör träder jag härmed också temporärt tillbaka och överlämnar redaktörsskapet med varm hand till Siv Söderlund. Förse henne vänligen med ett kvalificerat material framöver!

Jag önskar Er därmed alla en god läsning och ett GOTT NYTT ÅR 1996!

Lund 5 december 1995

Kjell Lundquist

FÖRENINGEN FÖR DENDROLOGI OCH PARKVÅRD 75 ÅR

Inga H. Jungstedt

Figur1. Föreningen för Dendrologi och Parkvård på besök hos Tor Nitzelius. I bildens mitt syns från vänster Gösta och Margareta Winqvist samt Birgitta Jensen. (Foto: Inga H. Jungstedt, 1991)

DEN 18 MARS 1920 bildades Föreningen för Dendrologi och Parkvård på initiativ av direktören för Alnarps trädgårdar Carl G. Dahl. Övriga medverkande vid starten var professor Gunnar Schotte och fil. dr Nils Sylvén. Som förebilder till den svenska dendrologiska föreningen fanns en fransk, en skotsk och en tysk förening. Alla tre ägnade sig enbart åt dendrologi - de vedartade växterna.

Redan från starten den 18 mars 1920 bestämdes att man inte enbart skulle verka för kännedom om materialet utan även för dess användning och vård. I stadgarnas första paragraf preciserades detta "att främja kännedom om i Sverige odlingsvärda träd och buskar samt intresset för anläggning, vård och förskönings av svenska parker."

Föreningen växte snabbt, vid årsskiftet 1920 hade föreningen 327 medlemmar. Då gavs också den första årgången av LUSTGÅRDEN ut, redigerad av Nils Sylvén. I samband med föreningens 50-års jubileum har trädgårdsarkitekt Sven Hermelin skildrat de 50 åren i LUSTGÅRDEN, Årg. 50, 1970. Där finns en innehållsrik skildring av människorna ba-

kom verket, i styrelsen, bland funktionärer och medlemmar. Här betonas även vikten av att i LUSTGÅRDEN publicera de rön som insamlats och att skildra dendrologiskt intressanta platser som föreningen har besökt.

Det är en imponerande mängd artiklar som samlats inom dendrologins område under dessa 50 år. LUSTGÅRDEN är föreningens ansikte utåt och når dels den krets av medlemmar som inte brukar delta i färder och årsmöten, dels också fackmän och institutioner inom och utom landet.

Nu har det gått 25 år sedan trädgårdsarkitekt Sven Hermelin skrev sin innehållsrika artikel om dendrologföreningens 50-åriga historia. Föreningen firar i år 1995 sitt 75-års jubileum. Här följer en kort sammanfattning av åren 1970 - 1995.

Återblick

Föreningen har samma stadgar och mål som för 75 år sedan, nämligen att sprida kännedom om svensk dendrologi och parkvård.

Figur 2. Helmuth Wanderoy, trädvårdskurs i Botan, Uppsala 1978. (Foto: Margareta Wiberg)

Årsskriften LUSTGÅRDEN består och är nu med alla sina årgångar från 1920 en verklig guldgruva för forskare på dendrologins och parkkonstens område. Praktiskt taget allt som berör föreningens intressesfär har här behandlats och belysts ur olika synvinklar. Föreningens ekonomi har aldrig varit stark och LUSTGÅRDEN utgör alltid den största utgiftsposten. Omfånget på årsskriften har växlat men innehållet har alltid varit på toppnivå. Detta är märkligt eftersom författararvode inte förekommer. Det enda vederlag författarna får är ett antal särtryck. Exkursionsberättelserna i årsboken är viktiga. I dessa skildras ofta ingående de träd och parker som föreningen besökt. Viktigt för den som vill forska vidare i ämnet.

Ordföranden, sekreterare, skattmästare och redaktörer under åren 1970 - 1995

Ordförande	
Greve Torgil von Seth	1950 - 1975
Överste Ebbe Gyllenstierna	1976 - 1982
Friherre Gösta Adelswärd	1982 - 1985
Professor Gösta Winqvist	1985 - 1992
Docent Göran Lundeberg	1992 -
Sekreterare	
Akademijägmästare Mårten Smedberg	1965 - 1972
Docent Örjan Nilsson	1972 - 1980
Akademiträdgårdsmästare Helmuth Wanderoy	1980 - 1990
Trädgårdsarkitekt Inga H. Jungstedt	1990 - 1995
Gunilla Schildt	1995 -
Skattmästare	
Akademiträdgårdsmästare Helmuth Wanderoy	1965 - 1990
Trädgårdsarkitekt Klaus Stritzke	1990 -
Redaktör	
Friherre Gösta Adelswärd	1967 - 1990
Landskapsarkitekt Kjell Lundquist	1990 - 1995

Som framgår av förteckningen var Torgil von Seth föreningens ordförande i 25 år. Samma antal år innehade Helmuth Wanderoy uppdraget som skattmästare. Han var dessutom sekreterare under tio av dessa år. Gösta Adelswärd var redaktör för LUSTGÅRDEN i 23 år och samtidigt ordförande under tre år. Dessa rekordlånga befattningstider är imponerande.

Ett av de största och viktigaste arbeten som utförts under åren har varit publiceringen av Generalregister II. Den omfattar LUSTGÅRDEN:s alla artiklar under åren 1950 - 1984. Detta arbete har utförts av trädgårdsarkitekt Vera Gade i Norrköping, med docent Örjan Nilsson som rådgivare. Generalregistret publicerades 1987.

Docent Örjan Nilsson hade under åren 1976-1980 floristikkurser både i Skurup, Fjällnäs, Bohuslän och Abisko. Mårten Smedbergs resor till fjälls och till Gotska Sandön samt alla de vandringar han lett under åren, har alltid varit otroligt populära. Under åren har det varit en del upprop och arbeten beträffande inventeringar och yttranden om trädgårdar och arboreta. Plantering av träd har också skett på några av de platser föreningen besökt. I LUSTGÅRDEN 1985/86 publicerades den första översättningen av *The Florens Charter* i sin helhet. Det är ICOMOS i samarbete med IFLA, som har utarbetat rekommendationer för bevarandet av all världens historiska trädgårdar.

Till 1989:års LUSTGÅRDEN finns ett supplement som Tor G. Nitzelius skrivit om sin växtintroduktion från ön Ullung-Do i södra Korea 1976. Vår hedersmedlem Tor Nitzelius blev 1992 hedersdoktor vid Göteborgs universitet.

Efter Sven A. Hermelins död 1984 bildades Sven A. Hermelins fond för att hedra hans minne. Denna fond skall stödja åtgärder och insatser inom parkvård och trädgårdskonst. Vid föreningens årsmöte i år, 1995, tilldelades slottsträdgårdsmästaren Dan Haubo det första stipendiet ur denna fond.

Från 1991 - 1995 har varje år ägnats ett träd - först lind, lönn, ek, alm och nu 1995 är årets träd tall. Under vårarna har en trädkurs med fem möten hållits som sedan avslutats med en Temadag. Dendrologexkursionerna har blivit fler och har stor betydelse som inspirationskälla för deltagarna. Här får man lära känna ett rikhaltigt växtmaterial och se var det trivs och hur det bäst skall användas.

Exkursioner 1970-1994

Årtal Program

1970 Valdemarsudde - 50 års jubileum
Enaforsholm, Småland, Östergötland

1971 Årsmöte: Sjöfartshuset, Stockholm
Skåne, Göteborg med omnejd, Hjo med omnejd
Utlandsresor: England, Ungern

1972 Årsmöte: Sjöfartshuset
Botaniska trädgården, Göteborg, Norra Bergslagen, Vindelälven, Västerbotten
Utlandsresor: Helsingfors, Leningrad, Tallin

1973 Årsmöte: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademin
Tullgarn, Uppland, Dalafjällen
Utlandsresa: Portugal

1974 Årsmöte: Sjöfartshuset
Göteborg och Tjolöholm, Kalmar med Öland, De kungliga parkerna, Ängsö nationalpark, Uppsala och Ultuna

1975 Årsmöte: Sjöfartshuset
Östergötlands ängen, Härjedalen, Stockholmsparker, Österlen
Utlandsresa: Tyskland - München-området

1976 Årsmöte: Sjöfartshuset
Stockholmsparker, Dalarna, Norrköping, Leufsta bruk, Västerbotten
Utlandsresor: Holland, Danmark - Jylland

1977 Årsmöte: Sjöfartshuset
Bergianska trädgården, Blekinge, Lötsjön, Svartsjö
Utlandsresor: Korsika, Irland, Åland

Figur 3. Ulla Bodorff-Gyllenhaal och Ebbe Gyllenstierna, Hammersta gård 1981. (Foto: Margareta Wiberg)

1978 Årsmöte: Sjöfartshuset
Misteln i Mälarregionen, Södermanland, Sandemar, Dalarö, Bjärehalvön och Själland, Bergslagen: Dendrologkurs, Uppsala, Sarek, Jädraås, Barr. ekologi - KSLA
Utlandsresa: Frankrike - Cevennerna

1979 Årsmöte: Sjöfartshuset
Östergötland, Dendrologikurs i Uppsala, Sjö-Fånö-Grönsö, Bohuslän: Floristikkurs, Göta kanal
Utlandsresa: England - London

1980 Årsmöte: Skåne-Breanäs
Marabou, Sundbyberg och Upplands Väsby, Ekolsund, Gotska Sandön, Abisko: Floristikkurs, Erstavik, Kronobergs län, Djursholm

1981 Årsmöte: Södertälje
Korsö-Ramsmora, Brunnsviken-Bergianska träd gården, Kista-Järva fältet, Laisaliden-Tärnaby, Skåne, Hammersta gård

1982 Årsmöte: Sigtuna
Ulriksdal, Stockholms södra förorter, Ystad-Bornholm, Uppsala-Sigtunaområdet, Kebnekajse
Utlandsresa: Södra Frankrike

1983 Årsmöte: Park Hotell, Stockholm
Tyresö, Halland-Göteborg, Gotska Sandön, Eriksberg-Åkerö, Gotland, Rönninge
Utlandsresa: Jugoslavien

1984 Årsmöte: Djurgårdsbrunns värdshus
Ängsö nationalpark, Gotska Sandön, Härjedalen-Storsjö, Nynäs-Nynäshamn
Utlandsresa: Östtyskland

1985 Årsmöte: Sjöfartshuset
Reimersholme-Långholmen, Skåne, Elfvik, Dalsland, Ängsö, Höga kusten, Järna-Tureholm-Trosa, Gotska Sandön
Utlandsresa: England

1986 Årsmöte: Nürnberg-Huset
Hallunda gård, Mälarstranden, Jönköping, Årsta viken, Beatelund
Utlandsresa: Norge

1987 Årsmöte: Piperska muren
Norra Djurgården, Enaforsholm, Västergötland, Danmark-Skåne, Temadag:" Där solen skiner"
Utlandsresa: Tyskland

1988 Årsmöte: Piperska muren,
Nordiska museet, Hågelby gård, Erstavik, Gotland, Östergötland
Utlandsresa: Kenya

1989 Årsmöte: Piperska muren
Sorunda, Västmanland, Härnösand, Elfvik, Uppsala: Trädbeskärning, Rydboholm
Utlandsresa: Norge

1990 Årsmöte: Stora Sällskapet, Stockholm
Ängsö nationalpark, Cedergrenska, Göteborgstrakten med Vinga, Västergötland, Hanstawiik, Linnés Hammarby, Temadag: Trädgårdsförnyelse
Utlandsresa: Italien

1991 Årsmöte: Stora Sällskapet, Stockholm
Haga lustpark, Drottningholm, Hallandsås-Bjäre halvön, Dalarna, Ekebyhov, Rosendal, Årets träd: Lind (kurs och temadag)
Utlandsresa: Tyskland

1992 Årsmöte: Stora Sällskapet
Södermalmsvandring, Sigtunabygden, Venngarns slott, Elfvik, Tyresö, Södertäljetrakten, Björns skog, Årets träd: Lönn (kurs och temadag)
Utlandsresa: Holland

1993 Årsmöte: Operaterrassen, Stockholm
Waldemarsudde,Vetenskapsakademien, Västergötland-Mullsjö, Värmland, Ungern, Österrike, St. Nyckelviken, Brunnsviken, Årets träd: Ek (kurs och temadag)
Utlandsresa: Ungern, Österrike

1994 Årsmöte: Operaterrassen, Stockholm
Observatoriemuseet, Långholmen, Uppsala-Botaniska-Linnéträdgården, Södra Ängby, Stora Skuggan, Årets träd: Alm (kurs och temadag)
Utlandsresa: England

1995 Årsmöte 75-år: Operaterrassen, Stockholm
Logården och Riksplan, Svartsjö slott, Marabou - Sundbyberg, Västerbotten, Cedergrenska parken, Bergianska trädgården, Årets träd: Tall (kurs och temadag)
Utlandsresa: Frankrike

Under det sista halvseklet har den yttre miljön utarmats på ett katastrofalt sätt. Trädgårdar och parker har fått förfalla och växa igen, kunnig personal har avskedats - allt för att rationalisera och ekonomisera vår gröna miljö.

I dag när man kan skönja att ansvaret för vårt kulturarv har börjat vakna, då är det mycket svårt att få kompetent folk att sköta den gröna miljön. Nu behövs verkligen föreningens kurser och kunskaper inom området. Låt oss hoppas att dendrologin och trädgårdskonsten blomstrar år 2020 när Föreningen för Dendrologi och Parkvård firar sitt 100-års jubileum.

Inga H. Jungstedt *är landskapsarkitekt, verksam vid Sven A. Hermelin AB i Stockholm. Föreningens sekreterare 1990-95.*

VÅR FÖRENING - Spridda hågkomster på 75-årsdagen

Gösta Adelswärd

Figur 1. Sven A. Hermelin i Älvhyddan med kornfibbla i handen. (Foto: Kjell Stockhaus, 1972)

MITT FÖRSTA MINNE av vår förening är från 1921, då exkursionen gick till Östergötland och mitt föräldrahem besöktes. Min far hade medverkat vid föreningens bildande och parken och trädgårdarna vid Adelsnäs stod under hans egid i sitt högsta flor. Till detta bidrog den trädgårdsskola han startat kring sekelskiftet. Byrådirektör Nils Soneson - en av denna skolas ivrigaste supportrar - ger i LUSTGÅRDEN Årg. 2 en entusiastisk och mycket sakkunnig skildring av besöket. Denna och många andra från äldre tid är nu värdefull dokumentation för trädgårdshistoriker, ty mycket har, som alla vet, förändrats på sjuttiofem år.

Bland medlemmarna fann man då, förutom fackmän med en rad lärde i spetsen, åtskilliga godsägare, ty på deras domäner höll man sig ännu i regel med välskötta anläggningar och kunniga trädgårdsmästare. Men inblandningen av alla möjliga intresserade tycks ha varit stor redan då. Trädgården är ju en företeelse som till innehåll, form och historia är så oerhört mångfacetterad att snart sagt varje tänkbart intresseområde finns att studera och det tycks allt fler upptäcka att döma av vår medlemssammansättning för närvarande (som för övrigt vore värd en statistisk undersökning).

Min hustru och jag blev medlemmar 1951 då vi deltog i Hollandsresan rik på upplevelser och början till nya bekantskaper och vänskapsförbindelser, som är en del av charmen med föreningar av detta slag; man träffar ständigt människor med samma intresseinriktning.

Från de många resor vi deltagit i skall här bara återges några spridda hågkomster. Skottland 1954 var en strålande färd, utmärkt organiserad tack vare hjälp av en skotte på brittiska ambassaden. Två väldiga bussar fraktade oss runt, en i väst och en i öst. Så möttes vi på ett magnifikt slott som general Eisenhower fått som hedersbostad. Där bytte vi marschrutt så alla fick se samma saker.

Den yppiga växtligheten, särskilt på västsidan, var nog en överraskning för de flesta. Vårt första mål - Logan i sydväst - väckte beundrande stön redan på uppfartsvägen där *Rhododendron x catawbiense* blommade i oändliga mängder. Vi fick snart veta att den spred sig som ogräs och bekämpades som sådant. Resten var så mycket mer imponerande. I det nära nog subtropiska klimatet trivdes palmerna och vid deras fot den blå *Meconopsis* i massor. Man gick som Putte i blåbärsskogen skuggad av jättelika himalayarhododendron eller i en kilometerlång allé

av femton meter höga "Monkeypuzzle". Den älskvärde gamle lordens lappade byxor stannar också i minnet, om detta berodde på den ännu rådande textilransoneringen eller nedärvd excentricitet är en öppen fråga.

Frankrikeresan 1965 var av samma kaliber. Utomordentligt organiserad av dåvarande sekreteraren Erik Hedström gick allt som smort. En förpatrull utsåg ljuvliga platser för picknickluncherna där korgarna från våra hotell innehållande de angenämaste överraskningar packades upp. Vår främste kontaktman var vicomte Charles de Noailles. Hans anseende i trädgårdskretsar var betydande och på alla slott vi besökte - och de var många - mottogs vi med den utsöktaste vänlighet och champagnen flödade. Vid en mottagning på svenska ambassaden överlämnades till honom som tack en etsning av Folke Gullby föreställande Adam och Eva planterande ett träd. Vicomten såg genast att den hade drag av Dürer, men jag anade inte då att han och hans hustru född Rotchild var konstkännare av rang och pionjärer för den modernistiska konsten. Det palats hon ärvt i Paris, inklusive gammal fin konst i massor, hade av dem trytferats med Picasso och liknande. Detsamma gällde funkisvillan på Rivieran - en av de första - där också trädgården var avantgarde.

För Englandsresan 1971 gjorde min hustru och jag tillsammans med Walter och Lisa Bauer en recognoseringstur, som blev oförglömlig och resan blev lyckad trots att även den var av mastodontformat. På Great Dixter, en charmfull anläggning från seklets början, finns nära entrén en blomsteräng då i fullt flor. Några av våra kunnigaste trädgårsentusiaster kunde inte bärga sig utan rusade ut på ängen för närmare studier. Jag stod bredvid ägaren, Mr Lloyd. Det indiantjut han uppgav vid åsynen av detta går inte att beskriva.

Trädgårdshistoria har av naturliga skäl blivit en viktig del av föreningens verksamhet och LUSTGÅRDEN:s innehåll. Ett betydelsefullt datum var den utställning om svensk trädgårdskonst på Nationalmuseum vi inspirerade till i samband med vårt femtioårsjubileum. Den gick att genomföra tack vare tjänstemän på museet som var kunniga och intresserade av denna del av konsten. Dessa förutsättningar saknades helt hos en del konstkritiker. En tyckte att parterrmönster var lika ointressanta som

Figur 2. Gösta Adelswärd, Peter Hayden och Ulla Fant i Oxford 1985. (Foto: Margareta Wiberg)

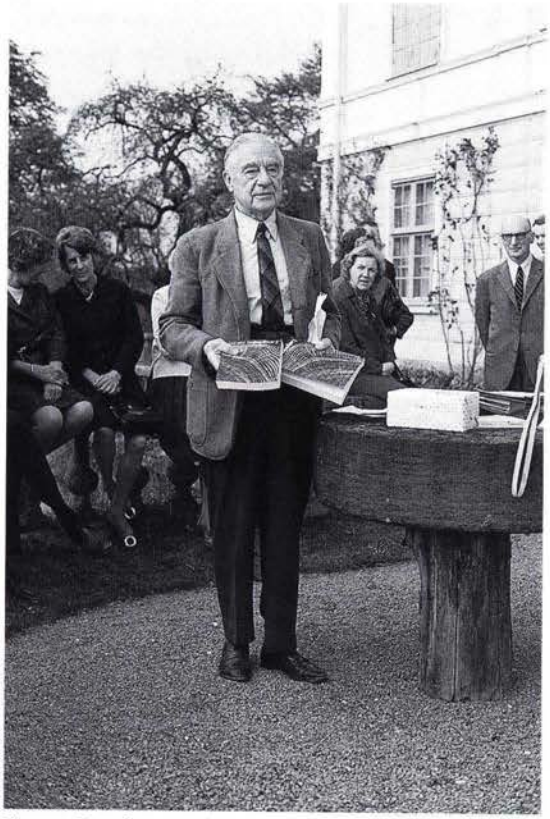

Figur 3. Torgil von Seth, Börringe i maj 1971. (Foto: Margareta Wiberg)

Figur 4. Sven A. Hermelin med *Ailanthus*-blad och Görvel Gyllenstierna i Budapest. (Foto: Margareta Wiberg)

gamla broderade soffkuddar och liknande i samma stil. Förhoppningsvis är inställningen nu en annan.

Under tre år var jag föreningens ordförande, en kort period då jag såg som min viktigaste uppgift att skaffa en föreningen värdig efterträdare. I ledningen hade ju från början funnits fackmän, ofta vetenskapsmän, av förkrossande lärdom. Den imposante professor Robert Fries, den lika lärde professor Nils Sylvén, vänlig och humoristisk, Sven Hermelin (fig.1, 4), som gärna och trevligt delade med sig av sin stora erfarenhet, Torgil von Seth (fig.3), älskvärd och omtänksam, som fick alla att trivas, Ebbe Gyllenstierna, en stöttepelare av vänlig auktoritet för att bara nämna några. Det var omöjligt att leva upp till dessa formidabla föregångares standard. Det lyckosamma valet av efterträdare - Gösta Winqvist - kan dock i någon mån tillskrivas min hustru och mig.

Till slut några ord om redaktörskapet för LUSTGÅRDEN, som under tjugofyra år var min syssla, mindre av egen förtjänst än av brist på villiga ersättare. Det var en rolig tid inte minst att jaga författare för en årsskift med traditionellt höga ambitioner. Till mina finaste skalper - om ett så vanvördigt uttryck kan tillåtas - hörde Geoffrey Jellicoe, C. Th. Sörensen och Vivi Laurent-Täckholm. Walter och Lisa Bauer måste också nämnas i detta sammanhang. Walter med artiklar och notiser i de mest skilda ämnen, Lisa med illustrationer som inte bara konstnärligt gav mycket mer än foton och omslagsbilder som givit LUSTGÅRDEN ett karakteristiskt ansikte under årtionden. Men fel och galenskaper inträffade då och då och Gud må förlåta mig somliga sidor. En gång förväxlades fotot av dendrologer på en svensk slottstrappa med ett dito på en tysk flera år tidigare. Hur detta kunnat ske är ett mysterium. Författaren till den vidhängande artikeln, Walter Bauer, var inte glad och inte redaktören heller. Men en stor skock dendrologer på en trappa ter sig märkvärdigt lika genom åren.

Så må ock föreningen förbliva !

Friherre ***Gösta Adelswärd*** *är svensk trädgårdshistorisk nestor. Föreningens ordförande 1982-85 och redaktör 1967-90.*

SVENSK DENDROLOGI
- Utveckling och status under de senaste 25 åren

Karl Evert Flinck

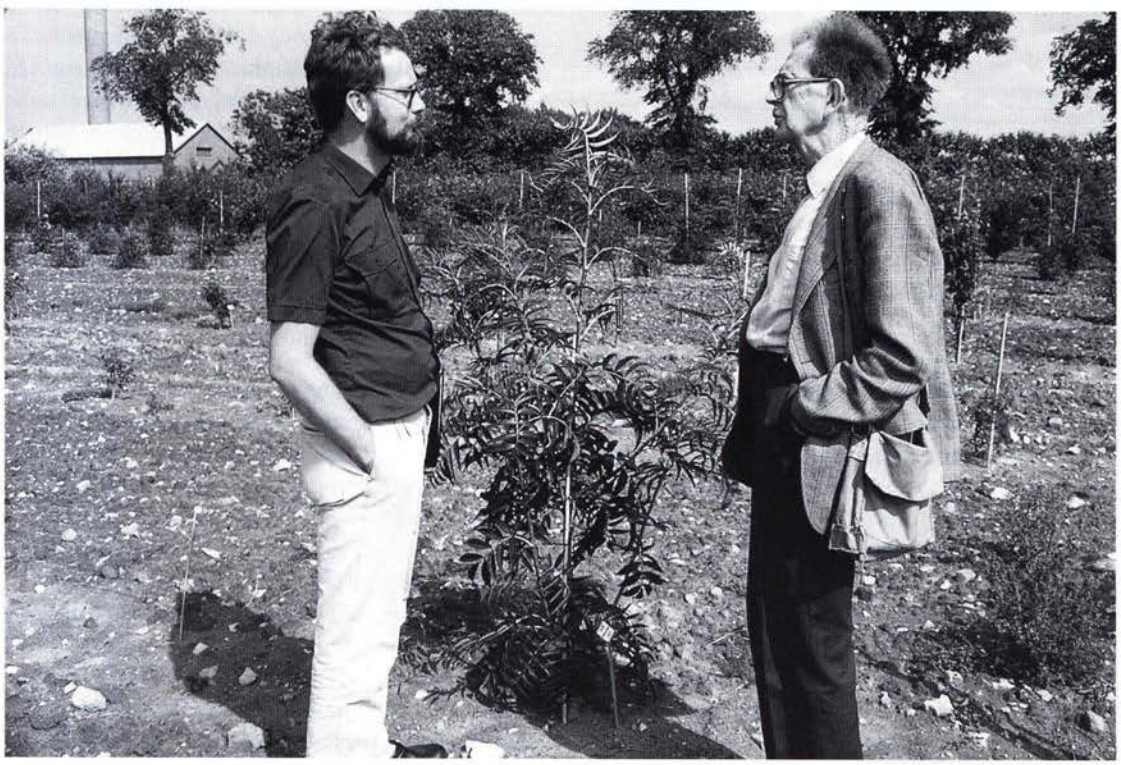

Figur 1. Rune Bengtsson och Tor Nitzelius diskuterande Ullung-rönnen mellan sig på Alnarps försöksfält. (Foto: Kenneth Lorentzon 1990)

NÄR REDAKTÖREN bad mig skriva denna artikel kände jag en osäkerhet ifråga om termen dendrologi. Jag slog därför upp den definition som min uppslagsbok gav. Den hade följande ordalydelse: "Trädlära, behandlar på fritt land odlingsbara vedartade växter."

Trots att med denna definition fruktträd och bärbuskar samt rabattrosor skulle behandlas, exkluderar jag dessa i det följande.

Stat och kommun har under de gångna 25 åren upplevt en stark aktivitet som berört dendrologiskt material. För statens del tänker jag på Vägverket. Detta stora verk talar gärna om sin förståelse för miljön. Man behöver bara ta en promenad där man för tillfället vistas i Sverige för att se hur tomma dessa uttalanden är. Det är inte svårt att finna före detta vackra träd som på det mest barbariska sätt stympats. Nyligen läste jag en notis i *Svenska Dagbladet* (15 aug 1995) som behandlade alléer i Stockholms län. Totalt finns 280 st som inte kommer att vårdas. Endast 10 st, delvis från 1700-talet, skall få vård. Gångna tiders fattiga Sverige orkade plantera

och ansa sina alléer. Idag bara pratar Vägverket, men en ordentlig analys och positiva beslut saknas.

I kommunerna skedde en våldsam bebyggelsetillväxt under de gångna 25 åren. De grönanläggningar som gjordes i de nybebyggda områdena kom delvis att inkräkta på budgeten för tidigare anläggningar. De anspråk på växtmaterial som uppstod löstes till en del genom import från Östblocket. Ibland var materialet av dålig kvalitet, men det förekom också blandningar av flera kloner, t.ex. vid lindplanteringar. Införsel har också skett av *Sorbus*-former, som inte varit korrekt identifierade. Under trycket av besparingskrav har många kommuner lämnat ut en stor del av anläggnings- och skötseluppgifter för grönytor till entreprenörer, som delvis saknat kompetens. Totalt anser jag att de senaste 25 åren inte bragt till våra kommuner det som kan önskas av dendrologi.

I *Svenska Dagbladet* den 22 augusti 1995 fanns en notis med följande innehåll:

"Storstädernas parker sämst - Malmö, Helsingborg, Norrköping och Enköping är parkbesökarnas eldoradon. Dessa städer är bäst i landet på att pryda sig med gröna oaser. Stockholm och Göteborg är inte alls lika duktiga på parker. De har hamnat långt ned på den lista som rangordnar städers förmåga att utveckla parkverksamheten. Listan kommer från Grönt nätverk med representanter från bl.a. landets stadsträdgårdsmästare, kyrkogårdschefer och landskapsarkitekter."

Botaniska trädgårdar och arboreta

Om man söker efter möjligheter att få se ett stort antal olika vedartade växter, erbjuder de botaniska trädgårdarna samt landets arboreta det största urvalet. Trädgårdsamatörer kritiserar då och då den ena eller den andra botaniska trädgården för att deras (amatörernas) önskemål inte tillgodoses. Mitt intryck är att landets stora botaniska trädgårdar har vårdat sitt vedartade material mycket väl. När det gäller **Göteborgs botaniska trädgård** tillkommer dess fina beståndsarboretum. I alla botaniska trädgårdarna finns delvis unikt, värdefullt växtmaterial. I Göteborg finns i arboretet bl.a. de japanska insamlingar som nu nått en sådan ålder att de kan utvärderas med hänsyn till en mera allmän odling.

I Sverige finns inga statliga arboreta. De anläggningar som finns är antingen kommunala, stiftelser eller privata.

Ett par trädgårdsparkanläggningar, nämligen **Norrviken** och **Sofiero**, har ett så rikligt växtmaterial (Norrviken med framförallt Nitzelius "arboretum"; Sofiero med rhododendron), att de har stort dendrologiskt intresse. Båda har tagits om hand och kommer sannolikt att leva länge.

Ett av landets finaste arboreta, **Kiviks-Esperöd**, har tagits om hand av Föreningen Kiviks-Esperöd Arboretet och verkar vara säkerställt för framtiden.

Ett nytt arboretum, som på grund av sin belägenhet kan stimulera sin landsdel, är **Arboretum Norr**, Umeå.

År 1972 bildades **Nordisk Arboretutvalg** (Nordiska Arboretkommittén). I denna finns medlemmar från alla nordiska länder. Man samarbetar på följande områden: 1) Insamling av nytt växtmaterial. Här har under de gångna 25 åren ett stort och lovande material insamlats. 2) Ett gemensamt registreringssystem. 3) Klimatologiska observationer. 4) Gemensam informationsverksamhet.

Vid Lantbruksuniversitetet i **Alnarp** finns sedan gammalt en fin park som i själva verket är ett intressant arboretum. Detta har under perioden fått stora tillskott av vedartat växtmaterial. Vid universitetet har en avdelning bildats för studium av vedartade växter. Denna enhet har övertagit den verksamhet på detta område som tidigare bedrevs vid avdelningen för prydnadsväxtodling.

Projekt 80

Sveriges lantbruksuniversitets avdelning för prydnadsväxtodling startade 1980 ett projekt kallat "Projekt 80 Nya träd och buskar". År 1989 överfördes projektet till den nybildade Avdelningen för plantskola och växtmaterial. Projektet, som fortfarande löper, har som ledare haft försöksledare Rune Bengtsson. Denne har publicerat ett arbete: *Nya träd och buskar. Beskrivning av selekterade kloner och frökällor av träd och buskar från Projekt 80.* Jag kommer i det följande att beröra en del av dessa selektioner.

Rent allmänt vill jag framhålla att mycket av det arbete som genomförts inom ramen för "Projekt 80" kommer att få stor betydelse för svensk dendrologi under nästa 25-årsperiod. Indirekt tror jag också att detta projekt har en mycket positiv inverkan på hortonom- och landskapsarkitektelever vid universitetet när det gäller kännedom om och känsla för vedartat växtmaterial.

"Projekt 80" fortsätter och jag kommer i det följande i samband med en förteckning över intressant växtmaterial att nämna något därom. I anknytning till framtagande av nytt växtmaterial har en elitplantstation skapats som förökar detsamma för vidare befordran till plantskolor. Detta växtmaterial märks i plantskolorna med ett E (elit). På samma sätt arbetas med elitfrökällor. Detta sker vid lantbruksuniversitetet i Ultuna, där Tomas Lagerström är ansvarig. Utvärdering av verksamheten saknas ännu delvis, men säkert är det ett stort framsteg att svenska plantskolor nu kan använda svenskinsamlat frö.

Det arbete som nedlagts inom "Projekt 80" har imponerat på mig. Resurserna har i relation till projektets betydelse varit otillräckliga. Personalen har tvingats att arbeta med en ständig känsla av osäkerhet beträffande både projektets och sin egen framtid. Jag hoppas att det i framtiden skall stå klart för bestämmande instanser att det är en god affär att satsa på material för svensk odling, inte minst med hänsyn till landets medlemskap i EU.

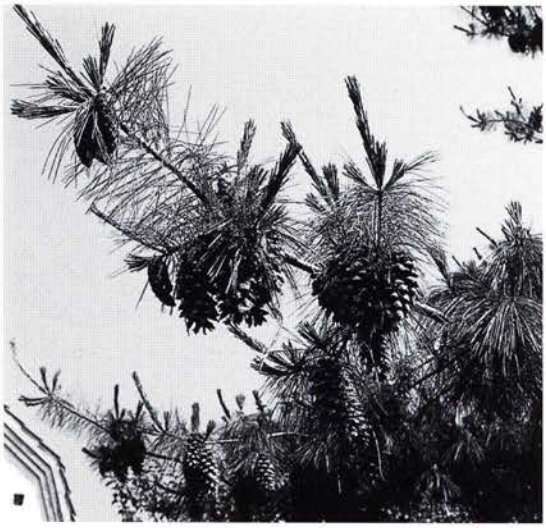

Figur 2. *Pinus schwerinii,* en hybrid mellan *P. strobus* och *P. wallichiana.* Växer i Skåne bättre än alla andra tallar och är mycket vacker. (Foto: Kenneth Lorentzon)

Litteratur

Några svenska böcker som behandlar träd och som publicerats under perioden vill jag gärna nämna:

- Allan Gunnarsson, 1988, *Träden och människan,* Rabén & Sjögren, Kristianstads Boktryckeri AB. Behandlar ett antal vilda svenska träd och deras kulturhistoria på ett varmt och engagerat sätt.

- Dag Ekholm, Thomas Karlsson och Ebba Werner, 1991, *Vilda och förvildade träd och buskar i Sverige. En fältflora,* Svensk Botanisk Tidskrift, BT-Tryck, Lund. Hittills har det inte funnits någon fältflora av denna typ. Den har bland många andra fördelar den att den tillåter bestämning av icke-blommande exemplar.

- Kenneth Lorentzon, 1994, *Våra trädgårdsväxter. Aktuella svenska och vetenskapliga namn,* Natur och Trädgård Bokförlag, Båstad Tryckeri AB. Författaren och förlaget har haft bråttom och man saknar en konsekvent botanisk namngivning av alla former. Författaren har emellertid accepterat den verklighet som råder, där plantskolor i Holland och Tyskland till exempel samlar alla *Rhododendron yakusimanum*-hybrider under artnamnet och också etiketterar de plantor som säljs på samma sätt. Den köpare som önskar information om sin planta finner den ingenstans, om han inte använder Lorentzons bok. Vad som saknas i densamma är användning av både ett botaniskt riktigt och ett plantskolesystem med korsvis hänvisning. Det lär bli så i den kommande upplagan. En recension av denna bok ingår i LUSTGÅRDEN 1995.

- Anton Nilsson, 1986, *Våra äpplesorter,* Upplaga 1:1, Nordiska Museet, Stockholm. Ett fint pomologiskt verk med intressanta dendrologiska kommentarer.

- Anton Nilsson, 1989, *Våra päron-, plommon- och körsbärssorter,* Karlebo Förlag AB, Ljungföretagen, Örebro.

- Tor Nitzelius, 1983, *Träd i när och fjärran. Äventyr och fynd på botaniska färder,* LT:s Förlag, AB Boktryck, Helsingborg. Skriven med samma oöverträffade skicklighet och charm som alla Nitzelius böcker.

- LUSTGÅRDEN - Denna årsbok har haft sina perioder med starka dendrologiska inslag före sista 25-årsperioden. Under huvuddelen av denna period har artiklar om parker och parkhistoria

gett en stark prägel. Dessa artiklar är även intressanta för den utpräglade dendrologen, men de senaste fem årens försök från redaktören att skapa en något annorlunda balans i årsboken är kanske bra för föreningen och dess rekrytering.

Dendrologiska föreningar som tillkommit under perioden är: Rhododendronsällskapet, 25 år gammalt, stiftat av Tor Nitzelius, Clematissällskapet, mindre än 10 år gammalt samt Rosensällskapet, 9 år gammalt.

Växtmaterial

Jag avslutar min kortfattade sammanfattning med en lista över de tillskott av vedartade växter under perioden som jag betraktar som särskilt intressanta.

Vid periodens början var det ytterst modernt att plantera och också okritiskt överplantera barrväxter. Under 25-årsperioden har smaken ändrats därhän att barrväxter snarast underplanteras. Under perioden har bl.a. följande barrträd visat sig intressanta:

Abies sikokiana, som införts från Japan av T. Nitzelius. Arten står nära *A. veichii* och *A. koreana.* Den växer måttfullt och har under knappt 25 år i Skåne uppnått en höjd av 8 meter. Har vuxit väl vid provodling i Dalarna.

Cedrus libanii var. *stenocoma.* Turkisk ceder. Har under nära 100 år odlats i västvärlden (USA) och sedan andra världskriget i Europa. I Sverige finns ca 45 år gamla exemplar. Åttiotalets vintrar skadade inte skånska exemplar. Bör prövas i zon 1.

Pinus schwerinii (fig. 2). En hybrid mellan *P. strobus* och *P. wallichiana,* som ärvt *P. strobus* härdighet och *P. wallichianas* motståndskraft mot cronartiumrost. Växer i Skåne bättre än alla andra tallar och är mycket vacker. Ca 45 år gamla exemplar är ungefär 15 m höga.

Acer negundo, asklönn. En Alnarps-selektion som är mycket växtlig och härdig. Åtta år gamla exemplar har i Alnarp nått en höjd av 5-6 m. Härdig i zon 1-4.

A. rubrum, rödlönn. Gammal i odling men nya kloner finns som ger bra höstfärg.

A. x conspicuum 'Silver Vein' (fig.3). En hybrid mellan *A. davidii* och *A. pennsylvanicum.* Växtlig

Figur 3. *Acer x conspicuum* 'Silver Vein', en hybrid mellan *A. davidii* och *A. pennsylvanicum.* Lönnen med den i författarens tycke vackraste barken av alla strimlönnar. (Foto: Kenneth Lorentzon 1990)

och med den i mitt tycke vackraste barken av alla strimlönnar. Har inte skadats under 20 års odling i Skåne.

Alnus maximoviczii. En stor buske eller litet träd. Flerstammig. Ingår i Alnarps "Projekt 80". Har kommit från Göteborgs botaniska trädgård, där 30 år gamla plantor var 7 m höga. Förmodad härdighet zon 1-3.

A. sinuata är också en Alnarps-introduktion. Kan i naturen bli 10 m hög. Alnarps plantor är lägre och buskformiga. Härdighet zon 1-3.

Amelanchier lamarckii. Inom arten har flera kloner selekterats för sin blomsterrikedom och vackra växt. Härdighet minst till Mellansverige.

Aralia elata och *A. chinensis*. Normalt blommar handelsformer av *A. elata* så sent att de vackra svarta frukterna inte utvecklas. *A. elata* från Korea har vi-

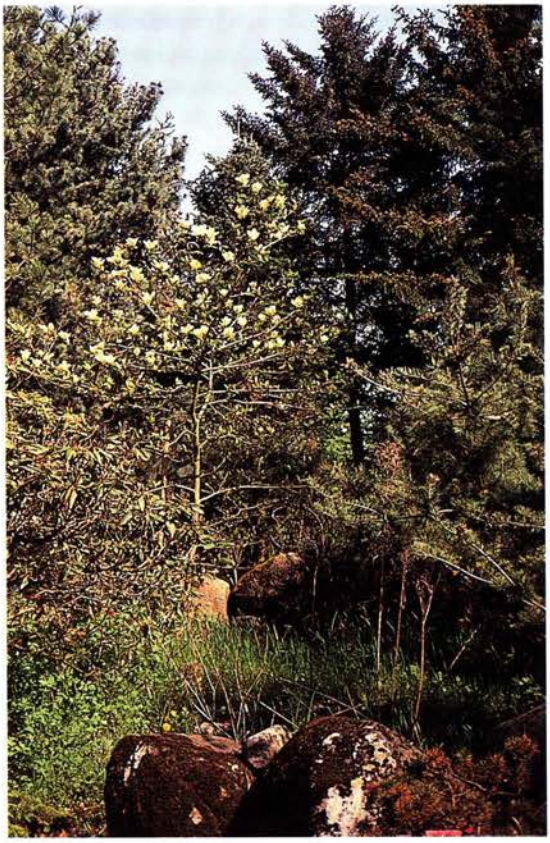

Figur 4. (höger) Gulblommande *Magnolia* 'Elisabeth', en hybrid mellan *M. acuminata* och *M. denudata*, i Bjuv, 5 m hög efter 20 år. (Foto: Karl Evert Flinck, april 1994)

Figur 5. (nedan) Rosablommande *Magnolia* 'Leonard Messel', en hybrid mellan *M. stellata* och *M. kobus*, härdig upp till zon 3. (Foto: Kenneth Lorentzon)

sat sig tidigblommande och fruktsättande. Samma gäller *A. chinensis*. Härdighet och beteende kanske samma som tidigare introduktioner i Sverige.

Aronia melanocarpa 'Hugin'. En Alnarps-introduktion. Mycket kompakt, ca 1 m i höjd. Fin roströd höstfärg. Rik fruktsättning av svarta frukter. Lättodlad och härdig.

Betula ermannii 'Mount Apoi'. En dvärgbjörk som insamlats i Japan och introducerats av Alnarp. En mycket vacker särpräglad form som står *Betula ermannii* nära. Kan bli 1-2 m hög.

B. jacquemontii. Från Himalaya och är en del av det björkkomplex som ibland sammanfattas under *B. utilis*. Har en vackert vit bark som byts årligen. Därmed minskas risken för vanprydande algbeläggning. Växer snabbt.

B. verrucosa f. *rubra.* En form med röda blad som man funnit vild i Finland. Är tillgänglig i handeln.

Buxus-släktet. Är föremål för en värdering vid lantbruksuniversitetet i Alnarp. Projektet är inte avslutat.

Cerdiciphyllum-släktet. *C. japonicum* insamlades av Göteborgs botaniska trädgård för 50 år sedan i Japan från elitträd. De provodlingar som nu kan avläsas visar en härdighet för zonerna 1-4. Denna typ växer oftast enstammig. I plantskolor försäljs numera en *Cercidihyllum* som kallas *C. japonicum* f. *pendula.* Det torde här röra sig om en hybrid mellan *C. japonicum* och *C. magnificum* som påträffats vild. Två former säljs, en buskformig med flera stammar och en enstammig med genomgående stam. *C. magnificum* har under de sista torkåren lidit mest av torkan.

Cornus kousa. Av denna art, som passar bättre än *C. florida* för milda delar av Sverige, har ett antal nya kloner introducerats i handeln. Tyska plantskolor ger bäst beskrivningar av dessa i sina kataloger.

Cotoneaster. I LUSTGÅRDEN har Flinck och Hylmö år 1992 omnämnt ett antal arter som kan bli ett värdefullt tillskott till det busksortiment som kan odlas i Europa.

Euonymus europaeus 'Evert'. En Alnarp-introduktion som uppdragits från en insamling i Skäralid, Söderåsen Skåne, och utvalts för sin i genomsnitt bättre fruktskrud än andra kloner som använts här i landet.

E. cornutus. En 1-2 m hög buske med slanka, oftast uppåtsträvande grenar och lancettlika blad. Frukterna har 4-6 smala hornlika utskott och är rosafärgade. De hänger i trådsmala skaft och är mycket vackra. Arten har under en följd av år med framgång odlats i zon 1-2. Kommer från Västkina.

Fagus sylvatica 'Dawyck'. Pelarbok. Har introducerats i en gulbladig och en rödbladig form.

Forsythia manschurica. En lågvuxen, tidigblommande forsythia med härdiga blomknoppar och vacker höstfärg. Alnarpsprojektet "Nya träd och buskar" har prövat material som vuxit i Alnarps-trakten. Är med stor sannolikhet den härdigaste av alla forsythior. Härdighet zon 1-4.

Hamamelis. Ett stort antal kloner inom samlingsbegreppet *H. x intermedia (japonica x mollis)* har framtagits på senare år. Jag rekommenderar särskilt klonen *H. x intermedia* 'Pallida' med citrongula doftande blommor som jag tycker är både vackrast och härdigast. Härdighet zon 1 (-2).

Ilex x meserveae. Denna *Ilex*-hybrid har framtagits i USA och är en korsning mellan *I. rugosa* och *I. aquifolium. I. x meserveae* förekommer i handeln i ungefär ett halvt dussin kloner, alla med ett mörkt blåaktigt bladverk. Klonerna har namn med 'Blue' kombinerat med t.ex. 'Prince' och 'Princess'. Dessa hybrider har odlats i Skåne i 25 år utan att visa några vinterskador.

Kalmia latifolia. Ett stort sortiment med olika blomform och -färg har framkommit under perioden. Jag anser dock inte att *Kalmia latifolia* trivs optimalt i Sverige.

Liriodendron chinense och dess hybrid med *L. tulipifera. L. chinense* har odlats ett antal år utan att vinterskadas. Arten bildar ett mindre träd än *L. tulipifera* men härdigheten är förmodligen diskutabel. Hybriden mellan de två arterna har vackrare blommor än båda föräldrarna och har nyligen introducerats i Sverige för prövning.

Maackia faurei. Ett av de fåtaliga småträden inom familjen *Leguminose* som kan odlas i Sverige. Släktet står nära *Cladrastis*. Trädet kan bli 5-6 m högt och börjar blomma ungt. Det finns vackra småträd i Hörsholms arboretum, Danmark. I Sverige förefaller unga plantor lättodlade. Kommer från Korea. Härdighet gissningsvis zon 1-3.

Magnolia. Under de senaste 25 åren har selektionerats mellan 100 och 200 olika hybrider och kloner, vilka kan återfinnas hos specialplantskolor. Från 1808, då den första magnoliahybriden dök upp, samt från 1826, då *M. x soulangeana* - på svenska kallad praktmagnolia - först blommade, fram till omkring 1940 var tillskotten blygsamma. Den största

händelsen har varit framtagningen av de vackra gulblommande magnolior som nu finns i odling samt *M. stellatas* många hybrider från vitt till rosa och rött. Detta sagt för magnolior odlingsbara i Sverige. Två magnolior som betett sig väl i Skåne är *M.* 'Elisabeth' (*M. acuminata x denudata*) (fig. 4), samt *M.* 'Leonard Messel' (*M. stellata x M. kobus*), som är rosablommande (fig. 5). Den första är efter 20 år 5 m hög. Den andra är 5 m hög efter 40 år. Härdighet för *M.* 'Elisabeth' zon 1 (-2) samt för *M.* 'Leonard Messel' zon 1-2 (-3).

Malus. Här håller "Projekt 80" på att dra fram ett nytt sortiment av prydnadsaplar som jag tror till stor del kommer att vara överlägset det nuvarande. Se LUSTGÅRDEN 1994.

Nothofagus atlantica. Har samlats från Chiles kallaste områden av Sören Ödum och visat sig överlägsen befintligt material i odling. Får fin rödbrun höstfärg. Härdighet zon 1.

Pieris japonica. Denna art som är lätt att odla är dessvärre dåligt härdig. Jag har inte sett välvuxna äldre exemplar i landet. I Tyskland erbjuds nu härdigare material, åtminstone i vissa fall en hybrid mellan de två arterna, *P. japonica x P. floribunda.*

Populus x wilsocarpa 'Beloni'. En hybrid mellan de kinesiska arterna wilsonpoppel (*Populus wilsonii*) och rabarberpoppel (*Populus lasiocarpa*). Denna form har framställts av Rune Bengtsson och Tor Nitzelius 1974 och räddats för eftervärlden av Kenneth Lorentzon. Den har använts som gatuträd i Stockholm och Göteborg. Blir ett stort träd, över 20 m högt och 10 m brett. Är troligen den bästa av de storbladiga popplarna. Med nuvarande erfarenhet bedöms härdigheten till zon 1-3.

Prunus cerasifera 'Rosea'. Möjligen hybrid mellan *Prunus cerasifera* 'Nigra' och *Prunus spinosa.* Har ingått i "Projekt 80". Blir i Sverige en stor buske eller litet träd, 5-7 m högt och 3-4 m brett. Provodling motsvarar en härdighet för zon 1-4.

Prunus grayana. Liten häggart som ej lider av häggspinn. Rik blomning och fruktsättning, svarta frukter. Höstfärg gul, aprikosrosa. Har insamlats i Japan av Göteborgs botaniska trädgård där den efter 30 år nått en höjd av 6 m. Har provodlats i "Projekt 80" och bedöms härdig i zon 1-4.

Prunus padus 'Colorata'. En i Sverige funnen form av vår vilda hägg, som har rödtonat bladverk och rosa blommor. Är ett lättodlat, härdigt, pålitligt blommande och mycket vackert träd för större trädgårdar och parker.

Prunus ssiori 'Hokkaido'. Sort av sachalinhägg, upprätt, stora blad, stora blomklasar, svarta bär och fin höstfärg. Har i Göteborgs botaniska trädgård på 30 år blivit ca 10 m hög. Härdighet zon 1-4. "Projekt 80" arbetar fortfarande med andra typer av *Prunus.*

Rhododendron-hybrider. Under de senaste 25 åren har två mycket intressanta föräldrar använts för korsningar. Den ena är *Rh. yakushimanum*, som i sig själv är mycket vacker, som korsats med 100-tals partners och givit hybrider som är gula, rosa och röda, av vilka många kan odlas i Sverige. Den andra är *Rh. brachycarpum* ssp. *tigerstedtii*, vilken möjligen är den härdigaste av alla. Ett stort finskt projekt har producerat mycket härdiga hybrider, vilka nu säljs i Sverige.

Sorbus. Detta släkte har behandlats i LUSTGÅRDEN 1990-1991. Ett antal introduktioner har gjorts genom Alnarps "Projekt 80". Dessa introduktioner täcker behov av stora träd för parker och gator till mycket små träd för trädgårdstäppor. Ett av de stora bidragen från Alnarp (fig.1).

Spiraea. "Projekt 80" arbetar med förädling för att få fram bl.a. rosablommande sena former.

Viburnum sargentii 'Onondaga'. Blodolvon. Med först blodröda, senare allt mer gröna blad. Växer vild i Nordostasien och har framkommit i USA 1959. Sorten har introducerats av Kenneth Lorentzon och testats av "Projekt 80". Förmodad härdighet zon 1-4.

Clematis. Det är med viss tvekan jag nämner detta släkte trots att de flesta arterna är vedartade. För arboreta och liknande passar de småblommiga kanske bäst. Magnus Jonsson, som gjort så mycket för hortikultur och dendrologi, har i många år specialiserat sig på *Clematis.* Han har namngivit ett antal kloner som förhoppningsvis blir allmänt odlade i Sverige. Framlidne Tage Lundell har introducerat *Clematis korona.*

***Karl Evert Flinck** är teknologie hedersdoktor, förutvarande platschef för Findus i Bjuv, dendrologisk nestor och innehavare av landets förnämligaste privata växtsamling.*

WOLLEMIA
- En australisk sensation

Lennart Engstrand

Figur 1. Några wollemiaträd. Honkottarna är klotformiga och ljusgröna, medan hankottarna är spolformiga och ljusbruna.

I AUGUSTI 1994 var parkvakten Dave Noble ute på en "bushwalk" i Wollemi National Park. Han trängde in i ett svårgånget område med ett virrvarr av trånga, djupa raviner nedskurna i en sandstensplatå. Vegetationen i botten av ravinerna är en slags varmtempererad regnskog som domineras av "coachwood" och "australisk sassafras" (*Ceratopetalum apetalum* respektive *Doryphora sassafras*). I bottenskiktet växer mossor och flera ormbunkar, bl.a. av trädormbunkssläktena *Cyathea* och *Dicksonia.*

Hans uppmärksamhet fångades av ett lager barrklädda, decimeterlånga kvistar på marken. Han tittade upp i trädkronorna och hade därmed gjort ett av vår tids mest anmärkningsvärda botaniska fynd. Ett träd vars närmaste släktingar dog ut för 100 miljoner år sedan.

Upptäckten av wollemiaträdet väckte en väldig uppmärksamhet över hela världen, och uppgifter om trädet spreds också till Sverige. Men ännu i skrivandets stund har den formella vetenskapliga beskrivningen inte publicerats. De uppgifter som ges nedan presenterades vid en botanisk kongress i Perth under september 1995. (Publiceringen skall äga rum i *Telopea* 6:2, 1995, och arten kommer då att få det vetenskapliga namnet *Wollemia nobilis* Jones et al.).

Wollemi National Park och lokalen

Wollemi är en av flera nationalparker i östra Australien. Den omfattar nästan 500 000 hektar mark NV om Sydney och består till större delen av sandstensplatåer från trias. De är näringsfattiga och sönderskurna av trånga och djupa raviner, vilket har gjort att marken inte är särskilt åtråvärd. Trots att området bara ligger omkring 15 mil från Sydney är det obetydligt påverkat av människan.

I botten av ravinerna växer den ovan nämnda varmtempererade regnskogen, men ovanför vidtar skogs- och bushmarker där flera arter av eukalyp-

tus (*Eucalyptus sparsifolia, E. piperita, E. punctata*) dominerar. Wollemiaträden växer på moss- eller ormbunksbevuxna klipphyllor i de lägre delarna, ibland bland nedrasade block och stenar.

Man har hittat två lokaler med wollemia. Den ena består av en 30 gånger 70 m stor klipphylla som hyser 20 vuxna, könsmogna träd. Den andra lokalen, med mindre än 20 träd, hittades genom helikopterspaning, varvid man konstaterade att den inte hade gått att hitta om inte något träd hade skjutit upp ur krontaket. Det är alltså möjligt att det finns fler lokaler för wollemia. Man har beslutat sig för att bara undersöka den ena lokalen och låta den andra tills vidare vara i fred så mycket som möjligt.

Familjen araukariaväxter (*Araucariaceae*)

Wollemia representerar ett nytt släkte i den nakenfröiga familjen araukariaväxter, som under den mesozoiska tiden (240 till 60 miljoner år sedan) hade världsvid utbredning med förekomster i bl.a. Europa och Grönland, men numera är praktiskt taget helt sydhemisfärisk. Man kan säga att den katastrofala reduktionen av dinosaurierna i slutet av mesozoikum har sin motsvarighet hos araukariaväxterna. Förutom *Wollemia* omfattar familjen släktet *Araucaria* med 18 arter i Australien/Oceanien och Sydamerika samt *Agathis* med 13 arter från Sydöstasiatiska öarna till Nya Zeeland. *Araucaria bidwillii* och *A. cunninghamii* är östaustraliska arter som växer nära wollemia.

För oss är familjen bekant genom rumsväxten rumsgran (*Araucaria heterophylla*) från Norfolk Island, kanske också genom brödgran (*Araucaria araucana*), ett viktigt skogsträd i delar av Sydamerika och ibland planterat i milda områden av Norden. I samband med regnskogsdebatten har ibland släktet *Agathis* nämnts som lämpligt att plantera i röjda områden. Hit hör inte bara virkesträd utan också kauriträden, vars färska eller subfossila harts har haft stor teknisk användning (kaurikopal, manilakopal o.s.v.).

Araukariaväxterna är i regel högvuxna, kraftiga träd med grenarna i tydliga kransar. Bladen är barr- eller bladlika, ofta tämligen stora. Hos honkottarna är frö- och täckfjäll helt eller till största delen sammanvuxna och bär bara ett frö. Kottarna är stora och sitter axillärt eller terminalt och faller sönder vid mognaden. Hankottarna är ägg- eller fingerlika.

Figur 2. Stam av *Wollemia*. Barken har liknats vid bubblande mjölkchokladdryck. Man kan ana några kvistar med juvenila blad. (Figurerna 1 och 2 har ställts till förfogande av Ken Hill, Royal Botanic Gardens, Sydney)

Stam och blad

Wollemia är ett kraftigt träd, det högsta är 43 m högt och stammens diameter är över en meter. Barken är märklig och liknar kanske mest den hos vissa *Banksia*-arter. Men den är brun och har beskrivits som en bubblande mjölkchokladdryck. Stammen är rak och genomgående och bildar talrika skott från basen. Dessa tycks kunna bli många, upp till 60 nämns, och när huvudstammen försvinner bildas dungar av nya träd. Det finns misstankar om att även rötter långt från stammen skulle kunna utbilda skott, och man planerar undersökningar för att utröna omfattningen av den vegetativa förökningen. Kanske är bestånden i själva verket sammansatta av en eller flera kloner.

Förmågan till vegetativ förökning ökar möjligheterna att överleva storm, torka, eld eller jordskred. Dock vet man redan att förökningen inte bara är vegetativ. Knappt 30 fröplantor har hittats i norra de-

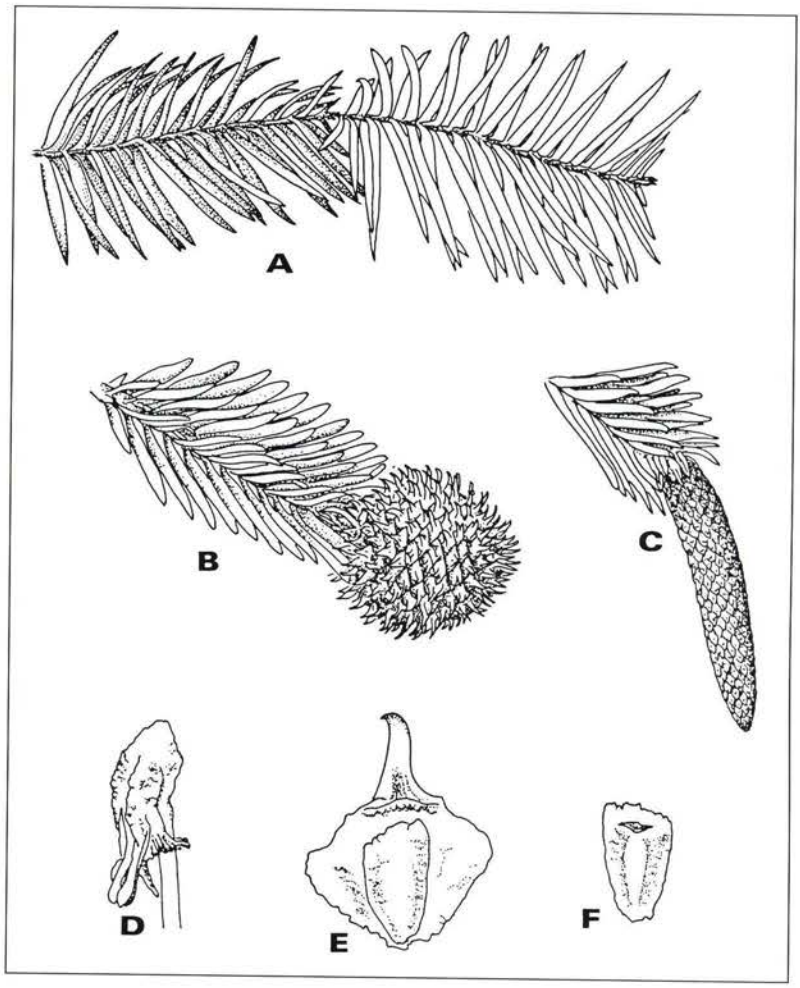

Figur 3. Wollemia.
A. Kvist med juvenila blad
B. Honkotte på kvist med adulta blad
C. Hankotte
D. Mikrosporofyll
E. Det förenade frö- och täckfjället med ett frö
F. Frö

(Teckningar Marie Widén, delvis efter förebild av D. Mackay, 1995)

len av den undersökta lokalen. Ungefär hälften av dessa är mekaniskt skadade i topparna, men har svarat med att anlägga nya toppar eller skjuta skott från stambaserna.

Det finns två sorters blad. De juvenila bladen, ungdomsbladen, sitter i två rader längs grenarna. De är mjuka, mörkgröna ovan och vitvaxiga under. De adulta, vuxna, bladen sitter i fyra rader längs grenarnas övre del. De är styva och hårda och gulgröna på båda sidor. Trädet saknar mekanism för att fälla bladen ett och ett när de har tjänat ut. I stället fälles hela kvisten, och det var sådana kvistar på marken som gjorde att arten först hittades.

Många av wollemias egenskaper finns hos andra nakenfröiga växter. Bladdimorfism är vanlig hos t.ex. cypressväxterna, fällning av hela kvisten finns hos sumpcypress och talrika skott från stambasen finns hos "redwood".

Dubbel krona

Wollemia är sambyggare (monoik), precis som *Araucaria*. Både han- och honkottar sitter terminalt på sidogrenar av första ordningen. Grenar med honkottar sitter alltid ovanför dem med hankottar. En tid efter frösättningen fälles hela de grenarna med hjälp av basala avsnörningszoner. Under toppkronan med adulta blad blir sålunda stammen kal, men adventivknoppar under barken vaknar snart till liv och utvecklar en mantel av nya grenar med juvenila blad. Trädet har fått två till utseendet olika kronor. Med tiden övergår de juvenila grenarna till adulta och förgrenas.

Kottar

Hos araukariaväxterna sitter honkottarna alltid terminalt på grenarna, så också hos wollemia, men

byggnaden varierar något. Hankottarna kan däremot sitta både axillärt och terminalt, vara skaftade eller oskaftade och är tämligen likartat byggda. Hos *Wollemia* är de oskaftade och sitter terminalt. Till formen är de förvånandsvärt lika de hos t.ex. *Araucaria bidwillii*, d.v.s. nästan cylindriska eller spolformiga.

Wollemias honkotte är lik den hos bl.a. *Araucaria heterophylla*. Den är nästan klotrund till något äggformig. Den är tätt sammanhållen, och drygt en tredjedel av fjällens längd är fria spetsar så att kotten blir stickig. Av materialet framgår inte om frö-fjället är helt förenat med täckfjället, men bilderna tyder på det. Däremot är det uppenbart att fröet är fritt, precis som hos *Agathis*, men det saknar vingar.

Varför så viktigt?

Wollemia hör till den lilla exklusiva grupp organismer som vi, kanske något oegentligt, kallar "levande fossil". Trädet passar bra ihop med kinesisk sekvoja, ginkgo, welwitschia, bryggödla och kvastfening. Det har inga levande, nära släktingar, men sådana är kända som fossil från krita och tidig tertiär, d.v.s. 100 miljoner år gamla. Vi kan t.o.m. gå så långt tillbaka som till jura (150 miljoner år) och hitta fossil med slående likheter.

En annan spännande ingrediens är att det handlar om stora träd, som har lyckats överleva miljontals år i några små raviner. Nya växt- och djurarter hittas dagligen, men vanligen genom idogt och oglamoröst arbete i något museum med tidigare insamlat material. Wollemiafyndet fyller kraven för en spännande äventyrsroman. Under en mödofylld färd i svårgenomtränglig terräng hittades plötsligt ett okänt träd med väldiga vetenskapliga värden. Det kunde lika gärna ha varit en levande dinosaurie. Det är ju också märkligt att ett träd har kunnat undgå upptäckt så länge så nära en 3.5 miljoners stad. Vad mera väntar på upptäckt?

En ytterligare aspekt är att fyndet understryker behovet av stora sammanhängande naturskyddsområden. Det billigaste och enda långsiktiga sättet att hjälpligt bevara biodiversiteten på jorden är att ha stora, skyddade områden, där organismerna kan leva i någorlunda balans. Naturligtvis måste många arter, som t.ex. wollemia, försäkras en framtid genom odling eller uppfödning, men för de allra flesta organismer kan sådana åtgärder inte ens komma i fråga. Om wollemia hade vuxit i ett område som är attraktivt och tillgängligt för människan, hade arten sannolikt varit utrotad redan under 1700-talet, kanske utan att ha lämnat några spår efter sig. Hur många arter blev utrotade under den stora koloniseringsperioden av jorden? Drontfåglarna försvann, men hur många tusen arter till?

Vad händer nu?

Australien är ett land som erkänner värdet av natur och landskap. Huvudansvaret för wollemia har lagts på NSW National Parks and Wildlife Service (NPWS) samt Royal Botanic Gardens, Sydney (RBG). NPWS utför ekologiska studier och förbereder ett program till skydd av arten och växtplatserna. Huvudstrategin blir att begränsa tillträdet till lokalerna. Detta kan tyckas märkligt för oss, men Australien lider svårt av införda växter och djur. Ett av de svåraste akuta hoten mot floran är den införda algsvampen *Phytophthora*, som får växter att ruttna i bushen. Man har visat att smittan slår hårdast där människor rör sig. Svampsjukdomar anses alltså vara det största hotet, men även ogräs och eld måste beaktas.

RBG utreder arten såväl botaniskt som hortikulturellt. Man undersöker växtens DNA, dess anatomi, morfologi, embryologi, förökning o.s.v. Förökningen är viktig, och fröna har god grobarhet men tillgången är begränsad. Sticklingar rotar tämligen lätt men skott från sidogrenar fortsätter att växa horisontellt, de bildar inte toppar. Skotten från stambasen växer däremot vertikalt och förgrenar sig. Man arbetar intensivt med olika metoder för mikroförökning, och förhoppningen är att wollemia skall finnas till försäljning om några år.

Tack

I väntan på nya spännande uppgifter om wollemia, tackar jag Ken Hill och hans kollegor vid RBG och NPWS, som gett oss tillstånd och möjlighet att utnyttja det presenterade materialet.

***Lennart Engstrand** är fil. dr i systematisk botanik och föreståndare för Lunds Universitets botaniska trädgård.*

SORBUS COMMIXTA 'CARMENCITA'

Rune Bengtsson, Eva Jansson & Kenneth Lorentzon

Figur 1. Frukt av *Sorbus commixta* 'Carmencita'. (Foto: Eva Jansson, Alnarp 1995)

SORBUS COMMIXTA 'CARMENCITA' är en småvuxen buskformig rönn med små, lysande klarröda frukter, kraftiga höstfärger och stora vinröda, vinterknoppar.

Ursprung

S. commixta är vildväxande i Japan, Korea och på Sakhalin. I Japan växer arten på huvudöarnas berg. Höghöjdsformer från Syd-Korea visar upp ett snarlikt utseende som hos det 'Carmencita'. Ursprungsplantan till sorten 'Carmencita' växer i Alnarpsparken. Den observerades där av Kurt Lindberg vid dåvarande Lindbergs plantskola i Åkarp. Några av de plantor han förökade inköptes till projekt P 80 och provades på Alnarp. Var ursprungsplantan i sin tur kommit ifrån är ej säkert känt. Den kan ha levererats av firma Gullmarsplant som kan ha dragit upp den ur engelskt frö levererat som *Sorbus matsumurana.*

Sorten 'Carmencita' valdes ut i konkurrens med några liknande individ uppdragna ur frö insamlat i Sydkorea 1976 av Nordisk arboretutvalgs koreaexpedition.

Beskrivning

S. 'Carmencita' växer buskformat och har en trolig sluthöjd på 2,5 till 3 m. Sortens utseende är snarlikt *S. commixtas* men den har ett mörkare grönt bladverk. Blad enligt R.H.S. ColourChart yellow-green 147A, bladskaft R.H.S. C.C. red-purple 59A. Knopparna är stora, slankt kloformiga och mörkt vinröda. Dessa utgör i sig själv en påtaglig prydnad. Årsskotten är som unga vackert grågröna för att längre fram på säsongen alltmer gå över i brungrått.

Frukten är liten, 3-4 mm stor, rund och glänsande lackröd, enligt R.H.S. C.C. orange-red 34A. Den är kvarsittande långt ut på säsongen. Höstfärgerna utvecklas i olika rostbruna nyanser vilka mycket väl framhäver frukten.

Sorten är inte testad i fältförsök utanför Alnarp, men odlingserfarenheter med material av likartat ursprung bl.a. i Norge och Ultuna pekar på att den är härdig i zon I-III.

Odling

Som flertalet rönnar är även denna form av *S. commixta* (japansk rönn), lättodlad. Full sol till lätt skugga passar den bäst, liksom en inte alltför tung och kalkhaltig jord. Flera former och provenienser av japansk rönn kan ha problem med för tidig knoppsprickning varvid skador kan uppstå vid sena vårfroster.

'Carmencita' har inga tendenser till för tidig knoppsprickning och klarar därför vårarna helt utan skador. Inga sjukdomar har observerats.

Sortiment

Dagens sortimentet av rönnar saknar småvuxna, kompakta rödfruktiga sorter. Användningsområdet för *S.* 'Carmencita' är stort och den är användbar såväl som solitärbuske i offentlig miljö som småvuxet träd i privatträdgårdar. Både höstfärg och fruktsättning har visat sig vara pålitlig och god under odling i P 80-projektet.

Produktion

S. 'Carmencita' låter sig lätt förökas med såväl okulering som ympning. Sorten lämpar sig bäst som en solitärbuske, men även toppympad på en liten stam har den visat sig fungera väl. I det senare fallet blir fruktsättningen rikare. Två växtsäsonger räcker för att producera salukvalité.

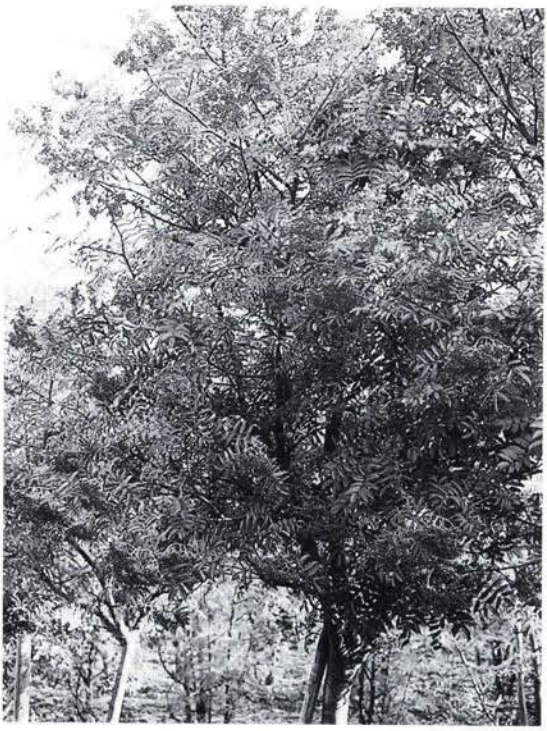

Figur 2. *Sorbus commixta* 'Carmencita' som ympas på stam av vanlig rönn utvecklas till ett litet och rikfruktigt träd. (Foto: Leif Andersson, Alnarp 1990)

English summary

Sorbus commixta 'Carmencita' is a small form of the japanese rowan, with small shining red fruits, stunning red autumn-colours and burgundy-coloured winterbuds. *S.*'Carmencita' has a shrubby growth, an estimated height of 2.5 to 3.0 m (in Sweden). This cultivar resembles *S. commixta* but has darker green leaves. The young shoots are beautifully gray-green and later in the season they become brown-green. The fruit is small, 3-4 mm, round and glistering vermilion. It persists very well in the autumn.

As most rowans *S.* 'Carmencita' is easily cultivated, in full sun as well as in slightly shaded positions. In several forms of *S. commixta* there are problems with shoot-damage caused by early bud-break, followed by late spring-frosts. *S.* 'Carmencita' have no tendency of early bud-break, and therefore no spring injury have been observed. This cultivar is easily propagated by grafting or budding.

***Rune Bengtsson** är hortonom och försöksledare, **Eva Jansson** fil. dr i växtfysiologi och programansvarig samt **Kenneth Lorentzon** trädgårdsingenjör och försöksledare; samtliga vid Institutionen för trädgårdsvetenskap, Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp.*

INGA TRÄD VÄXER UPP I HIMLEN

Evert Nilsson

Figur 1. *Abies lasiocarpa v. arizonica* (korkgran), Ås, Jämtland. (Foto: Evert Nilsson)

INGA TRÄD VÄXER UPP I HIMLEN, men hur höga kan de bli här i zon 6? Det är en fråga som jag ofta ställt mig, men inte kunnat få något exakt svar på, förrän i somras. Då utfördes med de lokala myndigheternas medverkan en dokumentation i mitt arboretum här i Ås. Tidigare hade väl efter uppskattning den ungefärliga höjden beräknats, men som det nu visade sig, betydligt i underkant.

Arboretet som är beläget i blåsigt läge på Åshöjden cirka 70 m över Storsjöns yta och 35 km från närmaste fjäll, Oviksfjällen-Bydalen, har till stor del tillkommit under 1940- och 50-talen på gammal åkermark.

Coniferer har blivit det dominerande inslaget och vid en inventering i maj 1995 fanns 130 olika sorter. Det första barrträd som planterades 1938 var en *Thuja occidentalis*. Den är nu 6,7 m hög, men överträffas av en *Thuja occidentalis* 'Spiralis' som är 7,2 m. En första frösådd av coniferer gjordes 1938 och många träd härstammar från denna sådd.

Två extremt kalla vintrar, 1978-79 med minus 38 grader och 1987 med minus 39 grader och därmed också 4 sammanhängande dygn under 30 minusgrader, gjorde väl en del skada, men särskilt conifererna höll sig överraskande bra. Båda vintrarna hade ett djupt snötäcke på ofrusen mark, vilket väl förbättrade läget för dem.

De maximala höjderna för varje sort följer här och att märka är att samtliga fortfarande har årlig tillväxt. Toppskotten på *Pseudotsuga* är 20-30 cm.

Abies	*lasiocarpa v. arizonica* - 14,48 m, plus ett 25-tal exemplar 7-9,1 m. Frö från Arizona, 2700 till 3000 m.ö.h.
"	*balsamea* - 10,0. Den högsta bland ett tiotal. Ett fristående träd bröts efter en orkanartad storm 1993, 30 cm över marken och mättes då till 12,1 m. Frö från Angus Ontario.
"	*sibirica* - 10,2 m.
Abies	*veitchii* - 9,2 m.
Alnus	*glutinosa* - 10,1 m.
Larix	*decidua* - 14,3 m.
"	*x eurolepis* - 13,3 m. Mustila, Finland.
"	*laricina* - 10,6 m.

Picea	*abies* 'Columnaris' - 11,2 m.
"	*abies* 'Virgata' - 12,3 m.
"	*asperata* - 11,9 m.
"	*engelmannii* - 12 m. Colorado 1500 till 2000 m.ö.h. Ett 40-tal som skyddshäck 8-10,4 m.
"	*glauca* - 11,7 m.
"	*omorica* - 13,5 m.
Pinus	*cembra* - 8,9.
Populus	*tremula* 'Erecta' - 13,6 m.
"	*trichocarpa* - 17,3 m.
Pseudotsuga	*menziesii* 'Caesia' - 15,5 m. Shuswap Lake area 350 till 500 m.ö.h.
"	*menziesii* 'Glauca' - 15,8 m. Rocky Mountains.
Quercus	*robur* - 10,4 m.
Thuja	*occidentalis* - 6,7 m.
"	*occidentalis* 'Spiralis' - 7,2 m.
"	*plicata* 'Excelsa' - 8,4 m. 8 st från 6,5 m.

***Evert Nilsson** är trädgårdsmästare och plantskoleman, mångårig medlem i FDP samt grundare och innehavare av ett uppmärksammat och anmärkningsvärt arboretum i Ås, Jämtland.*

Figur 2. *Picea abies* 'Columnaris' (pelargran), Ås, Jämtland. (Foto: Evert Nilsson)

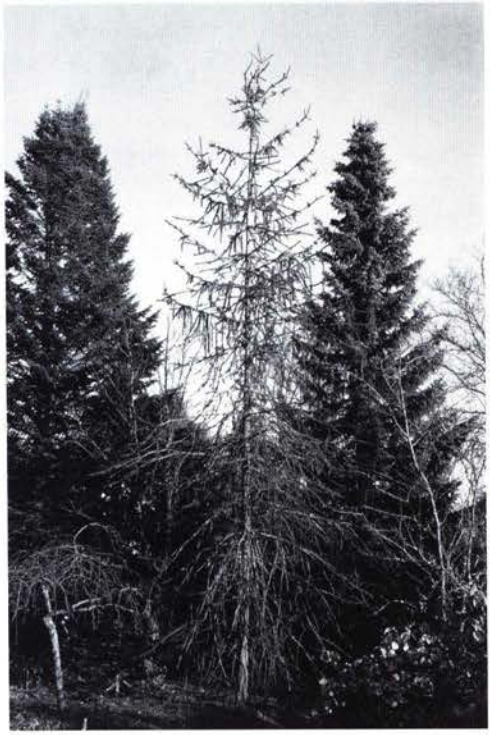

Figur 3. *Picea abies* 'Virgata' (ormgran), Ås, Jämtland. (Foto: Evert Nilsson)

Figur 4. *Picea asperata*, Ås, Jämtland. (Foto: Evert Nilsson)

BUDDLEIA GLOBOSA HOPE I SVERIGE

Karl Evert Flinck

Figur 1. Blommande *Buddleia globosa* i Bjuv, Skåne. (Foto: Kjell Lundquist, 20 juni 1995)

SLÄKTET BUDDLEIA (buddlejor) omfattar småträd, buskar och i något fall örter. Det tillhör familjen *Loganiaceae* och förekommer i vilt tillstånd i Sydamerika, Sydafrika och Ostasien. Blomställningarna är klasar med vita, blå eller lila blommor. Vissa arter kan bli 10-12 m höga, medan flertalet är buskar från 1-5 m höga. I Sverige odlas normalt endast två arter, *Buddleia alternifolia* (sommarbuddleja) och *Buddleia davidii* (syrenbuddleja). Båda blir normalt 2-3 m höga buskar.

Ett undantag från släktets övriga arter är *Buddleia globosa.* Denna art har bollformade blomställningar, ca 20 mm i diameter. 8-10 av dessa bollar är förenade i en vippa, varje boll med en stjälk 25-40 mm lång. Hela vippan blir 15-20 cm lång. Blomfärgen är bjärt gul. Blommorna är doftande. Arten växer buskformigt och kan bli ca 4 m hög. Den är utomordentligt vacker. Växer vild i Chile och Peru. Arten betraktas som icke härdig i Skandinavien och Tyskland, där den ibland odlas i växthus.

Sören Ödum från Hörsholms arboretum i Danmark samlade för en del år sedan frö av denna art i ett kallt område i Chile. Jag fick en fröportion som resulterade i ett antal fröplantor. Dessa, som jag övervintrade frostfritt, reducerades till två plantor som blev obekväma att bära ut och in och därför fick stanna utomhus. Under de senaste årens milda vintrar (tillfälligt kort nattkyla ner till -15 - -18°C) har plantorna utvecklats till en magnifik buske, 4 m hög och 2,5 m bred, som blommar rikligt och sätter moget, grobart frö. Den har sått sig spontant sommaren 1995. Jag räknar inte med arten som permanent, men den kan vara värd att försöka, planterad mot en husvägg i de mildaste delarna av zon 1.

SLÄKTET CRATAEGUS L.
- Hagtornar

Karl Evert Flinck

Figur 1. *Crataegus orientalis* ssp. *orientalis*, friväxande exemplar i frukt i dikesren i trakten av Yddingesjön, Skåne. (Foto: Kenneth Lorentzon, september 1989)

SLÄKTET *CRATAEGUS* är oerhört komplicerat taxonomiskt och det finns ingen modern monografi över detsamma. Beroende på hur artbegreppet definieras för släktet räknar man med totalt 150-1200 arter, av vilka 40-100 tillhör Gamla Världen och 100-1100 Nordamerika. För att kunna skriva meningsfulla artiklar inom de tillgängliga utrymmesramarna för LUSTGÅRDEN har jag begränsat mig till (Skandinaviens) Nordens vilda arter samt de arter som införts i plantskolesortiment och odling. Särskild uppmärksamhet ägnas åt de arter som förvildat sig. Arter som endast sporadiskt odlats i botaniska trädgårdar kommer att omnämnas, när de är kända i odling från andra delar av världen, för sina ätliga frukter eller för sina medicinska egenskaper.

Släktet *Crataegus* L. - Hagtornar

Jag förutsätter att alla de svenskar som vuxit upp eller vistats i Syd- eller södra Mellansverige har upplevt hagtornar, vildväxande eller odlade. De allra flesta har säkert också upplevt blommande hagtorn, hagtorn i sin röda fruktskrud - vilken inte endast gläder betraktaren utan även fåglarna som svärmar kring detta skafferi - samt vissa hagtornars praktfulla höstfärg.

Hagtornar återfinns i skogsbryn, hagar, kärr, på flodstränder, längs vägkanter och på mark i lägervall. Då hagtornar konkurrerar dåligt i slutna skogssystem, kan det antagas att det är människans inverkan på naturen som möjliggjort den i dag stora spridningen av detta släkte.

Hagtornssläktet har en vid utbredning på norra halvklotet. I Gamla Världen sträcker sig utbredningen från Irland i väster till Japan i öster samt från ca 60° nordlig breddgrad i norr till Nordafrika och Himalaya i söder. I Nya Världen sträcker sig utbredningen från västra till östra Nordamerika samt från Kanada i norr till Mexiko i söder.

Hagtornar bildar buskar eller små träd normalt knappast över 10 m höga. Det finns utsagor om mycket gamla hagtornsträd i England, men jag vet inga som belagts genom årsringsräkning eller liknande. I Sverige räknade framlidne filosofie hedersdoktorn Arvid Nilsson årsringar på ett avverkat hagtornsträd och kom fram till att trädets ålder var över 100 år. Jag är nu 80 år gammal och har i Skåne åldrats tillsammans med många hagtornar. De förefaller kunna bli betydligt över 100 år gamla. Då hagtornar har förmåga att skjuta rotskott, kan man förmoda att gamla individer kan vara flerhundraåriga, även om ingen kvarstående stam är över 200 år. De enstammiga träd man då och då finner kan ha fått sin stamform från betande kreatur eller vilt.

I den litteratur som gäller Nordens hagtornar, och som jag haft tillgänglig, har jag inte funnit några uppgifter om att hagtornar använts för naturmedelsberedning men jag har sett en sådan uppgift från Balsgård beträffande *Crataegus laevigata*. Enligt denna skulle användningsområdet gälla hjärtklappning och angina pectoris. Samma uppgifter har jag erhållit muntligen från äldre schweizare. Andra hagtornsarter används och har använts inom asiatisk folkmedicin. Detta gäller *C. pinnatifida* och *C. cuneata* som använts vid magproblem och underlivssmärtor.

Hagtornar med relativt stora frukter har odlats eller odlas som fruktträd. I Medelhavs-området fram till södra Ukraina odlas *C. azarolus*. I Ostasien odlas *C. pinnatifida*. Enligt Balsgård odlas även följande arter: *C. aestivatis, C. hupehensis, C. pentagyna* och *C. scabrifolia* för sina frukter.

En nyttoanvändning av vår svenska trubbhagtorn, som också växer vild i England, är som häckväxt i bondelandskapet. Jag tillåter mig citera ur Bean (1980): "Trubbhagtorn är den art som vanligen användes för häckplanteringar. På det hela taget kan med säkerhet påstås att inget annat träd eller ingen annan buske är så bra för syftet. Den är lätt att dra upp, lätt att plantera som liten och fullständigt klippningstolerant. Dessa hagtornshäckar fyller en unik plats i det engelska landskapet, där de drar fram i 10 000-tals miles."

För den som vill se hagtornssamlingar finns inga särskilt stora sådana i Norden.

I **Köpenhamns Botanisk Have** finns ett 30-tal arter. Materialet är delvis ålderstiget och inte i särskilt god kondition. Det har dock en särskild merit däri att det reviderats av hagtornskännaren Knud Ib Christensen. I **Balsgård, Skåne** finns en *Crataegus*-genbank. I **Kew Garden, England** finns en av de bättre samlingarna i Europa. Den uppges omfatta ca 150 arter. I **Arnold Arboretum, USA** finns eller har funnits ca 600 namngivna arter. I **Ryssland** har *Crataegus* som fruktträd studerats. I **Salaspils botaniska trädgård, Estland** byggdes en hagtornssamling upp redan under Sovjet-tiden.

För den som vill studera *Crataegus*-släktet nämner jag nedan några böcker. I Beans *Trees and shrubs hardy in the British Isles* (1980) nämns 66 arter och av dessa 11 som särskilt odlingsvärda. I *Flora Europaea* (1968) som behandlar Europas vilda arter anges 21 arter som vilt förekommande, 6 hybrider samt 4 införda och förvildade. I *Hilliers Manual of trees and shrubs* (1990) beskrivs 46 arter. I Rheders *Bibliography of Cultivated Trees and Shrubs* (1984) beskrivs ca 30 arter.

Av de nämnda böckerna har Bean, Hillier och Rheder de för dendrologer lättast tillgängliga artbeskrivningarna. I samtliga arbeten är taxonomin i den mån den berörs enligt min uppfattning omodern.

Jag har i samband med mitt arbete med denna artikel läst en del *Crataegus*-litteratur, bl.a. ett arbete av dansken fil. lic. Knud Ib Christensen: *Revision of Crataegus sect. Crataegus and Notho sect. Crataequineae (Rosaceae-Maloideae) in the Old World* (1992). Christensens sätt att behandla släk-

Figur 2. Blommande rundhagtorn (*Crataegus laevigata*) t.v. och trubbhagtorn i knopp (*C. monogyna*) t.h. vid Latinskolan, Malmö. (Foto: Leif Andersson, maj 1993)

tets taxonomi är klargörande och lättförståeligt. Hans artbegrepp för Gamla Världens arter är brett, vilket torde bero på hans omfattande fältstudier. Han har lyckats undvika att fastna för efemära former, vilka ej bör påverka helhetsbilden. För den som vill förstå släktet mera ingående kan jag varmt rekommendera Christensens arbete, som enligt mitt förmenande är det i särklass bästa som publicerats. Då jag för ett halvår sedan besökte Christensen på hans arbetsplats vid Hörsholms arboretum i Danmark för att intervjua honom, gav han mig vänligen ovanstående arbete tillsammans med en examinationsnyckel och artbeskrivning för Nordens vilda hagtornar samt över dem som vanligen odlas och oftast förvildats. Dessvärre saknas för Sverige de fina inventeringar som genomförts för Danmark och Finland.

Jag har med Christensens godkännande utnyttjat uppgifter från hans publikationer för denna halvpopulära artikel, framförallt hans examinationsnyckel och artbeskrivningar, varvid jag dock dessvärre på grund av platsbrist tvingats att eliminera viktiga delar av desamma. Jag tackar Christensen varmt för hans hjälp.

Som nämnts i introduktionen till denna artikel har människans ingripande i naturen, framförallt genom skogsavverkning, påverkat hagtornarnas spridning. De hagtornar som förekom under människans tid som samlare och jägare var troligen för sitt bestående som arter beroende av antingen ekologiska eller pollineringsbiologiska barriärer. När miljön förändrades kom arterna i en kontakt som tidigare ej existerat och en vidsträckt hybridisering ägde rum. Komplicerade system med introgression, polyploidi-apomixis och flerartshybrider uppstod.[1]

I USA har förändringarna lett till uppkomst av många apomiktiska arter, framförallt de triploida. Professor Sargent, ledare av det världsberömda Arnold Arboretum, beskrev de flesta, inte mindre än ca 700 stycken. De beskrivningar som gjordes kan i stort anses representera reella skillnader mellan de uppställda taxa. Man har dock numera accepterat en artdefinition för de amerikanska arterna, där mindre, lokala skillnader inte längre betraktas som un-

derlag för nya arter. De flesta taxonomer räknar numera med 100-300 arter. Som tidigare nämnts torde hybridiseringsbarriärerna vara externa. I ekologiskt instabila växtsamhällen kan dessa barriärer brytas ned och tidigare väl isolerade arter skapa variabla hybridkomplex. Vissa Gamla Världs-taxonomer har försökt behandla dessa som arter, men jag tror att Christensen har rätt i att använda ett brett artbegrepp och att använda sig av notospecies[2]. Han tvivlar också på förekomst av apomiktiska arter i Gamla Världen.

Crataegus-släktets taxonomi

Släktet *Crataegus* har traditionellt hänförts till underordning *Crataegeae*, underfamilj *Maloideae*, familj *Rosaceae*. Det har traditionellt ansetts närstående *Pyracantha, Mespilus* och *Hesperomeles* samt mera avlägset *Cotoneaster* och *Osteomeles*. Enligt en ny klassificering (Phipps et al. 1991) av *Maloideae* är *Crataegus* närbeläktat med *Osteomeles* och mindre besläktat med *Mespilus, Hesperomeles* och *Pyrus* samt avlägset till *Cotoneaster* och *Pyracantha*.

Släktet brukar grupperas i sektioner och serier. Denna uppdelning har varit föremål för mycken debatt. Med den avgränsning som gjorts för denna uppsats har det inte bedömts önskvärt med en sådan gruppering.

I *Flora Europaea* (1968) ges följande kortfattade beskrivning av släktet: "Lövfällande, normalt torniga buskar eller små träd. Stipler kvarsittande. Blommor i kvast. Blomblad omvänt äggrunda, vita, sällan rosa; ståndare 5-25, fruktblad 1-5, fria på ventralsidan[3], väggar stenhårda i frukt, pistiller 1-5. Fruktämnen 2. Frukt röd, gul eller svart, vanligtvis med mjöligt kött, stenar 1-5."

Figur 3. *Crataegus orientalis* ssp. *orientalis* i frukt, Yddingesjön, Skåne.
(Foto: Kenneth Lorentzon, september 1989)

Examinationsnyckel (*Crataegus*)

1. - Pistiller och stenar 1, sällan 2 (i ett fåtal blommor eller frukter). (2.)
   - Pistiller och stenar 2-5, sällan 1. (3.)

2. Var och en av de basala flikarna på nästan avslutande bladskivor på blommande skott regelbundet tandade med 6-25 mer eller mindre fina tänder, stipler regelbundet tandade eller sågadefintandade med 8-29 tänder. Blomblad 6-10 mm breda. (2. ***C. rhipidophylla***)
   - Var och en av de basala flikarna på nästan avslutande bladskivor på blommande skott otandade eller oregelbundet tandade, med 1-9, mer eller mindre grova tänder, stipler otandade eller i vissa fall fintandade med 1-8 tänder. Blomblad 4-7 mm breda. (3. ***C. monogyna***)

3. Stipler mer eller mindre kvarsittande. Taggar upp till ca 4 cm. Ståndare omkring 20, knappar purpurfärgade, sällan rosa. Frukt röd eller gul.
   - Stipler avfallande. Tornar normalt längre än 4 cm, om kortare med frukt svart eller purpursvart. Ståndare kring 10-20, ståndarknappar vita, krämfärgade, blekt gula, rosa eller purpurfärgade. (6.)

4. Stipler otandade eller oregelbundet tandade med 1-13 tänder. Blomställning kompakt, tätt ullhårig. Stenar ventrosidigt glatta. (4. ***C. orientalis***)
   - Blomställning gles, glatt eller sparsamt hårig men inte ullhårig. Stipler enhetligt tandade. Stenar ventrosidigt längsvis fårade eller prickiga. (5.)

5. Mellanliggande nerver löpande till inbuktningar åtminstone delvis frånvarande. Frukt gul eller röd; stenar (1-)2-3(-5) ventrosidigt längsvis fårade. (1. ***C. laevigata***)
   - Mellanliggande nerver löpande till inbuktningar åtminstone delvis frånvarande. Frukt gul eller röd; stenar (2-)3-4(-5) ventrosidigt prickiga. (5. ***C. sanguinea***)

6. Tornar korta upp till 3 cm. Frukt purpursvart eller svart; kött saftigt; stenar ventrosidigt prickiga. (10. ***C. douglasii***)
   - Tornar normalt längre än 3 cm. Frukt röd eller gul; kött mjöligt eller något saftigt; stenar ventrosidigt glatta eller prickiga. (7.)

7. Bladskivor på blommande skott oflikade eller oregelbundet-regelbundet flikade i övre halvan. (8.)
   - Bladskivor på blommande skott regelmässigt flikiga nästan till basen. (12.)

8. Ståndare omkring 20. Stenar ventrosidigt glatta. (9.)
   - Ståndare omkring 10. Stenar ventrosidigt mer eller mindre prickiga eller glatta. (10.)

9. Nästan avslutande bladskivor från blommande skott oflikade, nerver inte djupt nedsänkta på ovansida, pistiller och stenar 2-3.(8. ***C. lavallei***)
   - Nästan avslutande bladskivor från blommande skott normalt grunt flikade mot spetsen, nerver djupt nedsänkta på ovansidan. Pistiller och stenar 2-4-(5). (9. ***C. punctata***)

Figur 4. Blommande rosenhagtorn (*Crataegus oxyacantha* 'Paul's Scarlet' hort./*C. laevigata x monogyna* 'Paul's Scarlet') i Malmö. (Foto: Leif Andersson)

10. Foder helbräddade eller något glandulösa-sågade. Stenar ventrosidigt glatta. (6. ***C. crus-galli***)
- Foder glandulöst sågade eller dubbelsågade. Stenar ventrosidigt mer eller mindre prickiga.

11. Foderblad körtelhåriga, tandade. Ståndarknappar rosa. Frukt matt, något vitdaggiga. Nästan avslutande bladskivor från blommande skott oflikade eller nästan oflikade, läderartade, blanka på ovansidan. (7. ***C. persimilis***)
- Foderblad ofta körtelhåriga - dubbeltandade mot basen. Ståndare blekt gula, krämfärgade eller vita. Frukt glänsande. Nästan avslutande bladskivor från blommande skott vanligen oregelbundet - oregelbundet flikade, inte läderartade, lätt glänsande eller matta på ovansidan. (11. ***C. macracantha***)

12. Blomställning kal med påfallande stödblad vid blomning. Ståndare 5-10. Knappar purpur eller rosa. (12. ***C. intricata***)
- Blomställning mer eller mindre hårig med mer eller mindre påfallande stödblad. Ståndarknappar blekgula, krämfärgade eller vita. Om rosa, i så fall ståndare ca 20. (13.)

13. Kvistar kala. Nästan avslutande bladskivor från blommande skott 30-50 mm långa, kala eller något håriga längs större nerver på undersidan. Frukt 8-12 mm i diameter. (13. ***C. flabellata***)
- Kvistar mer eller mindre håriga. Nästan avslutande bladskivor från blommande skott 40-90 mm långa, ganska tätt håriga på undersidan, särskilt längs större nerver. Frukt 12-15 mm i diameter. (14. ***C. submollis***)

1. *C. laevigata* (Poir.) DC. (Rundhagtorn)

Namn som jag betraktat som ogiltiga är: *C. oxyacantha* Jacq., *C. oxyacanthoides* Thuill., *C. oxyacantha* var. *microphylla* Lange, *C. palmstruchii* Lindm.

Buske, sällan ett träd, till ca 8 m. Grenar sparsamt håriga eller glatta, tornar till ca 10 mm sällsynta. Bladskivor skinande mörkt gröna och mer eller mindre håriga längs nerverna på ovansidan, blekgröna och mer eller mindre dunhåriga längs större nerver på undersidan, flikar trubbiga eller mer eller mindre spetsade, kanter tandade. Blomställning 2,5 - 5,0 cm lång, 3-11 blommig, gles, glatt, sällan sparsamt hårig. Kronblad 5-10 x 5-9 mm. Ståndare 17-22, knappar purpurfärgade sällan rosa, pistiller (1-) 2-3 (-5). Frukt 6-12 mm, 1,0-1,4 (-1,8) längd/ bredd, nära rund till elliptisk, högröd, glatt, sällan hårig, med kvarsittande, bakåtböjda eller utbredda foderblad, kött gulaktigt, mjöligt, stenar (1-2) 2-3 (-5) ventrosidigt längsvis fårade. Blomning under sen vår och tidig sommar.

Biotoper

I blandad lövskog, barrskog, busksnår, hagar, sanddyner, flodstränder och i häckar. Tål skugga.

Förekomst

I Sverige vanlig i söder, förekommer till Värmland, Västmanland och Uppland. De rödblommiga hagtornar som ofta odlas och som kallas *C. oxyacantha* cv. 'Paulii' och *C. oxyacantha* cv. 'Punicea' tillhör *C. laevigata x monogyna*. *C. laevigata* hybridiserar med *C. rhipidophylla* och *C. monogyna*. *C. laevigata x rhipidophylla* och *C. laevigata x monogyna* är vanliga i sydliga Sverige.

2. *C. rhipidophylla* Gand. (Spetshagtorn)

Namn som jag betraktat som ogiltiga är: *C. oxyacantha* L., *C. rosiformis* Janka, *C. curvisepala* Lindm.

Buske eller träd upp till 5 m. Grenar glatta eller sparsamt håriga. Tornar upp till 1,5 cm, grova. Bladskivor mer eller mindre skinande mörkt gröna och nästan glatta på ovansidan, blekt gröna och håriga i nervveck. Blomställning 3,0-4,5 cm lång, 5-15 blommig, gles, glatt, sällan mer eller mindre hårig. Kronblad 6-9 x 6-10 mm, ståndare 14-20, knappar purpurfärgade, pistiller 1 (-2). Frukt 8-15 x 5-11 mm, 1,3 - 2,0 gånger så lång som bred, rundad, elliptisk eller cylindrisk, klart eller mörkt röd, kal eller mer eller mindre hårig med kvarsittande antingen bakåtböjda, utåtriktade eller upprätta foderblad, kött gulaktigt, mjöligt, stenar 1 (-2) ventrosidigt längsvis fårade. Blomning under sen vår till tidig sommar.

Biotoper

Öppen blandskog, tillfälligtvis i busksnår och häckar. Tål skugga.

Förekomst

Förekommer allmänt från Småland, Kalmar och Öland till Västergötland och Uppland. Är sällsynt

i sydligaste delen (Skåne, Blekinge) samt vid nordgränsen (Värmland, Västmanland, Uppland).
Inom arten har två varieteter urskiljts:
- var. *rhipidophylla*
- var. *lindmanii*

Denna art är den minst konkurrenskraftiga av de nordiska hagtornarna. Den förekommer som enstaka träd eller i små grupper i öppen skog. I starkt kulturpåverkade områden ersätts arten ofta av dess anpassningsbara hybrider med *C. laevigata* och *C. monogyna*. Arten blommar ca 5 dagar efter *C. laevigata* och 5 dagar före *C. monogyna*.

3. *C. monogyna* Jacq. (Trubbhagtorn)

Namn som jag betraktat som ogiltiga är: *C. monogyna* subsp. *nordica* Franco, *C. subborealis* Cinovskis.

Buske eller träd till ca 10 m. Kvistar glatta eller håriga, tornar upp till ca 2,4 cm mer eller mindre grova. Bladskivor mer eller mindre glänsande mörkt eller ljust gröna, kala eller håriga på ovansidan, grågröna eller blågröna på undersidan, håriga längs större nerver och i nervveck. Bladflikar trubbiga till spetsade, bladkanter oregelbundet tandade. Blomställning 1,5-5,0 cm lång, 4-15 blommig, gles, kal eller hårig. Blomblad 3-7 x 4-7mm, ståndare 15-20, knappar purpurfärgade, sällan rosa. Frukt 6-11 x 5-10 mm, 1,0-2,0 gånger så lång som bred, rundad till cylindrisk, klart eller mörkt röd, kal eller hårig, foder kvarsittande, normalt bakåtböjda flikar, stenar 1 (-2), ventrosidigt längsvis fårade. Blomning under sen vår till försommar.

Biotoper

Platser med hög ljusintensitet, i skogsgläntor, i hagar, längs floder, på steniga platser längs åkergränser, i häckar och vid vägkanter.

Förekomst

Förekommer i Sverige allmänt från Skåne och Blekinge till Dalsland, Närke och Uppland. Hybridiserar med *C. laevigata* och *C. rhipidophylla*.

C. monogyna x rhipidophylla. Denna hybrid är ofta vanlig i sydliga Sverige. Dess nordgräns är Blekinge, Västergötland, Småland och Uppland. Mycket ornamentalt material sålt som *C. monogyna* tillhör denna hybrid.

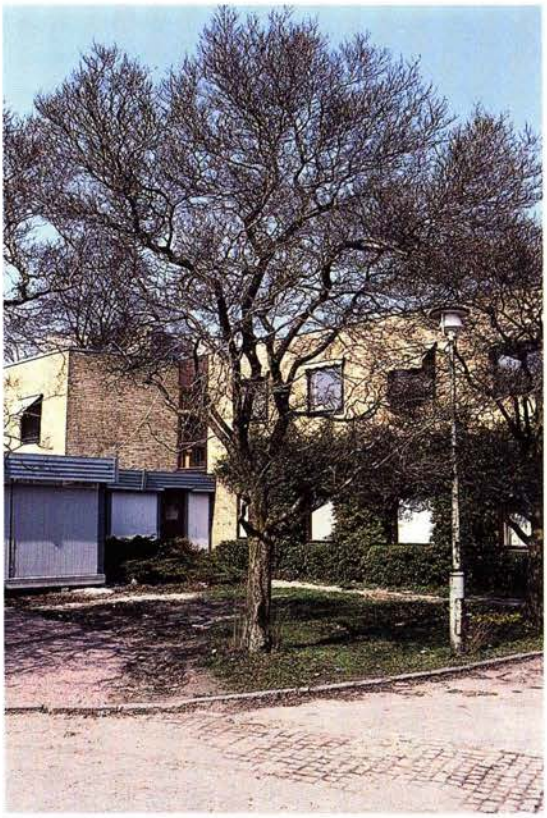

Figur 5. Glanshagtorn (*Crataegus x lavallei*), träd vid Malmö stadsteater. (Foto: Leif Andersson, 1991)

4. *C. orientalis* ssp. *orientalis*

Buske eller träd till 6 m. Kvistar tätt ullhåriga, tornar upp till ca 1,3 cm, kraftiga. Bladskivor mer eller mindre skinande mörkgröna eller grågröna på ovansidan, blekare gröna och tätt ullhåriga på undersidan, flikar spetiga med tandade eller inskuret tandade kanter med mer eller mindre grova tänder. Blomställning kompakt, tätt ullhårig. Blomblad 4-9 x 5-8 mm, ståndare omkring 20, knappar purpurfärgade, pistiller (3-) 4-5 (-6). Frukt 8-15 x 7-15 mm, rund eller sammantryckt rund, sällan brett päronformad, mörk, tegel- eller orangeröd, foder kvarsittande med mer eller mindre tillbakaböjda foderflikar, stenar (3-) 4-5 (-6) ventrosidigt släta. Blomning under tidig sommar.

Förekomst

Sällsynt, förekommer mest i trädgårdar och parker. Har i Malmö-området under lång tid planterats under namnet *C. tanacetifolia* (Poir.) Pers. Växer vild i östra Medelhavsområdet till Kaukasus.

5. *C. sanguinea* Pall. (Sibirisk hagtorn)

Buske, sällan ett träd, upp till ca 4 m. Tornar 2-4 cm, raka, grova. Bladskivor håriga på båda sidor, ovansida mörkt grön, undersida blekare, omvänt äggrunda till brett rombiska, killika vid basen, mer eller mindre regelbundet flikade, kanter tandade. Blomställning lätt kal, blomskaft tillfälligt lätt håriga. Blommor 15 mm i diameter, ståndare omkring 20, knappar purpurfärgade, pistiller (2-) 3-4 (-5), Frukt 8-10 mm lång tilltryckt och rund, röd eller gul, kött mjöligt, stenar (2-) 3-4 (-5) ventrosidigt prickiga. Blomning under sen vår till tidig sommar.

Förekomst

Förekommer förvildad i Danmark, Finland och Norge. Jag har inga uppgifter från Sverige.

6. *C. crus-galli* L. (Sporrhagtorn)

Buske eller träd upp till 10 m. Kvistar kala, tornar 5-8 cm, slanka, raka eller lätt krökta, talrika. Bladskivor mer eller mindre läderartade, på ovansidan skinande mörkt gröna och sparsamt håriga, omvänt äggrunda, nästan lancettlika eller elliptiska, oflikade, tillfälligt grunt och ojämnt flikade på utdragna skott, kanter fint och regelbundet tandade. Blomställning gles, kal eller sparsamt hårig. Blommor ca 15 mm i diameter, ståndare ca 10, knappar krämfärgade eller ljust gula. Pistiller 1-3. Frukt 8-15 x 6-12 mm, avlång, äggformad till rundad, matt röd ofta vitdaggig, kött mjöligt, stenar 1-3, släta. Blomning under tidig sommar.

Förekomst

Odlad. Inget känt om förvildade exemplar. Förväxlas ofta med följande hybrider.

7. *C. x persimilis* Sarg. (*C.* 'Prunifolia') (Sylhagtorn / Slånhagtorn)

Hybrid mellan *C. crus-galli x C. macracantha?* Buske eller träd upp till ca 10 m. Kvistar kala. Skott och tornar glänsande, mörkt chokladbruna till purpurfärgade. Tornar 1,5-2 cm. Blad 8 x 6 cm, brett äggformiga, trubbiga. Knappar klart djupröda. Blommor i upprätt ställning. Blomställningen hårig. Foderblad långspetsiga, sågtandade. Kronblad brett rundade. Ståndare (7-) 10 (-15), knappar rosa till purpurfärgade. Blommor ca 1,5 cm i diameter. Frukter rundaktiga, matt orange-röda, lätt vitdaggiga, kött mjöligt, stenar 1-3, ventrosidigt lätt prickiga.

Förekomst

Vanlig förvildad i Danmark.

8. *C. x lavallei* Hérincq. (Glanshagtorn)

Hybrid mellan *C. crus-galli x C. pubescens.* Träd normalt upp till 7 m. Uppgift finns om 14 meters höjd. Kvistar håriga. Bladskivor 4x8 cm, mycket skinade mörkt gröna på ovansidan, håriga på undersidan, elliptiska eller ojämnt äggrunda. Tornar få men kraftiga, ca 5 cm långa. Blomställning elliptisk, 10x5 cm, ljusgrön, löst ullig, med ungefär 20 blommor, ca 2,5 cm i diameter med fem rundade kronblad och en framträdande röd disk. Ståndare 15-20, knappar gula eller röda, pistiller 2-3. Frukt 15-25 mm, tegel- eller orangeröd. Blad på hösten ofta bronsaktigt röda.

9. *C. punctata* Jacq.

Buske eller träd upp till 10 m. Kvistar påfallande askgrå eller blekt orangebruna. Tornar 4-7,5 cm, raka eller lätt böjda. Bladskivor matta eller lätt glänsande gråaktiga eller mörkt gröna, kala med distinkt nedpressade nerver på ovansidan, blekare och mer eller mindre håriga på undersidan, mer eller mindre äggrunda, sällan elliptiska, grunt flikade åtminstone mot spetsen, längd 5-10 cm, bredd 3-6 cm. Blommor vita, knappt 20 mm i diameter i en kvast ca 10 cm i diameter som är hårig. Ståndare ca 20, knappar rosa eller purpurfärgade, sällan vitgula. Frukt 20-25 mm i diameter, lätt päronformad till nästan klotformig, röd, sällan gul. Fruktkött mjöligt till lätt saftigt. Stenar 2-4 (-5) ventrosidigt glatta.

Förekomst

Förekommer i Nordamerika från Quebec och Ontario till Georgia. Icke känd som förvildad.

10. *C. douglasii* Lindl. (Svart hagtorn)

Buske eller träd upp till 12 m. Kvistar kala. Tornar upp till 3 cm, grova, lätt böjda, talrika men ibland frånvarande. Bladskivor glänsande mörkt gröna och kala - nästan kala på ovansidan, blekt gröna på undersidan, brett rundade, utdragna vid basen, spetsade till rundade spetsar, oregelbundet grunt flikade i övre delen, bladkanter tandade eller dubbeltandade. Blomställning kal. Blommor 10-12 mm i diameter med blomställningen 5 cm i diameter. Ståndare 10-20, knappar rosa. Pistiller (2-) 3-4 (-5). Frukt

Figur 6a+b. *Crataegus punctata* 'Aurea'.
a) I frukt vid Malmö stadsteater.
b) Avlövad trädkrona i Enskifteshagen, Malmö.
(Foton: Leif Andersson, 1990 respektive 1993)

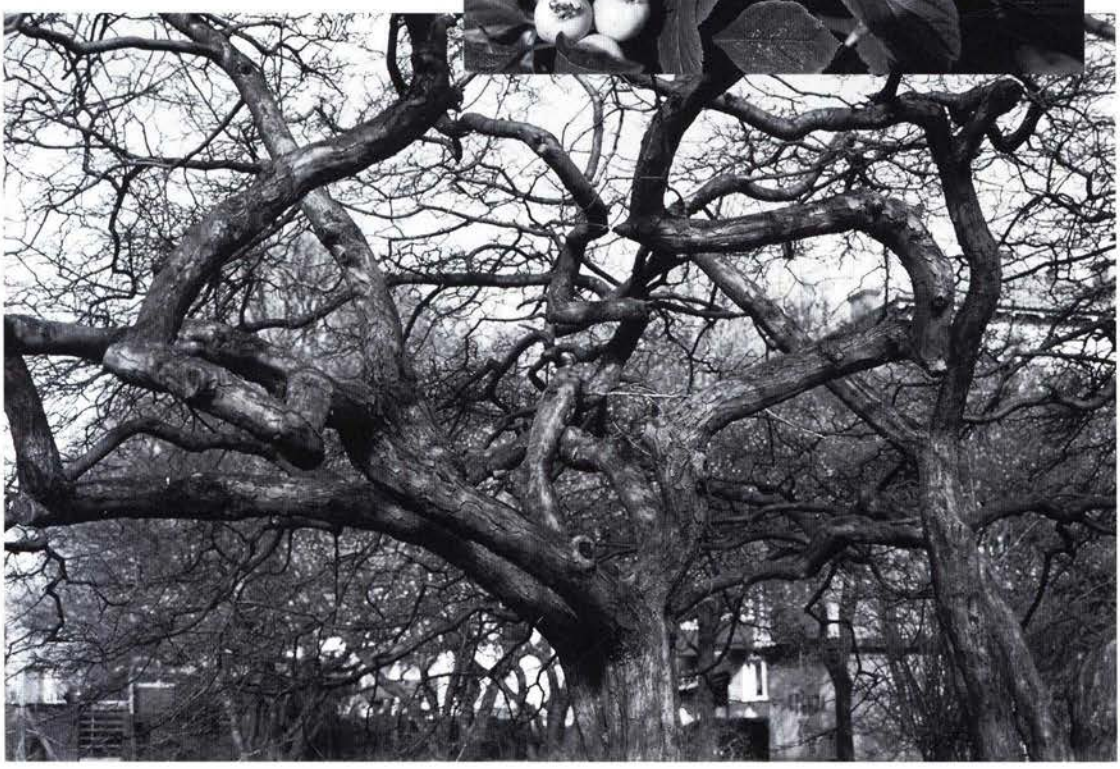

12x8 - 10 mm, elliptisk, skinande purpursvart eller svart, kött saftigt. Stenar (2-) 3-4 (-5), ventrosidigt prickiga. Frukten faller tidigt.

Förekomst

Förekommer förvildad men ingen närmare information tillgänglig. Vild i USA och Kanada. Längs Nordamerikas västra sida från British Columbia till Californien. Finns även i Ontario och norra Michigan.

Arten brukar uppdelas i tre varieteter:
- var. *douglasii*
- var. *sucksdorfii*
- var. *rivalaris*

11. *C. macracantha* Lodd. (Spjuthagtorn)

Buske eller träd till normalt 5 m. Kvistar rödbruna, kala. Tornar möjligen släktets mest imponerande, 10-15 cm långa och mycket rikliga. Bladskivor kala med djupt intryckta nerver på ovansidan, blekt gröna med håriga större nerver på undersidan, rombisk-elliptiska, brett elliptiska till rundade, oregelbundet - regelbundet grunt flikade till nästan oflikade, kanter tandade. Blomsterställning sparsamt till starkt hårig, 5-8 cm i diameter. Blommor 15-20 mm i diameter, ståndare 8-10, knappar blekt gula, krämfärgade eller vita. Frukt 8-12 mm i diameter, skinande röd, kött mjöligt och blir slutligen något saftigt. Stenar 2-3, ventrosidigt något prickiga.

Figur 7. Spjuthagtorn (*Crataegus macracantha*) i frukt. (Foto: Kenneth Lorentzon)

Förekomst

Förekommer förvildad i Uppland. Växer vild i Kanada och USA från Ontario till Pennsylvania.

Arten brukar uppdelas i 5 varieteter:

- var. *macracantha*
- var. *occidentalis*
- var. *colorado*
- var. *pertomentosa*
- var. *inlegritoba*

12. *C. intricata* Lange (Scharlakanshagtorn)

Buske upp till 3,5 m, ofta rotskottsbildande. Tornar 2,5-5 cm, tunna, bågböjda. Bladskivor mer eller mindre elliptiskt tillrundade, regelbundet och grunt flikade med flikar ofta bakåtböjda i spetsen. Blomställning 3- till 7-blommig. Ståndare 5-10, knappar purpurfärgade eller rosa, pistiller 3-4 (-5). Frukt ellipsiodal, röd, sällan gul, kött mjöligt. Stenar 3-4 (-5), ventrosidigt släta.

Förekomst

Planterad. Växer vild från New England till North Carolina, USA.

Arten brukar uppdelas i 4 varieteter:

- var. *intricata*
- var. *rubella*
- var. *neobushii*
- var. *boyntomii*

13. *C. flabellata* E.J. Palmer (Kanadensisk hagtorn)

Buske, sällan ett träd, upp till 6 m, ofta rotskottsbildande. Kvistar kala. Tornar till 6 cm, lätt böjda, tunna, talrika. Bladskivor tilltryckt håriga på ovansidan som unga, håriga längs nerverna på undersidan som unga, blir kala eller nästan kala, mer eller mindre rombiska eller rundade, regelbundet flikade med grunda, kort spetsade något tillbakaböjda flikar. Blomställning mer eller mindre hårig. Ståndare (5-) 10-20, knappar kräm, rosa eller blekt purpur, pistiller 3-5. Frukt 8-12 mm, ellipsiodal till rundad, röd. Kött mjöligt. Stenar 3-5, ventrosidigt släta.

Förekomst

Vanlig i odling. Förvildad i Blekinge, Halland, Närke, Sörmland. Förekommer vild i Kanada, Quebec.

Arten uppdelas i 3 varieteter:
- var. *flabellata* - odlad
- var. *grayana* - häckhagtorn, odlas ofta
- var. *densiflora* - knappast odlad

14. *C. submollis* Sarg. (Trädhagtorn)

Buske eller träd upp till 10 m. Kvistar mer eller mindre håriga. Tornar 5-9 cm, mer eller mindre tunna, normalt något böjda, talrika. Bladskivor mörkt gröna och mer eller mindre håriga på ovansidan, blekt gröna och håriga på undersidan särskilt på större nerver, elliptiska till rundade, regelbundet och grunt flikade. Blomställning ganska tätt hårig, gles. Blommor ca 2,5 cm i diameter, ståndare maximum 10, knappar blekgula, krämfärgade eller vita, pistiller (3-) 4-5 (-6). Frukt 18 x 12-15 mm, päronformad eller rund, skinande ljus- eller tegelröd. Kött mjöligt. Stenar (3-) 4-5 (-6), ventrosidigt släta.

Förekomst

Ofta odlad. Förekommer förvildad. Växer vild i Kanada, Ontario till USA, Massachusetts. Denna art är ofta sammanblandad med *C. mollis*. *C. mollis* är sällan odlad i Norden. Vad som erbjuds som *C. mollis* är oftast *C. submollis*.

Utöver de arter som finns inom examinationsnyckeln beskriver jag nedan två som har ett visst intresse som odlade i Sverige.

C. pinnatifida Bunge v. major N.E. Br.

Jag har tidigare i denna uppsats nämnt denna arts användning som fruktträd och inom folkmedicinen. Ett träd omkring 7 m högt, formande en tät, tung, mycket lövrik krona. Blad med kilformig bas, triangelformade, djupt flikade, skarptandade, djupt glansiga på ovansidan med blek undersida. Blommor ca 20 mm i diameter. Frukter röda, ca 15 mm i diameter. Växer vild i Norra Kina (Korea?)

C. x mordensis Boom

Detta är det giltiga namnet på hybrider mellan *C. laevigata* och *C. succulenta*. Den första korsningen

Figur 8. *Crataegus pinnatifida* 'Major', höstfärgad och i frukt. (Foto: Rune Bengtsson, 1989)

som gjordes har erhållit klonnamnet 'Toba'. Moder var *C.* 'Pauls scarlet'. Enligt Knud Ib Christensen är denna klon i själva verket *C. laevigata x C. monogyna.* Klonen 'Toba' har större blad än modern, vilka är djupt 2- till 4-flikade. Tornar kortare än hos *C. succulenta*, blomställning kal, foder utan körtelhår. Blommor dubbla vita, åldrande till rosa.

Litteratur

Bean, W.J., 1980, *Trees and Shrubs Hardy in the British Isles*, ed. D.L. Clarke, 8th rev. ed.

Christensen, K.I., 1992, *Systematic Botany Monographs*, Vol. 35, The American Society of Plant Taxonomists, 22 June 1992

Flora Europaea, 1968, Vol. 2: 66-67, Cambridge University Press

Hillier's Manual of Trees and Shrubs, 1990, 5th ed., London

Rheder, A., 1984, *Bibliography of Cultivated Trees and Shrubs*, Mac Millan Co., New York, 1984, 2nd ed.

Phibbs, J.B., K.R. Robertson, J.R. Rohrer and P.G. Smith, 1991, Origin and evolution of subfam. Maloidae (Rosaceae), *Syst. Bot.*, Vol. 16:303-332

Noter

1. Med *introgression* menas en kedja av mellanformer, med *polyploid-apomixis* att de apomiktiska arterna är polyploida, d.v.s. kromosomförökade samt med *flerartshybrider* korsningar där fler än två arter är inblandade.
2. Med *notospecies* menas den grupp av taxa som har med introgression att göra, d.v.s . som visar uttryck av hybridogen karaktär.
3. Med *ventralsidan* menas den sida som är vriden mot axeln.

Karl Evert Flinck *är teknologie hedersdoktor, förutvarande platschef för Findus i Bjuv, dendrologisk nestor och innehavare av landets förnämligaste privata växtsamling. Han har ett nära samarbete med forskarna på Avdelningen för plantskola och växtmaterial, Institutionen för trädgårdsvetenskap, SLU, Alnarp.*

EKAR I VÄSTERGÖTLAND

Åke Carlsson

Figur 1. Denna ek i Handbynäs, Sexdrega socken, ett par mil söder om Borås fridlystes 1966. Därefter tycks den ha glömts bort. Vid vårt första besök doldes stammen av höga buskar och de flesta vägresenärer körde troligen förbi utan att lägga märke till trädet. En välvillig hembygdsvårdare hjälpte eken att åter få en plats i solen och bli ett blickfång för den förbipasserande. Omkretsen i brösthöjd är 5,13 m. (Foto: Tore Hagman/N)

"STÖRRE DELEN AV EUROPA är en kontinent med unga eller tämligen unga träd, likt en befolkning med obligatorisk dödshjälp vid trettio års ålder", skriver den engelske odlingshistorikern Oliver Rackham (1990), "man kan resa från Bologna till Aten utan att se ett träd som är äldre än 200 år." Gamla träd är, menar han, en specialitet för England. Möjligen skulle Sverige kunna ta upp tävlan med England om det gammalträdrikaste landet i Europa. I varje fall hävdas det då och då av biologer och naturvårdare att vårt bestånd av gamla ekar är unikt i ett europeiskt perspektiv. Detta påstående måste bygga på ett allmänt intryck vid resor genom många länder. Någon heltäckande inventering av gamla träd har ännu inte gjorts i vårt land, men det är en angelägen uppgift för natur- och kulturvårdande myndigheter.

Som privatperson kan man göra en insats genom att leta upp den egna landsändans trädjättar. År 1991 började jag tillsammans med naturfotografen Tore Hagman att inventera Västergötlands stora ekar. Efter några inledande rekognoseringsresor bestämde vi oss för att registrera och fotografera alla ekar över fyra meter i brösthöjdsomkrets och därtill ett och annat träd med mindre diameter, men som av en eller annan anledning bedöms vara av särskilt intresse.

Vi är framför allt odlingshistoriskt intresserade. En gammal ek kan berätta om markutnyttjandet när den grodde, men den har också samlat information genom århundradena om vad som har hänt i dess omgivning. Vi frågar oss varför eken växer på en viss plats och vi letar efter spår efter olika ingrepp i träden under gångna århundraden. Ett tiotal dagar i fält per år, framför allt under sen vår och tidig sommar, har ägnats detta arbete.

Genom tidningar och radio, som visat stort intresse för vårt projekt, har vi kunnat efterlysa västgötska ekjättar. Detta har gett en mängd rapporter, liksom en enkät till landskapets hembygdsföreningar och inte minst förfrågningar hos kända naturvänner. Vi har nästan enbart rest till trakter med rapporterade ekar, men under dessa turer har vi hittat många träd på egen hand. Fram till sommaren 1995 har vi fått kännedom om ca 900 ekar, varav två tredjedelar har en omkrets på mellan 4 och 5 meter. Drygt 200 ekar är mellan 5 och 6 m, 70 mellan 6 och 7 m, 15 mellan 7 och 8 m, 4 mellan 8 och 9 m. Västergötlands grövsta ek är Wennerbergseken på Kålland, som nyligen passerat niometersgränsen.

Hur gamla är dessa träd och hur fort växer de? Endast några strödda uppgifter har vi hittills fått kännedom om. Gösta Ström, naturvårdare i Alingsås med stort intresse för träd, har mätt många ekar i hemtrakten med ett par tre decenniers mellanrum. De flesta grova solitärekar har haft en tillväxt i omkrets i intervallet 1–1,5 cm, sällan över 2 cm. Dendrokronologen Alf Bråthen, Trollhättan, har beräknat åldern för ett par ekar i Västra Tunhems socken. Den ena, som växer vid prästgården och har en omkrets på 7,02 m (1991), är mellan 650 och 900 år, mest sannolikt i äldre delen av intervallet. På grund av rötskador kan inte åldern anges exaktare än så. Den andra eken, som växer på Nygård, är 4,94 i omkrets (1991). Eftersom den är nästan kärnfrisk har groningsåret kunnat beräknas till omkring år 1510. Länsmanseken på Aspanäs i Lerum är ett exempel på mycket snabb tillväxt. Den var ca 8 m i omkrets när den rasade omkull vid ett regn sommaren 1935. På stubben kunde räknas ca 300 årsringar och en hålighet i dess inre beräknades ha innehållit högst 50 årsringar. Dess raka motsats bör sökas bland hamlade ekar som växer på mycket mager jordmån. Rackham (1990) har funnit sådana 350-åriga ekar i England med ca 1,25 meters omkrets.

De gamla ekarna kan för resenären tyckas slumpvis strödda i landskapet, men deras förekomst speglar tidigare markanvändning, ägostruktur och lagstiftning. Det mest slående är ekarnas begränsning till inägorna. Trots att utmarkerna utgör ca tre fjärdedelar av landskapet saknar de grova ekar. De enda undantagen är ett par träd på kronoparken Hunneberg, som nätt och jämnt passerat fyrametersgränsen. Visserligen har eken i hög grad varit ett utmarksträd, men det är osäkert om den typ av grova vidkroniga träd som växer i inägor förekommit i nämnvärd utsträckning på utmarkerna. Dessa har påverkats av en annan och mindre stabil markanvändning som missgynnat förekomsten av flerhundraåriga ekar, vilka dessutom på utmarken haft svåra konkurrenter i gran och, i landskapets södra delar, bok. Under de senaste hundra åren har man även varit mer benägen att låta en och annan gammal ek leva vidare i bebyggelsens närhet än på utmarkerna.

Att de grova ekarna är herrgårdsträd, är ett välkänt och ofta påpekat faktum. Skaraborg, med sina många stora gårdar, har således fler gammalekar än Älvsborg. Som vårdträd är dock eken vanligt förekommande på bondgårdar och torpställen.

En inte obetydlig del av de gamla ekarna skulle man kunna kalla vägträd. I en tid utan snabba mo-

Figur 2. Eken vid torpet Kroken under Tubbetorp i Stenums socken sydöst om Skara, har länge varit ett uppmärksammat jätteträd. Det är en typisk "sparbanksek" med kort stam och en krona som är mera bred än hög. Den har med stor sannolikhet hamlats i sin ungdom. Eken fridlystes 1946 och hade då en stamomkrets på 5, 4 m. 1991 uppmättes omkretsen till 6,48 m, således en tillväxt på drygt två cm per år. Som synes har ridhästarna frånhägnats för att förhindra barkgnagning. (Foto: Tore Hagman/N)

torfordon var de både lättidentifierade mötesplatser och en sorts "milstenar" som delade in vägarna. De betraktades nog ofta som en del av vägen och därmed som "allmän egendom". Vägekarna har varit mycket talrika men de flesta har fallit för vägingenjörernas dom. Den enda större fällda ek (ca 3,5 m i omkrets), som vi träffat på under fem års inventerande, var just en vägek. De som ännu finns kvar växer ofta utmed vägar som förlorat i betydelse eller t.o.m. helt övergivits. Ett av de få undantagen är eken vid E20 i Södra Härene NO om Vårgårda. Det sedan 1951 fridlysta trädet räddades av en stark lokal opinion, då det hotades av vägens omläggning 1969.

Knappast någon gammal ek har undgått ingrepp som påverkat utseendet. Underkvistning, hamling och bränning har satt spår som i hög grad ökat trädens särprägel. Att "snaja unner", som man sade i

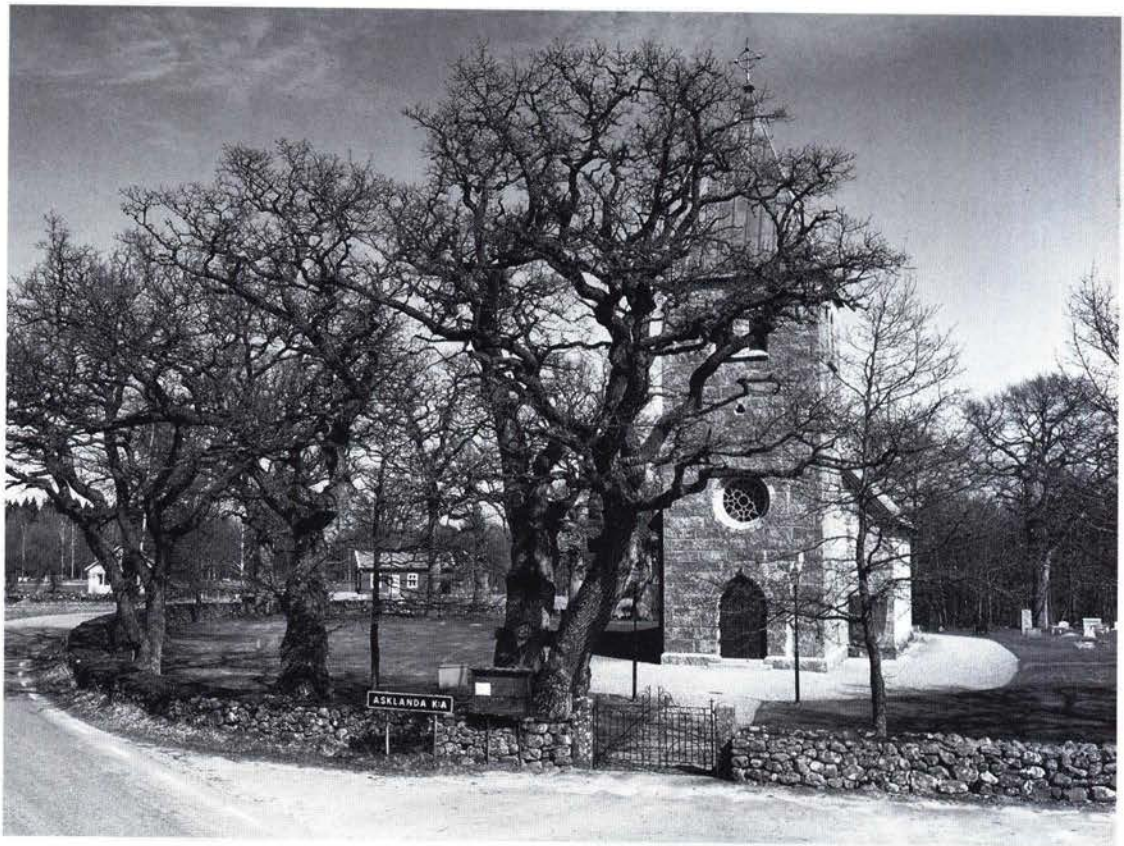

Figur 3. Asklanda socken på Sältorna har ett för Västergötland unikt bestånd av gamla kyrkogårdsekar. "Kyrkogården, ganska vacker, är omgifven med skyhöga ekar", skriver Lindskog (1812-16) i sin beskrivning över Skara stift. Under början av 1990-talet pågick en strid mellan delar av kyrkorådet, som av säkerhetsskäl ville fälla ett par av de ihåliga träden, och ortens natur- och hembygdsvänner. (Foto: Tore Hagman/N)

södra Västergötland, var en självklar och rutinmässig åtgärd; ingen ville ju ha grenar i ansiktet när man gick och slog under ett träd. Dessutom släppte man in solljuset under kronan, vilket ökade ängens avkastning. I regel växte det ut nya grenar, så underkvistningen fick upprepas emellanåt. Nu är det länge sedan denna sorts omsorg om äng och slåtterfolk upphörde. Tidpunkten för den sista underkvistningen kan man lätt undersöka genom att såga av och räkna årsringarna på en gren i de knippen av kvistar som växt ut efter avgreningen.

Hamlingens huvudsyfte var att skaffa lövfoder åt djuren men bidrog samtidigt till att skapa optimala produktionsförhållanden i ängen. Eklöv var ett dåligt djurfoder men ekarna hamlades i stor utsträckning ändå. I en ekinventering bevarad i Riksarkivet, som utfördes på 1820-talet under ledning av översten vid flottans konstruktionskår Johan Aron af Borneman, noteras ungefär hälften som hamlade. Som främsta motiv till hamlingen anges att bönderna vill förhindra beskuggning av ängsmarken. Att man samtidigt, kanske främst i år av foderbrist, kunde dryga ut vinterfodret var ju ingen nackdel. Efter varje hamling minskade tillväxten som sedan successivt ökade fram till nästa hamling (Rackham 1990).

Många av de ekar vi funnit vid inventeringen bär mer eller mindre tydliga spår av hamling. Medan de flesta andra lövträd traktvis har topphuggits in i sen tid tycks ekhamlingen helt ha upphört för mer än hundra år sedan. Den individualitet och fantasieggande form som gamla ekar ofta äger kan delvis tillskrivas hamlingen. Ibland kan man bara ana att en gammal ek fått sitt utseende präglat av topphuggning någon gång i ungdomen.

När ängarna röjdes på våren eldades ris och löv ofta upp invid ekstammar. Det var ett av allmogens sätt att protestera mot att den inte förfogade över

ekarna. Att förstöra träden på detta sätt var uttryckligen förbjudet i lag men tillämpades i mycket stor utsträckning. Få tycks ha blivit dömda för dessa tilltag. Vanan att elda vid ekarna var så djupt rotad att den på sina håll levde kvar långt efter år 1875, det år då kronans anspråk på ekarna upphörde. Här och var kan man ännu få sot på fingrarna om man stryker med handen över de gamla brännskadorna. Ganska ofta kan man se uppgifter om att en gammal ihålig ek rymmer ett visst antal personer. Att man kan krypa in i en ek beror ofta på att den förr utsatts för bränning som skapat ingångshålet.

Hamling och bränning skapade stora mänger murken ved och sipprande eksav, inte bara i de äldsta träden. Underkvistningen blottade stammarna för solen. Dessa ingrepp i ekarna skapade idealiska betingelser för ett stort antal insektsarter och indirekt fåglar, t. ex. den nu försvunna mellanspetten. Även åtskilliga svampar och lavar gynnades. Många av dessa arter betraktas idag som hotade på grund av ekskogens tillbakagång, men de hotas snarare av att ekarna inte behandlas som förr och av den tilltagande igenväxningen. Det enskilda trädets kvalitet borde beaktas i lika hög grad som arealen ekskog.

Ingen tycks längre avverka gamla ärevördiga ekar. Under fem års resande i Västergötland har vi varken sett eller hört talas om någon nyligen fälld ek med mer än fyra meters omkrets. Det allt överskuggande hotet är istället igenväxningen. Mer än hälften av alla gamla västgötaekar har fått skador i kronan av sentida igenväxning. En del, fast ännu relativt få, har dött och fallit omkull. Ett oroande faktum är att biologer och naturvårdare fortfarande lever i föreställningen att det är avverkning som är det stora hotet. En granskning av några moderna böcker om fauna- och floravård kan göra var och en övertygad om detta. Nära nog varje ekbunden art har

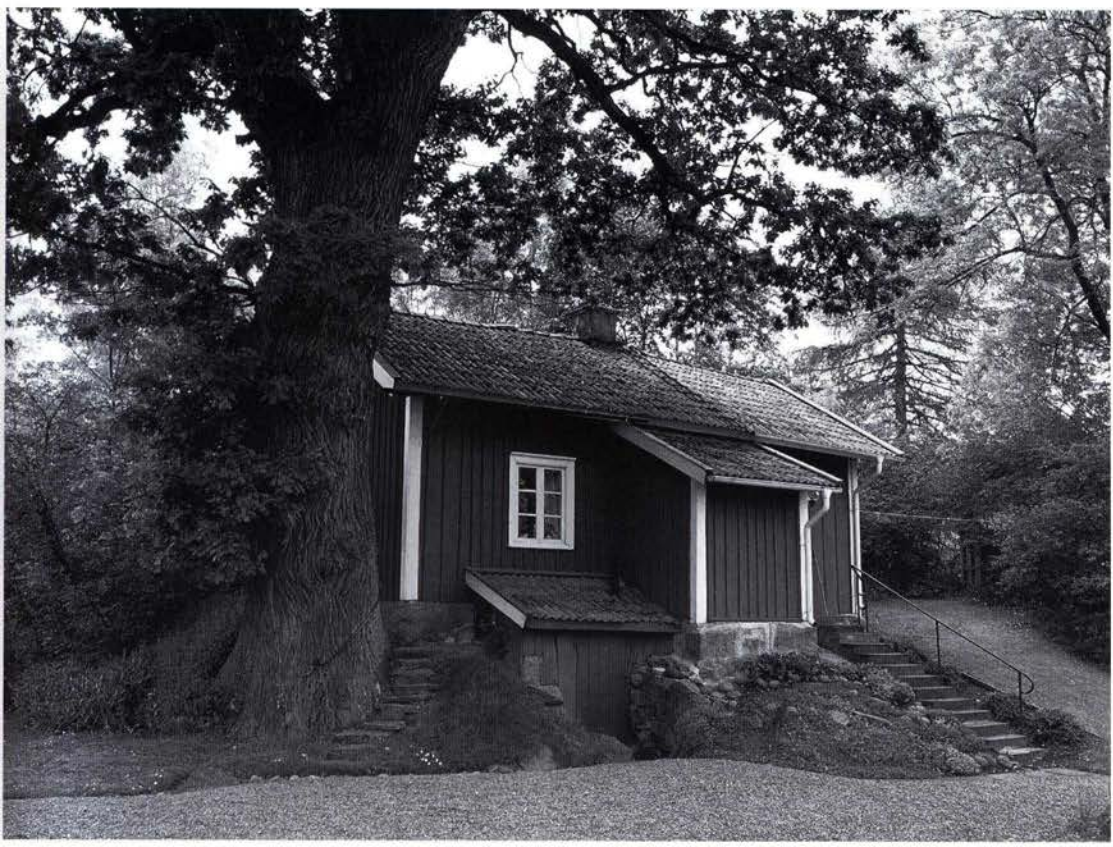

Figur 4. Eken är ofta planterad som vårdträd på västgötska torp och gårdar, men det är sällan som träden står så nära boningshuset som vid denna lilla stuga vid bron över Tidan i Vads socken. Ekens stamomkrets är 5,02 m. (Foto: Tore Hagman/N)

Figur 5. Det är inte så alltid så lätt att avgöra om en ek är hamlad eller inte. Denna ek på Kalvholmen, Dillö, Torsö socken i Vänern är ett sådant exempel. Ekinventeringen på 1820-talet konstaterar dock att "Ekeskogen är ... öfveralt förderfvad af hamling" på Torsö. När vi besökt eken i juni 1991 stod den hårt trängd och beskuggad av ungträd. Vi arbetade (med tillstånd av markägaren!) ett par timmar med handverktyg för att möjliggöra fotografering. Om eken inte skall dö i förtid krävs ytterligare avverkning. Helst borde den få stå i nära nog i ensamt majestät i en betesmark, som den gjorde för några decennier sedan. Då skulle den bli en av Torsös finaste sevärdheter. Dess stamomkrets uppmättes till 6,94 m. (Foto: Tore Hagman/N)

samma hotbeskrivning: avverkning av de gamla träden. De erforderliga åtgärderna är lika enahanda oavsett författare: ekarna måste skyddas. I samma anda framfördes nyligen ett förslag från naturvårdshåll att alla ekar över en meters diameter i brösthöjd skulle fredas i lag.

En del av inventeringens ekar, några få procent, har dragit nytta av det statliga stödet till bevarande av ängar och betesmarker, men det är inte självklart att individer, som växer i hävdade gräsmarker, lever i högönsklig välmåga. Ofta är röjningen eftersatt och ibland händer det att ridhästar gnager av barken. Övriga ekar är sällan föremål för någon vård. Någon enstaka gång kan en markägare, eller kanske en hembygdsvårdare, röja kring en stor ek. Om en "naturvårdare" får kännedom om planerna i tid försöker denne ibland stoppa arbetet med motiveringen att sällsynta, skuggälskande arter skulle kunna ta skada eller rentav dö, om eken plötsligt utsattes för sol och vind.

Man kan fråga sig varför många som kallar sig naturvårdare inte ser att ekar dör av igenväxning. Förmodligen är det dåliga odlingshistoriska kunskaper som ligger bakom liksom vid många andra misslyckanden i fauna- och floravården. Naturvårdens era inleddes med att ängar fridlystes utan hävd. Därefter har en lång rad liknande misstag begåtts, alla med samma bakgrund: bristande kunskaper om hävd och odling i äldre tid.

Den som vill rädda gamla ekar bör i första hand återskapa miljön som den var innan igenväxningen tog fart. Om det inte är möjligt att återinföra traditionell hävd, bör ekarna friställas så att inga andra träd eller högre buskar når närmare kronorna än 4-5 meter.

Källor och litteratur

Stockholm, Riksarkivet, Krigsexpeditionens handlingar, *Ekinventering i Älvsborgs- och Skaraborgs län,* 1820-talet

Lindskog, P. E., 1812-16, *Försök till en korrt beskrifning om Skara stift,* Skara

Rackham, O., 1990, *Trees and Woodland in the British Landskape,* Rev. ed., London

***Åke Carlsson** är frilansskribent och kulturlandskapsforskare med inriktning på gränslandet mellan natur och kultur. Bl. a. medförfattare till boken "Mulens marker".*

SVARTLÖGA
- Inför ett skärgårdsarboretum

Sten Ridderlöf

Figur 1. Sjöbodarna i byhamnen. "Svartlögas sjöviste med ett flertal timrade bodar är ett av skärgårdens bäst bevarande i sitt slag." Detta jämte ön i sin helhet har av Stockholms länsstyrelse klassificerats som riksintresse för kulturminnesvården. (Foto: Sten Ridderlöf, aug 1995)

Vägen till ett naturparadis

I några knops fart kryssar vi norrut på Kobbfjärden. Den nordliga vinden för oss än mot Rödkobbarna och Kallskär, än mot Morsken och Lillskärgården. På vår vänstra sida, eller om babord som man tvingas säga i seglarkretsar, framträder en mörk rand mitt i det glittrande blå. Det är Svartlögalandet som sakta tonar fram i soldiset. Efterhand kan vi skönja kobbarna i norr och byviken med sina röda tegeltak i söder. Efter en stund kommer vi i lä av den östra udden och den kyliga vinden avtar. Vi tar sikte på Lill-Skötkobb och plötsligt möts vi av värme och ett 40-tal tornseglare som i hisnande manövrer far runt hamnen och de närliggande gårdstaken. Med berättigad rädsla ser vi ömsom mot

en bård av grynnor i hamninloppet, ömsom mot gyttret av småbryggor. Här och var rör sig människor bland sjöbodarna. En del rensar fisknät, andra lapar sol på badklipporna i byhamnen. Så obemärkt som möjligt försöker vi ta oss in till den brygga som ser minst privat ut. Vi känner oss bylsiga och det gungar i kroppen efter flera timmars kryssegling.

Väl i hamn strömmar värmen mot oss. Ljuset är hårt och blått. I den stora, skirt grönskande häggen slår en näktergal. Trots att det är lunchtid kan den inte stå emot försommaren och dess lustar. I ett nyponsnår vid en av gårdarna skymtar en gråbeige, vattrad sångare av den större kalibern. Ett argsint "terrr" avslöjar att vi har att göra med den sällsynta höksångaren. Från strandskogen hörs lövsångarens mjuka strof, medan bofinkens framträdande är mer resolut. I fågelkören urskiljs rödvingetrast, härmsångare och grönsångare men också en senkommen gransångare på väg till den sibiriska taigan. Efter en kort promenad mellan 1800-talsgårdarna stannar vi vid öns handelsbod. Vi går in för att köpa var sin glass. Men se, det går inte eftersom Svartlöga saknar el och gasolfrysen används för angelägnare varor. Det blir i stället färska wienerbröd som tillsammans med en källarkall Pommac intas på farstubron. Därifrån studerar vi i lugn och ro omgivningen och upptäcker att våren är två, kanske tre veckor senare än i Stockholm. De hårt hamlade askarna mitt i byn har ännu inte slagit ut, trots att det är början på juni. Inte ens gräset har tagit fart ordentligt.

Så minns jag ett av mina första besök på Svartlöga med privatbåt. Ett par år tidigare eller, för att vara exakt, den 16 juni 1974 landsteg min fru Barbro och jag samt vår vägvisare och barndomsvän Roland Staav invid Storfladen på den sydvästra delen av ön. I den tidiga morgonen låg ett skimmer över havsytan samtidigt som de solvarma klipporna inbjöd till en stunds vila. En marsch genom kryp-en och en pelarskog av al ledde fram till lummiga ängar utan att vi kom i kontakt med någon bebyggelse (fig.2).

Detta möte med Svartlöga hade en i det närmaste sakral innebörd för mig. Inom några timmar förstod jag att här skulle vi slå ner våra bopålar. Detta smått naiva beslut visade sig dock resultera i att vi åtta år senare köpte en nyavstyckad tomt strax väster om Svartlöga by. Under mellantiden hyrde vi en stuga av dryg friggebodsstorlek av en familj som i generationer varit bofast på ön. På samma sätt som de närmaste gran-

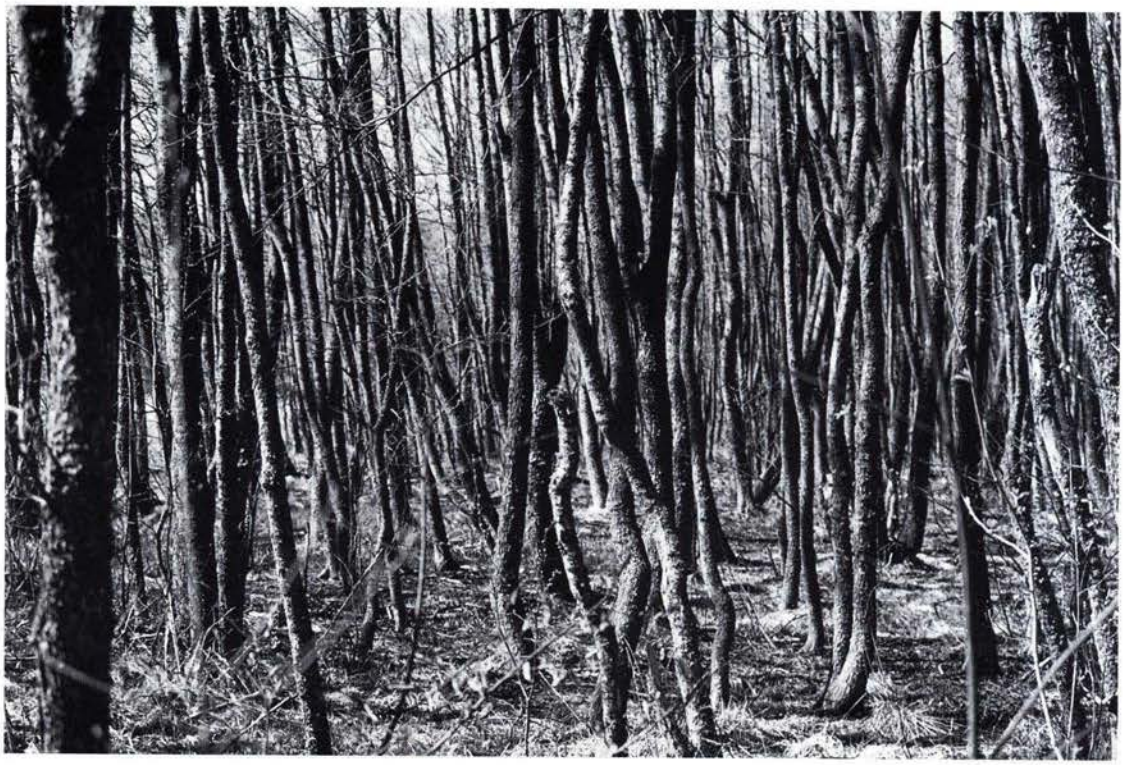

Figur 2. Pelarskog av al, Lilla Enskär, Svartlöga. (Foto: Sten Ridderlöf, maj 1994)

narna tvingades de att flytta in till fastlandet i mitten på 1960-talet. Utan elektricitet och med mininatyrjordbruk och husbehovsfiske som enda näringar fanns det inte en chans att livnära sig enligt vedertagna normer. De nya kraven bröt därmed ett mer än ett 400-årigt dokumenterat öboende.[1]

Nu, liksom århundradena innan, är besöken mer eller mindre tillfälliga. Innan dess rörde det sig sannolikt om jakt- och fisketurer under bestämda säsonger, medan sommargäster och ättlingar till de gamla öborna numera besöker sina hus främst under sommarhalvåret.[2] I stället för farofyllda båtfärder över öppet hav kan det nu ske förhållandevis bekvämt med reguljära båtförbindelser direkt från Stockholm eller från det fagra kustsamhället Furusund. I princip är det året-runt-trafik under helger, dock endast så länge isen brister. Under högsommaren är det till och med dagliga förbindelser.

Svartlögas isolerade läge vid fjärdarna utanför Blidö, dess orörda natur och glesa bebyggelse gör att den naturnära känslan alltid är påtaglig. Det är inte så märkligt när havet under rejäla höststormar dånar in över stränderna och man tvingas huka sig i vinden. Ibland undrar man till och med om taken ska blåsa av. Allt detta leder tanken in i en annan värld. Långt, långt borta från storstaden. Detta trots att Svartlöga endast befinner sig 62 kilometer fågelvägen från Stockholms innerstad i nordostlig riktning (fig.3).

Historik

Under ett par fasansfyllda dygn i mitten på juli 1719 ödelade den ryska galärflottan i stort sett alla byar på de närliggande öarna Blidö, Norröra, Söderöra och Rödlöga. Ryssarna brände ner byggnaderna och satte eld på skogen och grödorna. Endast Svartlöga undgick härjningarna, vilket enligt sägnen berodde på pricksäkra sälskyttar och de många grynnorna runt ön.[3]

Oavsett tur eller skicklighet så är öns gamla bebyggelse till stor del bevarad. Senare byggnadsplaner har bara medgett kompletterande byggnation runt den gamla byn förutom de avstyckningar som gjordes fram till 1960-talet. 1995 inräknades 96 hushåll, men inget permanentboende förekommer numera. Öns totala areal inkluderande holmar, kobbar och skär är 385 hektar. Själva huvudön kan förenklat beskrivas som tre kilometer i öst-västlig riktning och drygt en kilometer i nord-sydlig. Avståndet till närmaste större ö, d.v.s. Blidö i väster, är cirka sju kilometer. Åt andra håll är avståndet till fast mark ännu större. Det är således betydande vattenvidder som omger Svartlöga, vilket satt sin prägel på människorna, lokalklimatet och naturen.

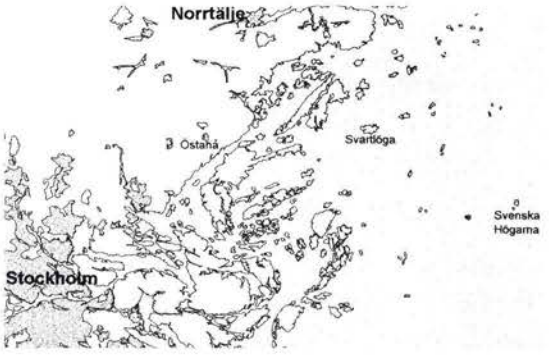

Figur 3. Översiktskarta över Stockholms norra skärgård. Överlantmätarmyndigheten i Stockholms län, 1995.

En ur många synpunkter intressant detalj är den mycket kraftiga ägosplittringen. Den är fullt i klass med den välkända hemmansklyvningen i Siljansbygden. Vid laga skiftet 1837-45 delades marken upp så att varje hemman fick små jordbitar överallt på ön. Ett av syftena var naturligtvis att fördela brukbar jord, ängsmark, kärr, bergklackar, strandmader m.m. så rättvist som möjligt. Dessa markplättar, av ytterst ringa värde, har ytterligare klyvts genom arv och andra avstyckningar så att ägosplittringen numera är total.[4] En blick på den ekonomiska kartan över ön visar att vissa hemmansdelar är drygt en kilometer långa, men endast 15 meter breda (fig.4).

Som en konsekvens av detta har de flesta aktiviteter som haft betydelse för öns försörjning blivit dämpade med undantag för husbehovsfisket och lite jakt på fågel, småvilt och säl. Även sedvänjor och arbetsmetoder har konserverats eftersom allt bedrevs i småskaliga former och på behörigt avstånd från det moderna samhället. För oss sentida inflyttare är detta handlande och tänkande den reella övergången mellan dåtid och nutid.

Samma förhållande gäller för öns mer eller mindre påverkade kulturlandskap. Här har t.ex. aldrig bedrivits ett rationellt skogsbruk. Träden har nyttjats endast för vedbränning och lyse samt i viss utsträckning för båtbyggen. Runt sekelskiftet gick man dock mycket hårt åt öns glesa granbestånd, då det vid den tiden årligen byggdes två till tre storpiggar på Svartlöga.[5] Då skeppades även ansenliga mängder prima al- och björkved till Stockholm, vilken huggits på ön. Detta var en av orsakerna till det öppna landskap vi så ofta noterar på de första fotografierna från Svartlöga.

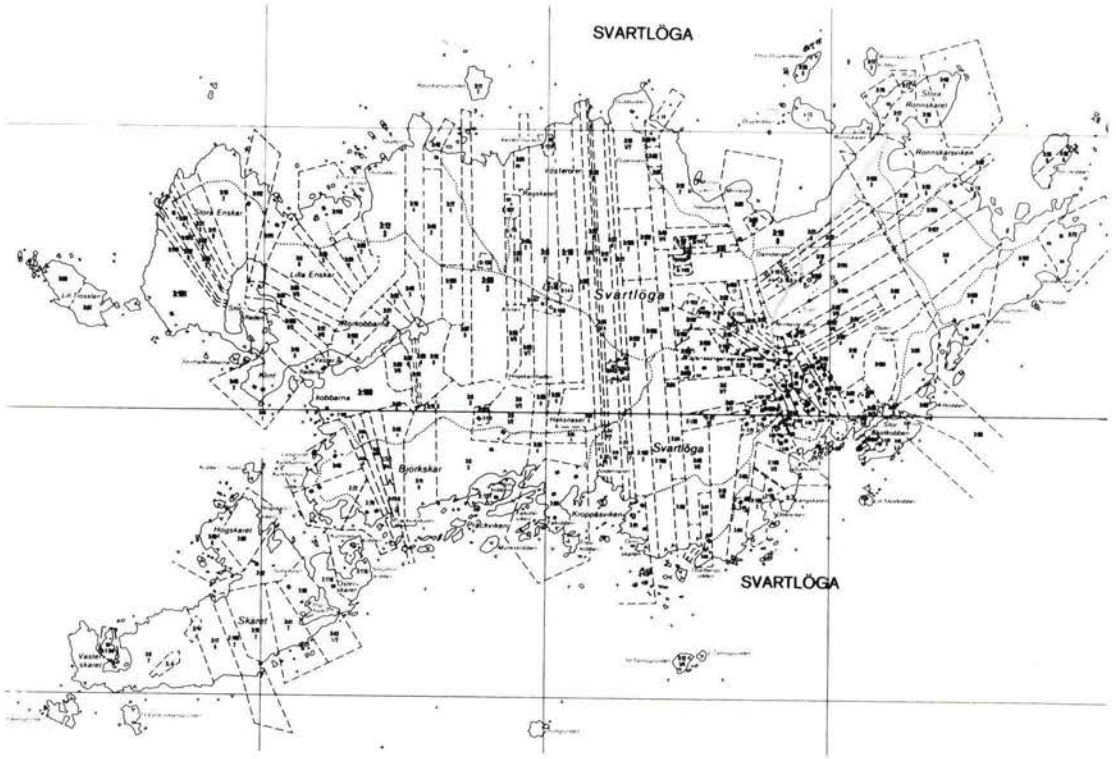

Figur 4. Svartlöga. Ägogränser enligt ajourhållen Ekonomisk karta, oktober 1994.

Varje år en bit in i augusti började lövbrytningen som var en nödvändighet för att föda kreaturen över vinterhalvåret. Fortfarande är det lätt att hitta hamlade storaskar här och var inne på ön. Ask och rönn var en begärlig föda för kor och hästar. Rönnen var, förutom känd för sin smaklighet, även ett beprövat botemedel mot begynnande tandlossning hos kreaturen. Allövet fick duga som extrafoder till i första hand fåren.[6]

På vissa delar av ön, t.ex. Björkskär, förekom nästan ingen avverkning alls då björkskogen ansågs vacker.[7] Enbusken bekämpades däremot intensivt då den lätt bredde ut sig på bekostnad av en nyttigare markanvändning.

Landskapet

Det var ingen tillfällighet som förde mig till Svartlöga utan ett genuint fågelintresse. Under många år for jag kors och tvärs på ringmärkningsturer i Stockholms yttre skärgårdar. Från Landsort och Gunnarstenarna i söder till Arholma ö och Simpnäsklubb i norr. Trots att jag efterhand blev en sparsmakad skärgårdsälskare imponerades jag av och kom att uppskatta Svartlöga allra mest för dess mjuka lummighet och det isolerade läget i det uppländska skärgårdshavet.[8]

På grund av klimat och markens beskaffenhet finner man här en av Mellansveriges största sammanhängande lövskogar, vilken av växtgeograferna anses utgöra typen för den maritima eller havspåverkade lövskogszonen. Denna karaktäriseras av glasbjörk- och klibbalskog med inslag av enstaka barrträd.

Det enda ädla lövträd som tillhör den ursprungliga floran är ask (*Fraxinus excelsior*).[9] 1987 påträffades dock en liten skogslönnplanta (*Acer platanoides*) vid Fäkobbsviken och 1994 ett två meter högt exemplar på Stora Enskär. Bägge lokalerna är belägna på Svartlögas sydända. I juni 1995 noterades även en cirka tvåårig planta utmed vägen från byn till ångbåtsbryggan. Dessutom upptäckte jag 1993 en knappt 10-årig skogsalm (*Ulmus glabra*) vid kärret Högskärsfladen mitt inne på ön. De flesta fyndlokalerna tyder på att spridningen skett spontant. Beträffande skogslönnen har de två förstnämnda exemplaren sannolikhet nått ön sjöledes, eftersom båda fyndlokalerna är belägna på strandvallar. Den tredje fyndplatsen tyder däremot på att fröet varit luftburet eller spridd av människa. Också almen har nått ön luftledes på eget bevåg eller via en fröätande fågel som t.ex. stenknäck. Frökällan kan i

detta fall eventuellt utgöra det mycket gamla, naturminnesmärkta och fordom hamlade träd som finns på grannön Rödlöga.

Av intresse är att "Fäkobbslönnen" betats under flera år, medan det andra exemplaret och almen typiskt nog var de enda råbocksfejade träden inom sina närområden. Med osviklig precision får således nykomlingarna inte bara kämpa mot klimatet, utan också mot ett närgånget vilt. Aldrig så små delikatesser godtas utan prut av skogshararna och rådjuren särskilt under en snörik och kall vinter.

För att få ett säkrare grepp om vegetationen är det värdefullt att ha en bild av landskapet i stort. Svartlöga är en låglänt ö. Högsta uppmätta höjd är 11-12 m.ö.h., benämnd "Nordaste berg". Ön består av flera delar som ännu på 1700-talet var kobbar och skär åtskilda av djupt inskurna havsvikar, vilka nu är grunda insjöar eller vassrika flader. Sumpskogar varieras i mängd med väl avslipade bergklackar som sträcker sig kors och tvärs. Däremellan, främst väster och norr om byn, finns torrare mark med någorlunda jorddjup. Genom bl.a. idog dikning lyckades öborna successivt odla upp sina lotter. Endast enklare grödor som potatis och havre fick någon omfattning, förutom ängen som var betydelsefull för djurhållningen.[10] Byn och hagarna i dess närhet var stängslade eller muromgärdade. I övrigt fick kreaturen, huvudsakligen kor och får, röra sig fritt över ön och de närliggande holmarna.[11] Ett av de mer populära pojkstrecken var just att sätta hästarna i sken på de öppna slätterna.

Avfolkningen har lett till att den vid sekelskiftet mulbetade naturparken nu i stället växer igen och försumpas. På starkt solbelysta hällar, över sänkor och magra sandhedar utbreder sig ensnåren så att framkomligheten blir begränsad eller helt förhindras. Den gamla kulturmarken försvinner i en takt som förvånar. Detta även om man fortfarande finner mängder av stenmurar, gärdsgårdar och hårda, kreaturstrampade stigar på områden som nu förefaller ha en naturlig, opåverkad vegetation. Intressant att notera är att de gamla ängarna, trots att inga djur betat dem på bortåt ett halvsekel, fortfarande av egen kraft till stor del håller sig öppna. Den kraftiga grässvålen tycks inte tillåta att frön från t.ex. al får fäste. Man kan dock undra hur länge till? Däremot vandrar alskogen snabbt ut på de förut betade strandängarna och hotar bl.a. ett intressant och tämligen unikt växtsamhälle vid Mönäsviken.

Detta är den kulturgeografiska bakgrunden till dagens mosaikliknande landskap. Gläntor, bryn, alkärr, ängar, hagar och berg som ideligen går i dagen medverkar till ett artrikt växt- och djurliv. Att strandlinjen växlar från finkornig sand och slipade berghällar till frodiga strandängar över kalkhaltiga skalgrusbäddar ökar bara ytterligare variationen.

Berggrund och paleografi

Ön ligger mitt i ett stråk av olika urbergsarter som sträcker sig mellan norra Ljusterö och Rödlöga. På grund av de stora vattenytorna österut är den vidare sträckningen okänd. Bergarterna består huvudsakligen av leptiter, metadacit och konglomerater. Dessutom förekommer på sydvästra delen av huvudön ett stort område urgranit.[12]

Den yngsta leptitavdelningen löper från Östra Lagnö över Sundaskären, Salskären och några mindre skär strax norr om Svartlöga. Leptiterna innehåller bl.a. glimmer som ger berget en grå till gråsvart färg. Även smärre inlagringar av urkalksten förekommer t.ex. på södra delen av Salskären. Äldre, gråaktigare leptiter med inslag av amfibolit finns i ett stråk söder om Svartlöga som sträcker sig till ett grund sydost om Rödlöga (fig.5). Däremellan, d.v.s. på hela mellersta och östra Svartlöga, utgörs berggrunden av metadacit, som är en urbergart som byggts upp av vulkaniska lavor.

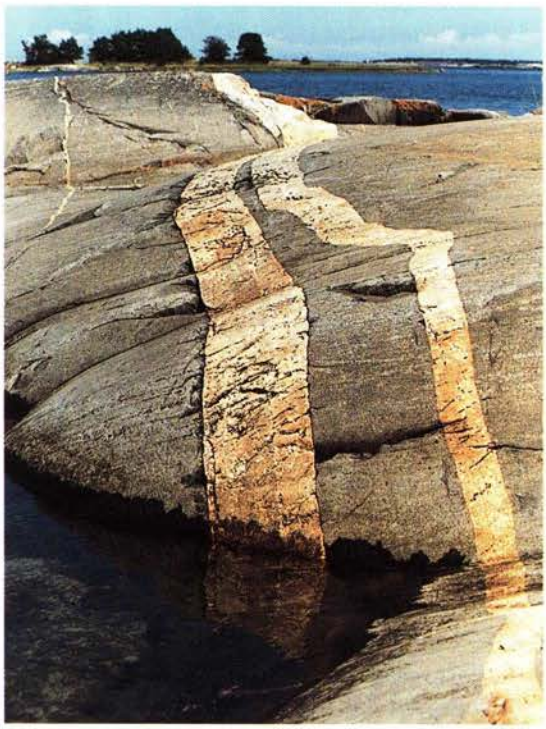

Figur 5. Gångar av pegmatit, Inra Djupkobb. (Foto: Sten Ridderlöf, juli 1994)

Svartlöga är en låglänt ö som i sen tid stigit upp ur havet. De omgivande fjärdarna är grunda och näringsrika, vilket bl.a. gör dem till betydelsefulla farageringsplatser för 10 000-tals alfåglar på sin väg till och från häckplatserna vid den arktiska tundran. Vattendjupet i t.ex. Svartlögafjärden rör sig vanligen om som mest 12 till 18 meter.

Det platta landskapet både över och under vattenytan har gjort att denna arkipelag ansetts särskilt lämplig för att mäta landhöjningen i Mellansverige. Här märks tydligt höjdförändringen genom att nya sandbottnar och stensamlingar dyker upp ur havet inom en tidsrymd som är gripbar för de flesta. Bland båtfolket upplevs grynnorna och strandbränningarna runt Svartlöga som synnerligen avskräckande, medan hemmansägarna kan glädja sig åt nya landarealer och uppstickande sälbådor.

Om vi gör en tillbakablick i tiden så bestod Svartlöga ungefär vid Kristi födelse eller ett par århundraden dessförinnan endast av fem små utspridda skär av ungefär samma storlek som nuvarande Oxkobb eller Dregelskärsharan, d.v.s cirka 100 meter i längd och bredd. Strandlinjen gick då 10 meter högre än nu, men vi finner redan konturerna av Lill-Trösslan, höjderna på Enskär och det som de infödda svartlögaborna kallar för "Askberga".[13]

Under vikingatiden (800-1050 e. Kr.) var Svartlöga inte som idag en huvudö med ett fåtal omgivande holmar utan ett verkligt örike bestående av tre holmar och otaliga skär. Den största holmen var något mindre än nuvarande Skäret. Strandlinjen gick då 5 meter högre än nu.[14] Efterhand som landet höjde sig flätades i första hand de centrala delarna ihop så att även vegetationen fick ett ordentligt fäste. De sedan långt tidigare regelbundna besöken av fiskare och jägare möjliggjorde troligen i slutet på 1400-talet till en fast bosättning på ön.[15]

Markförhållanden

Karaktäristiskt för ön är ett tunt jordtäcke och ett stort antal hällmarker. På en jordartskarta skulle betydande delar av ön helt sonika betecknas som "berg i dagen". Självfallet beror det på områdets förhållandevis ringa ålder och den påverkan havet haft vid strandförskjutningen. Mer specifikt har det inneburit att minerogena jordarter har omlagrats och/eller avsatts i olika terränglägen på grund av vågrörelser. Vågorna har inte bara haft en effekt i strandkanten utan även på vattendjup ner till cirka 20 meter. Som exempel påverkas bottenförhållandena för närvarande i nästan hela Svartlögafjärden av detta fenomen. Förutom de jordarter som bildats och avsatts i havs- och strandmiljö finns jordarter som avlagrats under istiden s.k. glaciala jordarter, såsom morän och sannolikt glaciofluvial sand. Den senare finner man vid Heden på öns östra del. Även dessa jordarter är i viss mån påverkade av vågorna under strandförskjutningsförloppet.[16]

Markerna mellan berghällarna utgörs av en mosaik bestående av kärrtorv i de fuktigaste partierna, lera, sand på lera, enbart sand och morän på något högre nivå. På mycket små ytor återfinns alla delar av denna mosaik med varierande jorddjup. Vanligtvis är jorddjupet inte mer än högst tre meter. I Lassas Hagar har jag vid bl.a. husbyggnationer och dammbyggen tydligt iakttagit denna variation. Inom en sträcka på endast någon meter varierar jorddjupet från en decimeter till cirka två meter och där ryms alla jordarterna. En test av jordens visar på pH-värden varierande mellan 3,2 och 3,8 för torvjorden och 5,3 för mineraljorden.[17]

Den mycket låglänta marken i kombination med ringa jorddjup medför över året stora förändringar i mark- och grundvattnet. Under vinter och vår är marken vattenmättad, medan den normalt är uttorkad under främst sensommaren. Ett förhållande som måste omnämnas är den mänskliga aktivitet som under århundraden påverkat marken. Överallt på ön finner vi igenväxta diken, röjd mark med stenrösen och rester av åkermark där jordbearbetning skett till cirka 20 centimeters djup.

Klimat

Lassas Hagar, där min mark är belägen, ligger 200 meter väster om Svartlöga by. Närmaste strand finner man cirka 350 meter i sydostlig riktning. Den exakta geografiska positionen är latitud 59 grader 34 minuter N; longitud 19 grader 3 minuter E. Denna, något abstrakta positionsangivelse kan dock relateras till en mer begriplig omgivning.

Den ur växtgeografisk synpunkt intressanta breddgradsjämförelsen leder oss till en linje i höjd med Västerås, Arvika, Drammen, Hardangerfjordens utlopp samt vattnen söder om Shetlandsöarna, Kap Farvel på Grönland, norra Labrador, mittpunkten i Hudson Bay, området omedelbart norr om Rocky Mountains och södra Alaska på den nordamerikanska kontinenten. Den fortsatta sträckningen i Euroasien följer linjen norra Kamchatka, Magadan, Ochotsk, den centralsibiriska platån och mellersta Uralbergen i Ryssland för

att sedan tangera området strax söder om S:t Petersburg och Estlands nordligaste uddar.

Den gemensamma nämnaren för dessa platser är att här råder samma ljusförhållanden med t.ex. långa dagar under några korta sommarmånader och vid en sådan jämförelse förstår man att öarna i skärgårdshavet - såväl på den svenska som finska sidan - är klimatmässigt mycket gynnade. Här finns således möjlighet att odla flera, relativt känsliga växtarter på en av de nordligaste utposterna i världen.

Trots närheten till Stockholm och den angränsande Roslagskusten är klimatet påfallande annorlunda. Något komprimerat kan det karaktäriseras som mycket sena vårar och höstar samt milda vintrar. Normalt råder en försommartorka som vissa år kan förlängas månadsvis. Även under långa mätperioder kan konstateras att öarna i området har många soltimmar och en låg årsnederbörd (fig. 7). Inne på huvudön, bl.a. där jag har mina planteringar, är växtzonen sannolikt en "god tvåa" mycket beroende på den temperaturutjämnande effekt som havet åstadkommer samtidigt som de talrika berghällarna skapar ett jämnare klimat under dygnet. Utmed stränderna kan dock klimatet upplevas som synnerligen bistert om man samtidigt är utsatt för både kyla och hård vind.

Meterologiska data saknas från Svartlöga, men en god fingervisning finner vi i värden hämtade från väderstationen Svenska Högarna 28 kilometer sydost om ön (fig.6).[18]

MEDELVÄRDEN 1961-90 FÖR SVENSKA HÖGARNA

	Temperatur °C	Nederbörd mm
Jan	-1,6	35
Febr	-2,7	24
Mars	-0,8	23
April	2,1	25
Maj	6,5	23
Juni	12,0	28
Juli	15,5	47
Aug	15,4	52
Sept	11,8	54
Okt	7,8	47
Nov	3,6	49
Dec	0,4	40
Medelvärde år	*5,9*	*447*

Högsta temperatur sedan år 1900: +29,3° 1975 (7 aug)
Varmaste månad: aug 1939 +19,7° (Jfr. juli 1994 +18,1°)
Lägsta temperatur sedan år 1900: -24,6° år 1942
Kallaste månad: febr 1966 -11,1°

Figur 6. Medelvärden för temperatur och nederbörd för Svenska Högarna. (efter: Alexandersson, Karlström, & Larsson-McCann 1991)

Vi vet att den absoluta minimitemperaturen är ett skarpt hinder för de olika växtarternas utbredning. Väderstatistiken visar dock att Svartlöga med omnejd sällan träffas av sträng kyla. Tvärtom så är vintermildheten ett av öarnas särdrag. Under detta århundrade har kvicksilvret aldrig understigit 25 minusgrader (-24,6 °C 1942).[19] Förekomsten av köldömma arter som idegran, stor sandlilja och hasselsnok är indikatorer på det milda vädret.

En synnerligen gynnsam klimatisk omständighet, som för sin nordliga breddgrad delvis förklarar den mycket artrika floran, är den långa vegetationsperioden. Öarna härute har en medeltemperarur över 0 °C under inte mindre än nio av årets månader. Endast januari, februari och mars uppvisar köldgrader i genomsnitt, om än knappt under mars.[20] Om vi istället mäter vegetationsperiodens längd som antal dygn med en medeltemperatur över +5 °C så noteras att hälften av årets dagar uppfyller detta förhållande. De torra vårarna tycks emellertid fysiologiskt förkorta den effektiva vegetationsperioden något. Här spelar skillnaden de enskilda åren en stor roll.

Av betydelse för de köldömma växterna är frostnätternas fördelning under vegetationsperioden och då främst våren. Efter någon vecka in i maj förekommer sällan frost. Vanligen inträffar även den första frostnatten på hösten långt senare än vid angränsande fastland, vilket torde förklara flera sydliga arters närvaro i detta havsrike.

	Vinter dec-feb	Vår mars-maj	Sommar juni-aug	Höst sep-nov	År
Temperatur °C					
Svartlöga (Grönskär Sv. Högarna)	-1,0	2,3	14,5	8,0	6,0
Norrtälje	-2,7	3,8	15,6	6,8	5,9
Uppsala	-3,3	4,2	15,9	6,3	5,8
Stockholm	-2,0	4,6	16,4	7,4	6,6*
Nederbörd mm					
Svartlöga (Grönskär Sv. Högarna)	105	76	125	142	448
Norrtälje	141	96	181	177	595
Uppsala	112	93	188	161	554
Stockholm	121	91	182	161	555
Solskenstid tim					
Svartlöga (Grönskär)	127	617	837	323	1904
Uppsala	103	563	715	273	1654
Stockholm	143	651	861	318	1973

*varav den s.k. urbaniseringseffekten uppgår enligt SMHI till 0,7°C.

Figur 7. Jämförelse av klimatdata ur SMHI:s statistik, 1931-1960. Svartlöga interpolerat mellan två klimatstationer av författaren.

Nederbördens fördelning under året och färre skurar med någorlunda riklig regnmängd missgynnar växterna härute jämfört med Stockholmsområdet i övrigt. Under de för växtligheten viktiga månaderna maj och juni faller endast 11% av totalnederbörden. För perioden augusti-september är motsvarande värde 24%, där september noteras som årets regnrikaste månad (fig. 6).[21]

Kompensation för den ringare nederbörsmängden utgör den mycket höga luftfuktigheten på de yttre skärgårdsöarna. Den något lägre för- och högsommartemperaturen medför även att klyvöppningarna på växternas blad verksamt kan ta tillvara daggen. Detta jämte en från vintern kvarvarande, hög markfuktighet på grund av öns låglänthet ersätter bristen på regn till en betydande del. Men om full kompensation sker är svårt att ange. Den höga luftfuktigheten tycks dock gynna arter som hönsbär och dansk skörbjuggört, medan den sannolikt utestänger andra.[22]

En omständighet som förändrar klimatet radikalt är när havet isbeläggs. Ganska ofta lägger sig isen på fjärdarna runt Svartlöga runt mitten på januari och blir då vanligen liggande till i början på april. Normalt sker isläggningen bara i kustbandet, medan havet förblir öppet. Lokalklimatet hårdnar, men fortfarande når fuktiga vindar öarna samtidigt som havsvattnets termiska tröghet bromsar nedkylningen i skärgården.

Betydligt bistrare blir det de få gånger norra Östersjön och Finska viken täcks helt av is. Inom några veckor förvandlas klimatet från maritimt till fastlandsbetonat. Nu kan de arktiska högtrycken utan motstånd vandra in över de låga norra skärgårdarna. Vinden kyler och torkar ut vegetationen vid stränder och bryn, far runt uddar och in i vikar. Vintern tycks aldrig ta slut, särskilt när mindre isberg kommer flytande från Ålands hav och troligen även Södra kvarken i slutet på maj, vilket bl.a. skedde åren 1970 och 1985. Detta minns man som extremt höga vattenstånd härute, men det är som tur inte så vanligt. Under 1900-talet har kraftig isläggning skett under sammanlagt 13 vintrar. Isvintrarna 1924, -29, -56, -63 och -86 karaktäriseras därvid som svåra, medan 1940, -41, -42, -47, -66, -70, -85 och -87 som mycket svåra.[23]

Figur 8. Bestånd av klibbal (*Alnus glutinosa*) vid Lassas Hagar i byns utkant, med spår av röjningar för nya planteringar i författarens arboretum. (Foto: Sten Ridderlöf, maj 1994)

Träd och buskar

Mest framträdande är alskogen. De flesta träden är knotiga och inte så högresta som inåt land. Genom att de med jämna mellanrum sågas ner är många flerstammiga, särskilt i närheten av byn. Efterhand lär man sig att högt uppskatta skärgårdsalen. Inte bara för att den ger utmärkt brandved, utan kanske främst för dess arkitektoniska balans och trygga utstrålning. Klibbalen (*Alnus glutinosa*) kan nog utan överdrift få betraktas som det uppländska skärgårdshavets motsvarighet till de inre öarnas ek, både skönhets- och känslomässigt (fig.8).

Vanliga lövträd i den av växtgeograferna benämnda triviallövskogen är glasbjörk (*Betula pubescens*), asp (*Populus tremula*), ask (*Fraxinus excelsior*), rönn (*Sorbus aucuparia*) samt hägg (*Prunus padus*). I något mindre antal finner man oxel (*Sorbus intermedia*), vildapel (*Malus sylvestris*), sälg (*Salix caprea*), brakved (*Rhamnus frangula*), getapel (*Rhamnus cathartica*), slån (*Prunus spinosa*) och trubbhagtorn (*Crataegus monogyna*). Bland annat växer en hängformig hagtorn i byns västra utkant. Enligt uppgift har trädet inte nämn-

Figur 9. En 30-årig finnoxel (*Sorbus hybrida*) vid Rönnskärsviken. (Foto: Sten Ridderlöf, juni 1995)

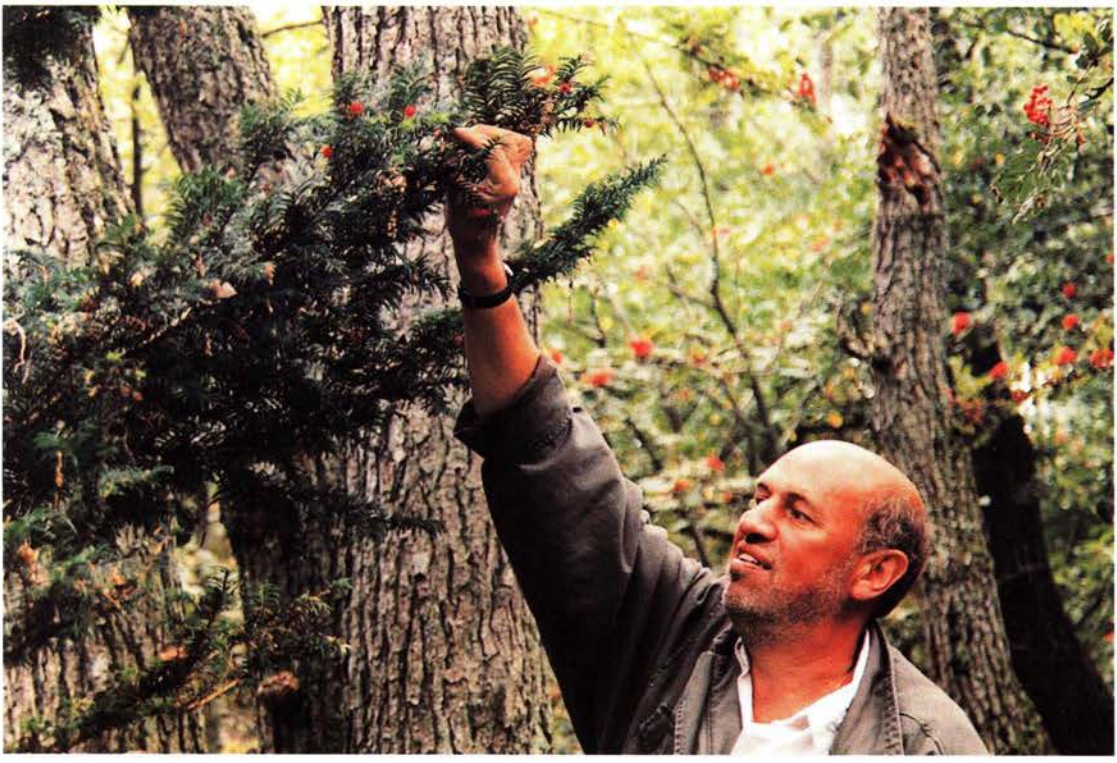

Figur 10. Idegran med frukt på sydöstra Svartlöga. Sannolikt en av de härdigaste idegransprovenienser som står att finna. (Foto: Peep Sillandi, september 1995)

värt förändrats i storlek under de senaste 50 åren och man tror inte att det är planterat.[24] Att trädet är åldrigt, men fortfarande vid god vigör, indikerar dess dimensioner. Vid stubbhöjd uppmättes omkretsen för de två stammarna till 148 respektive 108 cm. Vid brösthöjd var motsvarande mått 123 och 98 cm (juli 1995). Sannolikt är det samma exemplar som Hülphers beskrev i sin inventering av floran redan på 1940-talet. Bland ovanligheterna återfinns jolster (*Salix pentandra*) och finnoxel (*Sorbus hybrida*) (fig.9).

Rikligt förekommande bland buskarna är måbär (*Ribes alpinum*), skogsolvon (*Viburnum opulus*), berberis (*Berberis vulgaris*), nyponros (*Rosa dumalis*) samt naturligtvis tistron, skärgårdsbefolkningens namn på de vilda svarta vinbären (*Ribes nigrum*). På flera ställen har också kulturrymda vita och röda vinbär (*Ribes rubrum cvs.*) etablerat sig. Mindre vanligt är havtornet (*Hippophaë rhamnoides*) som nu är utträngt till dels den södra stranden, dels en enbevuxen sandhed på öns östra sida. Dessa utposter är en av de sydligaste, naturliga förekomsterna av havtorn längs den svenska ostkusten.

Barrinslaget är som nämnts inte stort, utom naturligtvis vad gäller enen (*Juniperus communis*). Här och var på torrare mark kan beskådas imponerande gammeltallar (*Pinus sylvestris*) som låter sprida yngre generationer runt omkring. Inne på fuktigare jordar frodas vida, relativt vackert byggda granar (*Picea abies*) i väntan på ödet att fällas vid nästa storm som drar förbi i en för dem olycklig vindriktning. Det är intressant att se alla dessa rotvältor och knäckta stammar som nästan uteslutande utgörs av barrträd.

Ett som däremot inte blåser omkull eller av är idegranen (*Taxus baccata*). Detta, här vanligtvis korpulenta buskträd får man numera betrakta som allmänt förekommande. Det tycks som om de mildare vintrarna under senare år lett till ett kraftigt ökat individantal. De flesta finner man på öns östra sida. Kanske beror det på att havsisen här har svårare att lägga sig och att vattnet magasinerat tillräckligt med värme även för högvintern. Vid en promenad från exempelvis ångbåtsbryggan till byn kan man från vägen notera ett 40-tal exemplar med en höjd av minst 1,5 meter. Individerna, som alla står i skuggiga lägen och skyddade av alarnas kronor, är ganska jämnt fördelade utmed vägsträckan (november 1994) (fig.10).

Noterbart är att alla idegranar efter främst de hårda vintrarna saknar barr upp till 1,20-1,30 meters höjd. Dessa gnagskador härrör från betande rådjur, vilket förefaller vara en högst olämplig diet med tanke på att bladen innehåller skarpa narkotiska beståndsdelar och är giftiga. Det har emellertid visat sig att rådjuren unikt nog besitter ett enzym som klarar nedbrytning av ämnet taxin. Vid enstaka tillfällen har även skogshararna

UPPMÄTTA TRÄD PÅ SVARTLÖGA UPPLAND, 1995-07-22	Räknade årsringar (vid höjd för omkretsmätningen)	Stamomfång vid brösthöjd (cm)	Stamomfång vid höjd = 0,4-0,7 m (cm)	Uppskattad trädhöjd (m)
Tall, *Pinus sylvestris* (örntallen)	82	170		19
Tall, *Pinus sylvestris* (korptallen Enskär)	92	223		16
Tall, *Pinus sylvestris* (vid Schleckers)	109	185		18
Idegran, *Taxus baccata* (vid Lindelöfs husbåt)	82		88	8
Idegran, *Taxus baccata* (nära Heden)	80		130	6
En, *Juniperis communis* (Enskär)	60		44	6
Oxel, *Sorbus intermedia* (Skutudden)	50	100		12
Finnoxel, *Sorbus hybrida* (vid Hedenstiernas)	30	59		5
Rönn, *Sorbus aucuparia* (Enskär)	122	195		11
Jolster, *Salix pentandra* (Skutudden)	115	210		10
Ask, *Fraxinus excelsior* (Mönäsviken)	182	243		20
Trubbhagtorn, *Crataegus monogyna* (Byn)		123		6
Getapel, *Rhamnus cathartica* (Lassas Hagar)	30		60	8
Glasbjörk, *Betula pubescens* (Enskär)		135		16
Klibbal, *Alnus glutinosa* (trestammig vid Lassas Hagar)	120	140		11
Asp, *Populus tremula* (gröngölingsaspen Lassas Hagar)		205		16
Havtorn, *Hippophaë rhamnoides* (Heden)	60		40	3

Figur 11. Mätta träd på Svartlöga, Uppland 1995-07-22.

försökt ge sig på idegranarna, men det synliga resultatet är då decimeterlånga grenspetsar som knippsats av utan att förtäras.

Värt att referera, beroende bl.a. på anknytningen till Blidöskärgården, är ett avsnitt om idegranen i Nils Sylvéns intressanta artikel "Härdigheten hos barrträden i våra parker och planteringar" i LUSTGÅRDEN 1944-45. Där meddelar dåvarande professorn vid Bergianska trädgården, Robert Fries, följande fakta baserade på erfarenheter från krigsvintrarna: "Av huvudarten odlas i trädgården 3 exemplar; alla hade skadats mer eller mindre men intet av dem var helt nedfruset. De olika exemplarens motståndskraft emot vinterkylan kan möjligen sättas i samband med deras proveniens. Minst skadat var ett, som inflyttats 1889 från Blidö i Roslagen, nu en c:a 4 m hög, yvig buske och som våren 1940 blott visade obetydliga frostskador. Betydligt mer ramponerat var ett andra exemplar, växande i närheten av det förra men antagligen härstammande från någon plantskola och därför troligen av sydligt ursprung. Det tredje exemplaret, hemfört som ungplanta 1916 från Norges västkust och 1939 c:a 1,5 m högt, var helt nedfruset till ett par dm ovan jordytan; de där nedanför sittande grenarna, som skyddats av snötäcket voro 1940 friska och gröna."

När man vandrar i den djungelliknande skogen vill man gärna tro att träden och buskarna har stått där sedan urminnes tider. I juli 1995 genomförde jag och kvartärgeologen Torsten Håkansson ett begränsat antal mätningar på träd för att bringa viss klarhet i frågan. Vi valde något större exemplar av varje art oftast i närheten av en framkomlig stig. Beräkningen av antalet årsringar visade sig vara besvärlig för flera av träden. Antingen så vägrade några imponerande granar på Enskär att släppa till sina borrkärnor eller så övergick det vår tekniska nivå att räkna årsringarna på vissa lövträd som al, asp och dessvärre även det tidigare beskrivna hagtornet. Trots dessa begränsningar, som nog efterhand kan rättas till, fick vi fram några preliminära data (fig.11).

Med reservation för detta och det begränsade urvalet kan vi konstatera att flertalet fullvuxna träd sällan är äldre än från sekelskiftet. Det tycks som många ungträd vid den tiden tilläts växa vidare, vilket sammanfaller med att befolkningen på ön successivt minskade sedan 1880-talet. Främst bärande träd och de för kreaturen värdefulla askarna är däremot äldre. Trots att rönnen normalt inte tillhör de långlivade träden så finner vi många, mycket storvuxna och gamla exemplar runt om på ön. Vid Skutudden växer sådana sida vid sida med väldiga oxlar. De senare har ofta djupt flikiga blad påminnande om finnoxelns, men saknar den friska doften och ett rödaktigt bladskaft.

Sällsynta örter

Som en rest av det gamla jordbrukslandskapet finner man här och var ålderdomliga kulturgynnade växter som den kalkkrävande glansnävan (*Geranium lucidum*), äkta malört (*Artemisia absinthium*), paddfot (*Asperugo procumbens*), kattfot (*Antennaria dioica*) och vårklynne (*Valerianella locusta*). Men även i övrigt är floran rik. Vanliga lundväxter är nattviol både den vanliga (*Platanthera bifolia*) och den grönvita (*P. chlorantha*) samt tvåblad (*Listera ovata*). På främst de små skären runt huvudön är hönsbäret (*Cornus suecica*) talrik. En annan intressant växt som påträffats på några ställen är klibbglim (*Melandrium viscosum*). Sålunda blommade bortåt ett hundratal individ på den sydvästra delen av Dregelskärsharan under midsommaren 1995. Av en tillfällighet upptäckte jag i juli 1995 ett bestånd på cirka 100 ruggar av ramslök (*Allium ursinum*) invid en majestätisk ask på nordöstra delen av Svartlöga.

För orkidéälskarna kan Svartlöga även stoltsera med ett par fuktängar av typen rikkärr, vars frodiga växlighet förmodligen vilar på skalmärgelförekomster.[25] Sålunda blommar vid Mönäsviken på nordöstra delen av ön årligen något tusental ängsnycklar (*Orchis incarnata*) (midsommardagen 1994 inräknades cirka 3.700 blommande ex.), ca 300 kärrknipprot (*Epipactis palustris*) och ca 500 majvivor (*Primula farinosa*) förutom tusentals exemplar av tätört (*Pinguicula vulgaris*). Området är dock starkt hotat genom att alskogen oförtrutet vandrar ut på strandängen. För vart år reduceras särskilt majvivorna som tycks vara sämre rustade att möta denna konkurrens.

Ganska allmän på ön är korallroten (*Corallorhiza trifida*). Sparsammare förekommer skogsknipprot (*Epipactis helleborine*), knärot (*Goodyera repens*) och spindelblomster (*Listera cordata*). Två sällsyntheter bör nämnas. 1978 påträffades ca 10 exemplar av svärdsysslan (*Cephalanthera longifolia*)[26] och i juni 1993 fyra exemplar av stor sandlilja (*Anthericum liliago*).[27] Trots idogt letande har jag inte kunnat återfinna svärdsysslorna. Jag noterade dock att 1978 var ett gynnsamt år för arten på många håll i Stockholms skärgård, men hur länge ska man behöva bida sin tid tills nästa blomsterupplevelse?

Äldre planteringar

Ringa utbyte med fastlandet, krävande transporter och avsaknaden av en högreståndskultur har säkert varit viktiga orsaker till att inga främmande träd planterats på ön i äldre tider. Släkt och vänner fanns som längst bort på grannöarna och avsättning för sina varor hade öborna främst i Norrtälje och av tradition i Örsundsbro.[28] Trädgårds- och planteringsidealen fann man snarare vid de regelbundna turerna till kala fiskeskären Horssten i söder och Håkanskär i norr, än en aldrig så liten hortikulturell tradition vid Roslagskustens byar.

Skulle något annorlunda planteras så borde det åtminstone vara ätbart. Var det inte omflyttade tistron (*Ribes nigrum*), så fick det bli röda vinbär (*Ribes rubrum* cvs.) eller möjligen krusbär (*Ribes uva-crispa* cvs.). Ville man ha något pampigt, friskt grönskande så nyttjades i första hand asken (*Fraxinus excelsior*). Även den hämtades på ön. Med början 1905 planterades den rad av askar som nu bildar skärm mot nordanvinden vid en av gårdarna i byn.[29] Egendomligt nog tycks inga av öns vilda oxlar kommit till sådan användning eller som vårdträd. Förmodligen var de mindre vanliga och inte så värdefulla som kreatursfoder, ej heller lika snabbväxande.

Vad jag har kunnat utröna så är de fåtaliga, nu levande träd som inte har ett Svartlöga-ursprung helt att hänföra till detta århundrade. Visserligen finns det enligt Ture Nerman gamla landshövdingerapporter som antyder motsatsen. Sålunda omtalas "att det under 1700-talet drevs en rätt stark trädplantering i Roslagen, främst på säterierna och att man ute på skären kanske satte några äppelträd. Ekar var man mån om att plantera och sådana tillkomna vid det här laget torde ännu påträffas på Blidö. De finns ända ute vid Svartlögan, på Granö, fast knappast planterade."[30] Beträffande Svartlöga var det nog snarast ett önsketänkande från myndigheternas sida, kanske bekräftat av någon mindre samvetsöm men situationsanpassad svartlöging.

Vad säkrare är att omkring år 1905 planterades en skogsek (*Quercus robur*) mitt i byn ditforslad som ungplanta från Blidö.[31] I närheten sattes en skogslönn (*Acer platanoides*), sannolikt från samma plats. Syrener (*Syringa vulgaris*), äppelträd (*Malus domestica* cvs.) och ett enstaka päronträd (*Pyrus communis* cv.) finner man också vid gårdarna i byn. Enligt uppgift gjordes dock de första planteringarna med främmande växter på 1870- och 80-talen.[32] Då sattes syrener som vindskydd och för sin skönhet. Samtidigt kom de första äppelträden i jorden tillsammans med matrabarber (*Rheum rhaponticum*) och några blommande perenner som bondpion (*Paeonia officinalis*) och stormhatt (*Aconitum sp.*).[33] Sannolikt var materialet enklast möjliga, nog oftast frösådder.

Under 1930-talet planterade byborna åtskilliga fruktträd som t.ex. Gråpäron, Victoriaplommon samt äppelsorterna Sävstaholm, Åkerö, Glasäpple och Husmoder.[34] Nästan inga blev dock särskilt långlivade beroende främst på regelbundna, dödliga attacker från "jordsorkar och mullvadar", d.v.s. vatten- och åkersorkar. Svartlögaborna var sannolikt inte tränade att möta dessa faror. Fåfänga försök att stoppa sorkarnas framfart finner man fortfarande spår av. Sålunda har t.ex. uttjänta plåthinkar nästan strangulerat rotsystemet på vissa syrenbuskar. En annan hämmande faktor är att pollineringen ofta uteblir beroende på att insekterna inte kommit i gång vid blomningen eller att det helt enkelt är för blåsigt.

De fruktträd som nu finns kvar borde nog bli föremål för pomologiska bestämningar. Kanske rör det sig om äldre sorter som saligen fått överleva i denna civilisationens utkant. I några fall sägs det vara frösådder av estniskt ursprung. Hur som helst, någon större mängd är det inte fråga om. En kuriositet bör också nämnas. Från sjön kan man på försommaren se ett ljust rosablommande flor mitt i en något grövre vildapel. Denna äppelymp finner vi vid Björkskär på den sydvästra delen av ön och utfördes sannolikt i början på andra världskriget då en familj tvingades flytta ut från byn av militära skäl.

Nästa influens härrör främst från de pensionatsgäster från Stockholm som successivt förvärvade uddar och vikar för bygge av egna sommarstugor. I samband därmed planterades de första träden för cirka 60 år sedan och sedan gjordes ytterligare planteringar några decennier framöver.

Under mellankrigstiden var inriktningen naturligt nog främst bärande träd och buskar. Förutom äpple (*Malus domestica*), var det surkörsbär (*Prunus cerasus*), hassel (*Corylus avellana*), och skogsek (*Quercus robur*). Bl.a. kan vi nu skåda två cirka 40-åriga ekar och deras små avkommor vid Stora Enskärs sydspets. Även ett par parkrhododendron (*Rhododendron x catawbiense*) planterades omkring 1950 som nu är både omfångsrika och växtliga. I oktober 1994 uppmättes höjden på ett exemplar till 2,75 meter och omkretsen till 20 meter (fig.12).

I något fall var intresset för stadsträden så stort att en liten almplanta (*Ulmus glabra*) forslades till ön från Strandvägen i Stockholm. På samma sätt anlände under 1960-talet såväl ett alpgullregn (*Laburnum alpi-*

num) från Berzelii park, som vinbergssnäckan (*Helix pomatia*) från Nobelparken (1968). Sedan dess har denna, landlevande snäcka, vidgat sitt revir så att man idag finner den åtminstone en halv kilometer från utsläppsplatsen. Höljt i dunkel är däremot hur en gammal knäckepil (*Salix fragilis*) nått Svartlöga. På en höjd invid en av byns lador är den nu ett säkert tillhåll för unga gökar i augusti vid deras jakt efter larver och andra insekter.

I generationen därefter, som jag själv tillhör, finns det flera personer med ett starkt uttalat natur- och odlingsintresse. Nya planteringar med en helt annan spännvidd börjar framträda, ofta anlagda enbart för sin skönhets skull. Det sker på flera håll, kanske främst vid de senast avstyckade tomterna och gamla gårdar där yngre krafter fått ta över ansvaret. I allmänhet begynte dessa planteringar på 1980-talet och har ökat i takt med det stigande odlingsintresset. Som kuriosum - och för eventuellt framtida växtinventerare - kan nämnas att i juli 1988 hemförde en kamrat och jag tre plantor av ramslök (*Allium ursinum*) från Vidingsöra, varav en har förökat sig spontant på min tomt (ca 25 blommande ruggar den 10 juni 1995). En annan planta, som nu är fyra, kom i jorden vid kamratens nybyggda jordkällare nära Högskärsfladen. Vidare har jag på tomten förökat vit fetknopp (*Sedum album*), som jag hämtat på bergknallarna vid Bönhuset i byhamnen.

Ett vanligt motiv vid nybyggnationen har varit att föra med sig älskvärda träd från sin eller släktens hembyggd. Utan att göra anspråk på fullständighet så kan noteras att ett par almar forslats till ön från Skutskär vid Dalälvens mynning (förf. tomt), två lönnar från en villatomt i Sollefteå (gård från 1783 i byn) och en från Röttle kvarn vid Vättern (förf. tomt), ett gullregn från Västerås (fastighet strax öster om byn) och en hästkastanj från Djursholm (gården från 1783). För två år sedan planterades vid ett nybygge på Ruggeskär en ek, en gran och fem tallplantor från det svenskspråkiga Sarvsalö 3 mil sydost om Borgå i Finska viken. Eken och granen tycks trivas medan tallarna för en mer undanskymd och osäker tillvaro. Även två små granplantor av en högst nordlig proveniens (Lilla Furuholmen från skärgården utanför Kallax) fick sommaren 1993 sin nya hemvist vid Ängshagarna mitt på ön. Att plantera barrträd på Svartlöga har dock alltid tillhört ovanligheterna. Ett par granar har visserligen förts från skogen till några gårdar inne i byn, men träden har i de öppna lägena fått ett anskrämligt utseende och har efter utglesning av grenar inte på något sätt förskönats. Vi får väl hoppas att nytillskotten från norr och öster för med sig gener av mer attraktivt slag. Skärgårdsvana har de ju bevisligen.

Figur 12. Växtlig parkrhododendron (*Rhododendron x catawbiense*) gynnad av den höga luftfuktigheten vid Fäkobbsviken på öns södra del. (Foto: Sten Ridderlöf, juni 1995)

Äldre inventeringar

Åtminstone två äldre inventeringar av öns flora är kända tillika med någon dagsexkursion som förtjänstfullt dokumenterats. I jämförelse med andra orter i Stockholms närhet får det betraktas som magert. Innan den reguljära ångbåtstrafiken startade på 1930-talet var det av lättförståeliga skäl svårt att ta sig ut till ön, vilket naturligtvis är en del av förklaringen.

Den första inventeringen av systematiskt slag företogs sommaren 1908 som "en resa för växtgeografiska studier inom Blidö socken i Stockholms skärgård" av apotekaren J. W. Hamner. Syftet med undersökningen var att "lämna en sann bild av växtlighetens spridning, varvid för varje art utforska varest den förekommer ymnigast, åt vilket håll individernas antal avtager eller växten rent av upphör att finnas." Kartläggningen av bl.a. skärgårdsområdet var ett nödvändigt inslag inför utgivningen 1914 av Stockholmstraktens växter i Botaniska Sällskapet i Stockholms regi.

I en veritabel skärgårdssocken som Blidö, som omfattar "ungefär 200 större och mindre med vegetation bevuxna öar, holmar och skär, är detta ett oändligt, besvärligt och mer tidsödande arbete än man kan föreställa sig. Lyckligtvis kunde jag bygga sommarens arbete på grundvalen av tio somrars botaniserande inom området. En äldre av mig utarbetad växtförteckning måste efter sommarens studier betydligt omarbetas och tillökas. Arter, som jag förut blott funnit på en enda lokal eller t.o.m. saknat, upptäckte jag nu flerstädes. Andra jämförelsevis vanliga växter visade sig vid noggrann undersökning ej förekomma inom områdets alla delar."

Efter stora ansträngningar redovisar Hamner inte utan stolthet att det inventerade området hyser över 600 arter och att denna rikedom på växter förekommer på ett landområde av sammanräknat omkring en halv kvadratmils ytinnehåll.

Specifikt för Svartlöga nämner han att ön "företer en vegetation, som i mycket avviker från de närliggande öarnas; hela ön är låg - ja, så låg att den vid högvatten under regniga somrar nästan liknar kärrmark. Där är också al jämte björk de förhärskande träden, men utsatta för alla vindar bliva de låga och knotiga. En karaktärsväxt för alla dessa öar ute i havsbandet är den ymnigt förekommande *Cornus suecica* (hönsbär), som helt och hållet saknas i socknens västra delar. Den har säkert liksom de därstädes även växande *Rubus chamaemorus* (hjortron), *Valerianella olitoria* (vårklynne), *Cochlearia danica* (dansk skörbjuggört), *Atriplex litoralis* (strandmålla), *Matricaria chamomilla* (kamomill), *Utricularia minor* (dvärgbläddra) m.fl. förts dit genom fåglar eller möjligen med vågorna."[36]

Det är inte utan att dagens svartlögabo och inventerare ler igenkännande åt dessa nästan sekelgamla påståenden. Skillnaden är bara att då gjordes en pionjärinsats som vi nu kan dra nytta av i jämförande studier.

En annan omfattande växtinventering har utförts av den för dendrologer välkände trädgårdskonsulenten A. Hülphers som tillbringade flera somrar hos släktingar på Svartlöga. Under inventeringar åren 1942-48 fann han att ön då hyste cirka 400 kärlväxtarter inklusive ett antal underarter.[37]

Figur 13. Lassas Hagar på Svartlöga. (Foto: Sten Ridderlöf, juli 1994)

Bland träd och buskar noterade han t.ex. trubbhagtorn (*Crataegus monogyna*) "stort träd", havtorn (*Hippophaë rhamnoides*), getapel (*Rhamnus cathartica*), hartsros (*Rosa mollis*), luddros (*R. tomentosa*), daggros (*R. glauca*) och (*R. corifolia*), krusbär (*Ribes uva-crispa*), bind-, grå- och svartvide (*Salix aurita, S. cinera, S. nigricans*), hybriden *Salix cinera x repens*, krypvidet (*S. repens f. fusca*) och knäckepil (*S. fragilis*). Förutom idegran (*Taxus baccata*) och oxel (*Sorbus intermedia*) antecknade han finnoxel (*Sorbus hybrida*). Däremot "finnes ej ek, lönn, alm, lind".

Bland örterna antecknade han bl.a. blåsuga (*Ajuga pyramidalis*), paddfot (*Asperugo procumbens*), brådmålla (*Atriplex longipes*), segstarr (*Carex extensa*), gulstarr (*C. hostiana*), dvärgarun (*Centaurium pulchellum*), dvärghäxört (*Circaea alpina*), grönkulla (*Coeloglossum viride*), krissla (*Inula salicina*), vit fetknopp (*Sedum album*) och dvärglummer (*Selaginella selaginoides*). Den för viss salthalt krävande bandtången (*Zostera marina*) registrerades också. Vid tidigare tillfälle observerade han även taggstarr (*Carex pauciflora*). Redan tidigare hade Hülphers rapporterat en förekomst av klibbglim (*Melandrium viscosum*) på "kobbe vid Svartlöga".[38]

Även en dagsutflykt kan resultera i värdefulla iakttagelser. När professorn Torbjörn Westermark den 26 juni 1974 besökte östra delen av Svartlöga fann han vid ett avträde nära ångbåtsbryggan en daggkåpa som eventuellt kunde vara (*Alchemilla sarmatica*). Invid stigen till byn antecknade han "en alldeles ovanligt rik ansamling av korallrot. Innanför klippterrängen i öst längs stranden finns en formidabel djungel av en hög ormbunke av austriaca-typ". Den bestämdes senare som nordlig lundbräken (*Dryopteris assimilis*). Han noterade även en spetshagtorn (*Crataegus curvisepala*) i full blom, röda mattor av strandrödtoppa (*Odontites litoralis*), nattviol i mängd, ormtunga (*Ophioglossum vulgatum*), svartkavle (*Alopecurus arundinaceus*), brådmålla (*Atriplex longipes*), strandkvanne (*Angelica litoralis*), plattsäv (*Scirpus planifolius*) samt vid myrfläckar hönsbär. Vid Rönnskärsviken sågs idegran, dock utan tecken på blomning, tvåblad (*Listera ovata*) och dvärghäxört (*Circaea alpina*). Den senare fann han på åtminstone tre närbelägna lokaler. Efter att också beskådat bl.a. höksångare och mindre korsnäbb är hans starka intryck av det korta besöket: "Denna natur bör väl bevaras för framtiden!"[39]

Det påståendet instämmer jag varmt i och vill samtidigt verka för att denna, något bisarra och i de flesta avseenden annorlunda arkipelag ges ett skydd så att även framtida generationer får tillgång till en vacker och intressant natur i Stockholms närhet.

Mitt i detta naturparadis är min ambition att bygga upp en samling exotiska träd och buskar som med normala odds knappast skulle ha en möjlighet att överleva på denna breddgrad. Om anpassningsförmågan hos dessa ekar, lönnar, rhododendron, magnolior m.fl. är lika storartad som det hussvalepar som 1986 lyckades med en häckning på det reguljärt gående passagerarfartyget Kung Ring, så kanske denna utmaning trots allt är genomförbar och resultatet kan bli det som jag så innerligt önskar. Till fågellivet och faunan i övrigt samt i första hand till mina egna strävanden och planteringar i Lassas Hagar, ber jag så att få återkomma i nästa nummer av LUSTGÅRDEN (fig.13).

Källor och litteratur

Otryckta källor

Andersson, S., 1995, Personlig kommunikation (minnen från barndomen på Svartlöga, muntligt, maj)

Beisland, M., 1981, Personlig kommunikation (minnen från föräldrahemmet på Svartlöga, muntligt, juli)

Hedenstierna, B., 1994, Personlig kommunikation (granskning av denna artikel 30 juli 1994, brev och muntligt)

Håkansson, T., 1994, Personlig kommunikation (brev, juli)

Håkansson, T., 1995, Personlig kommunikation (brev och muntligt, augusti)

Hülphers, A., Uppteckнade artlistor mellan åren 1942-48 (koncept, kopior hos författaren)

Johnson, S., 1994, Personlig kommunikation (minnen från föräldrahemmet på Svartlöga, muntligt, 6 maj)

Ridderlöf, S., 1986, Begäran om bildande av naturvårdsområde på Svartlöga, Skrivelse till länsstyrelsen i Stockholms län, 1986-02-17

Staav, R., 1994-95, Personlig kommunikation (brev och muntligt, senast i maj 1995)

Vedin, H., & Lundqvist, J-E., 1995, Personlig kommunikation (brev från SMHI, juli)

Westermark, T., 1976, PM med synpunkter på ur främst botanisk synpunkt skyddsvärda områden i Stockholms län (brev till Roland Staav, januari)

Litteratur

Alexandersson,H., Karlström, C., & Larsson-McCann, S., 1991, *Temperaturen och nederbörden i Sverige 1961-1990,* Referensnormaler, SMHI, Nr. 81

Almquist, E., & Asplund E., 1937, *Stockholmstraktens växter,* Botaniska Sällskapet i Stockholm, 2:a uppl.

Andersson, S., 1985, *Blidö Furusund Yxlan Norröra Söderöra Svartlöga Rödlöga, en kulturhistorisk studie av ett skärgårdssamhälle*, Rapport nr 3, Stockholms läns landsting,Kulturnämnden, s. 12-20, 30, 35-37

Du Rietz, E., 1923, Det uppländska skärgårdshavet och dess framtid, *Sveriges Natur*, Svenska Naturskyddsföreningens årsbok

Hamner, J.W., 1909, *Redogörelse för resultatet av en med understöd ur C.W. Sebardts stipendiefond företagen resa för växtgegrafiska studier inom Blidö socken i Stockholms skärgård under sommaren 1908,* Visby, [utbredningskartor m.m. finns i Kungl. Vetenskapsakademiens handlingar]

Hedenstierna, B., 1977, Ö i utskärgård, *Skärgårdsboken,* Stockholms trafikantförening, s. 15-27

Lundqvist, T., 1962, *Det svekofenniska suprakrustalstråket mellan Ljusterö och Rödlöga i Stockholms norra skärgård,* SGU, Serie C, Nr. 585

Nerman, T., 1978, *En bok om Blidö*, Stockholm

Staav, R., 1972, Den maritima björkskogszonen i Stockholms norra skärgård. Några reflexioner kring en unik naturtyp, *Fauna och Flora*, Nr. 1

Sylvén, N., 1945, Härdigheten hos barrträden i våra parker och planteringar, LUSTGÅRDEN, Årg. 25-26, s. 113-252

Ödklint, L., 1994, Stor sandlilja funnen på Svartlöga, *Daphne,* Botaniska Sällskapet i Stockholm (även egna iakttagelser och fotografier 1994 och 1995)

Österman, E., & Lagerström, B., 1960, *Boken om Svartlöga*, Stockholm

Bakgrundslitteratur

Hultén, E., 1971, *Atlas över växternas utbredning i Norden* (fanerogamer och ormbunksväxter), Stockholm, 2:a helt omarbetade uppl.

Krüssmann, G., 1984-86, *Cultivated broad-leaved trees & shrubs,* Vol. 1-3, Timber Press, Beaverton, Oregon

Lorentzon, K., 1994, *Våra trädgårdsväxter. Aktuella svenska och vetenskapliga namn,* Natur och Trädgårds Bokförlag, Åby, 1 uppl.

Mitchell,A. & Wilkenson, J., 1983, *Träd i Nordeuropa,* Bonnier Fakta [översättning och svensk bearbetning: Tor Nitzelius]

Mossberg, B., Stenberg, L. & Ericsson, S., 1992, *Den nordiska floran*, Wahlström & Widstrands förlag, 2:a tryckningen

Noter

1. Hedenstierna 1977
2. Ibid.
3. Ibid.
4. Ibid.
5. Andersson 1985
6. Österman & Lagerström 1960
7. Hedenstierna 1977
8. Du Rietz 1923
9. Staav 1972
10. Andersson 1985
11. Österman & Lagerström 1960
12. Lundqvist 1962
13. Håkansson 1994
14. Ibid.
15. Hedenstierna 1994
16. Håkansson 1995
17. Analysen utförd av Torsten Håkansson i augusti 1995 enligt metoden pH (dest. H_2O)
18. Alexandersson, Karlström & Larsson-McCann 1991
19. Ibid.
20. Ibid.
21. Ibid.
22. Almquist & Asplund 1937
23. Vedin & Lundqvist 1995
24. Andersson 1995
25. Ridderlöf 1986
26. Ibid.
27. Ödklint 1994
28. Österman & Lagerström 1960; Andersson 1985
29. Johnson 1994
30. Nerman 1978
31. Beisland 1981
32. Johnson 1994
33. Ibid.
34. Ibid.
35. Hamner 1909
36. Ibid.
37. Hülphers 1942-48
38. Almquist & Asplund 1937
39. Westermark 1976

Sten Ridderlöf *är ekonom, bankdirektör i Stockholm och hemmansägare på Svartlöga. Suppleant i FDP:s styrelse, medlem i bl. a. Kiviks-Esperöd Arboretet, The Maple Society och The Magnolia Society.*

Tallplantors utveckling och reaktioner för olika ljus och temperatur

Ingegerd Dormling

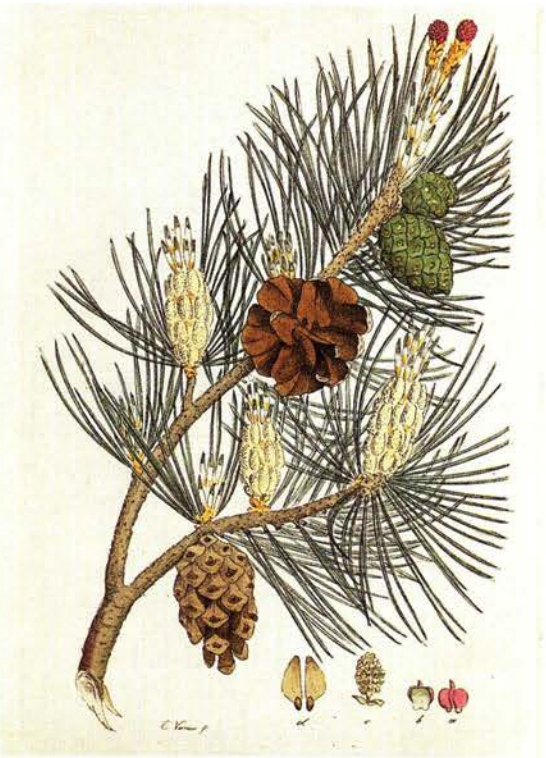

Figur 1. Tall (*Pinus sylvestris* L.) ur *Svensk Botanik* av Johan Wilhelm Palmstruch. Kungl. Vetenskapsakademien var under åren 1803-22 engagerad i utgivningen av den första svenska floran (Foto: Stockholms universitetsbibliotek med Kungl. Vetenskapsakademiens bibliotek, Stockholm)

HUR REAGERAR unga barrträdsplantor för ljuset och temperaturen i sin omgivning? Vilken betydelse har dessa reaktioner för barrträdens utbredning och deras möjligheter att etablera sig på olika ståndorter - och hur kan skogsodlaren utnyttja svaren på de här frågorna? Allt detta har sedan starten 1964 stått i centrum för forskningen vid den för några år sedan nedlagda fytotronen, klimatkammaranläggningen, vid Skogshögskolan i Stockholm och fortsätter nu i den nya fytotronen vid Genetikcentrum i Uppsala.

Föreningen för Dendrologi och Parkvård har i år, 1995, haft tallen som sitt tematräd. Under vårens tallkurs presenterade jag i korta drag vad vi idag vet om några tallarters beteende, med huvudvikten lagd på vår inhemska tall, *Pinus sylvestris* L. (fig.1).

Från frö till planta

En förutsättning för att kunna förstå de rätt komplexa reaktionerna hos tallplantor är att veta hur utvecklingen från groning till ungt träd sker i naturen. Figur 2 visar principskisser av några stadier i en tallplantas utveckling. Det lilla fröet är avlångt, skrovligt, brungrått till färgen och 3-4 mm långt. Lagt till groning under goda förhållanden, 25/15°C dag/natt-temperatur med 4-6 timmars natt och jämn fuktighet, gror det efter 4-7 dygn. Embryot sträcker sig och det först synliga utanför fröskalet är roten. Sträckningen fortsätter med att hypokotylen, den del av stammen som finns under kotyledonerna, hjärtbarren, förlängs, medan kotyledonerna till en början stannar kvar i fröskalet och suger upp den näring som finns i frövitan. Efter 2-3 veckor "kastar" plantan fröskalet. Från tillväxtpunkten mellan hjärtbarren, 3-6 till antalet, utvecklas sedan epikotylen, d.v.s. så småningom hela trädets ovanjordiska del.

Den unga tallplantan får enkla barr precis som en granplanta. Tall- och granplantor kan till en början vara svåra att skilja åt. Tallens barr är dock redan i det här stadiet längre än granens och de som

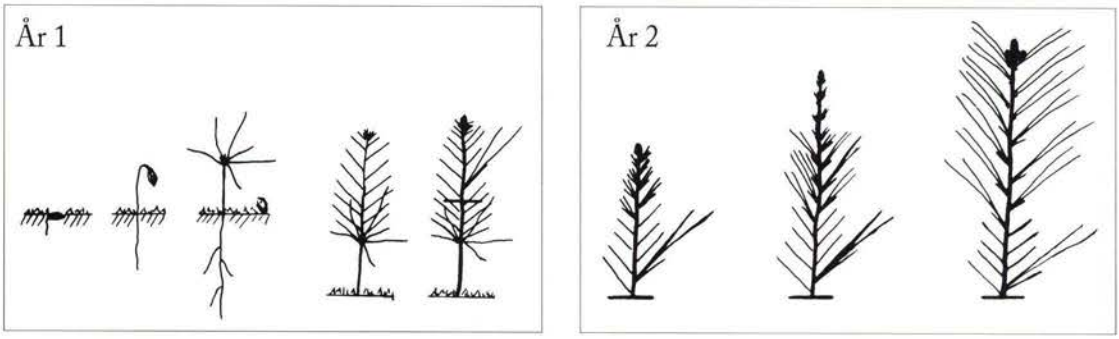

Figur 2. Principskisser av en tallplantas utveckling under två år från groning. Barren är spiralställda runt skottaxeln. (Teckningar: Ingegerd Dormling, 1995)

utvecklas sent på säsongen blir dessutom plattare. I naturen får tallplantan inte annat än enkla barr, primärbarr, första året. Tillväxten avslutas då med en enkel toppknopp. Under knoppen sitter barren tätt och bildar en rosett, vilket innebär att stamsegmenten mellan barren, internoderna, inte sträckt sig helt. Därför börjar nästa säsongs tillväxt med att dessa internoder sträcker sig. I barrvecken finns som regel små knoppar som utvecklas till kortskott, d.v.s. det vi ser som dubbelbarr. Så småningom sträcker sig också toppknoppen. På detta nya skott utvecklas inga andra barr än dubbelbarr som växer fram

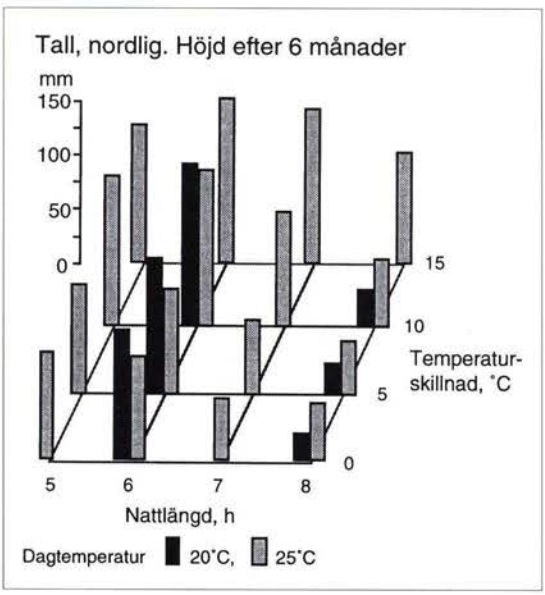

Figur 3. Tall prov. Tappatsvaara 67°N, 450 m.ö.h. Planthöjd t.o.m. knopp efter 6 månaders odling med 5, 6, 7 och 8 timmars natt, 25 och 20°C dagtemperatur och 0-15°C lägre nattemperatur. 16 plantor per försöksled. (Ur: *Fytotronen - 25 års forskning...*)

från knoppar i vecken av små fjäll - rester av primärbarr. När tallplantor odlas under goda förhållanden, som i plantskolor och fytotronförsök, utvecklas ofta kortskott från knoppar i somliga primärbarrs veck redan under den första säsongen.

Kortskotten har en liten rudimentär knopp vid sin bas, mellan de båda barren. Den knoppen kan utvecklas till ett längre skott om plant- eller grentoppen skadas. Hos unga plantor är det inte ovanligt att ett och annat kortskott har tre barr, det normala hos flera nordamerikanska arter. De hos oss ofta odlade *P. cembra* och *P. peuce* har fembarriga kortskott.

Den toppknopp som bildas andra och efterföljande år omges av en krans sidoknoppar. På skottet i övrigt finns inga knoppar som normalt utvecklas till grenar. Detta gör att tallar får mycket regelbundna grenvarv. Contorta-tallen (*P. contorta*), numera odlad på rätt stora ytor i norr, har ofta toppknoppar som innehåller anlag för en extra omgång sidogrenar. Träden får då två grenvarv per år. Samma sak kan då och då också ske hos vår vanliga tall. Det förekommer dessutom att den först anlagda knoppen sträcker sig och bildar ett andra årsskott (lammas eller prolepsis).

Av den här beskrivningen framgår att allt det som vi ser som en normal årstillväxt finns förberett i knoppen året innan, också anlagen till ny toppknopp och sidoknoppar. Vi kallar det *förutbestämd tillväxt* till skillnad från den *fria tillväxt* som sker första året och innebär att internoderna och deras barr sträcker sig direkt efter det att de anlagts. Hos tallarter av sydligare ursprung, t. ex. *P. pinaster* som vi studerat i samarbete med franska forskare, förekommer viss andel fri tillväxt också andra och tredje året.

Anlag för blommor initieras under knoppanläggningen. Anlag för honblommor ersätter då en eller två sidoknoppar i det blivande långskottets topp medan hanblommor anläggs i stället för kortskott vid basen av det blivande långskottet. Figur 9 visar ett tallskott med både hon- och hanblommor. Det vanliga är dock att de båda blomtyperna bildas på olika skott, honblommor på kraftiga skott långt ut på grenarna, hanblommor på svagare mer underordnade skott. Då långskotten inte har några hanblommor är deras nedre del som regel kal så när som på barrfjällen.

Inverkan av dag/nattlängd och temperatur

Fytotronstudierna har visat att längden på natt och dag och temperaturen under de båda perioderna har enorm betydelse för en tallplantas utveckling. Medan granplantor växer utmärkt med ljus dygnet runt måste tallplantor ha en kortare eller längre natt för att få normal skottsträckning. Dessutom måste nattemperaturen vara betydligt lägre än dagtemperaturen, åter i kontrast till granen som trivs med jämna temperaturförhållanden dygnet runt, ca 20°C, och som påverkas obetydligt i sin höjdtillväxt av lägre nattemperatur.

I fotoperiodiska reaktioner är nattens längd den kritiska faktorn. Avbryts en lång natt med en stunds ljus reagerar växter som om natten vore kort. Därför är det huvudsakligen nattens längd som kommer att framhållas i fortsättningen.

Figur 3 visar i ett tredimensionellt diagram höjden hos tallplantor som under sex månader

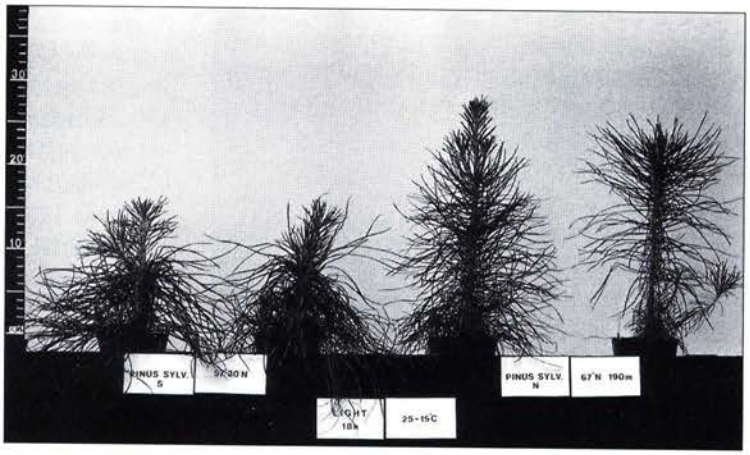

Figur 4. Tall, proveniens Vimmerby (S) och Korpilombolo (N), efter 19 veckors odling med 6 timmars natt och 25/15°C dag/nattemperatur. (Foto: Tuulikki Lindqvist)

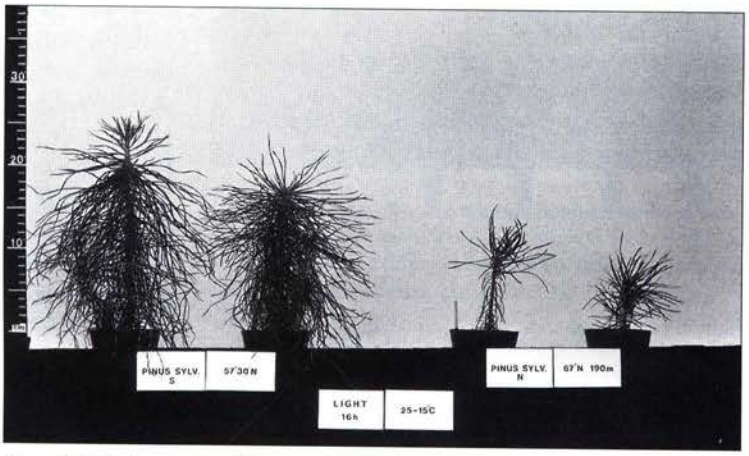

Figur 5. Tallplantor som i figur 4 men odlade med 8 timmars natt. (Foto: Tuulikki Lindqvist)

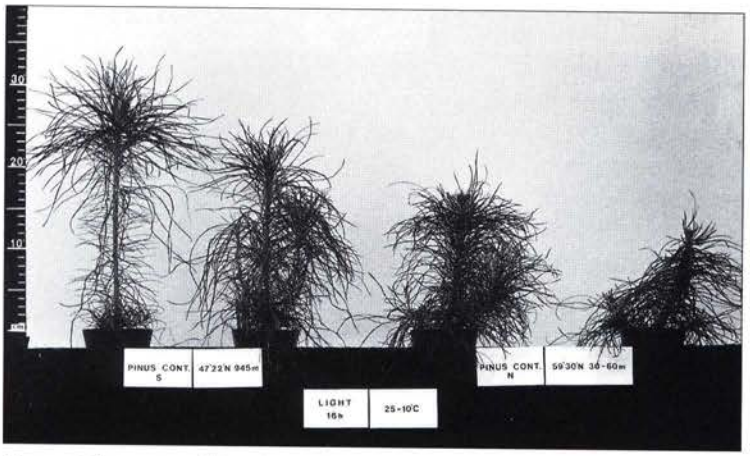

Figur 6. Plantor av sydlig och nordlig contorta-tallproveniens odlade med 8 timmars natt och 25/10°C dag/nattemperatur. (Foto: Tuulikki Lindqvist)

odlats med 22 olika kombinationer av dag/nattlängd och temperaturer. Plantorna är av mycket nordlig härstamning, 67°N, vilket gör att relativt korta nattlängder, 5 och 6 timmar, ger bäst skottsträckning. Också 7 timmars natt ger höga plantor under förutsättning att temperaturskillnaden var så stor som 15°C, alltså 25/10°C dag/natt. I ett senare försök fann vi att ännu större temperaturskillnad, 25/5°C fick plantor av denna nordliga härstamning att sträcka sig lika bra då natten var 8 timmar lång. Just

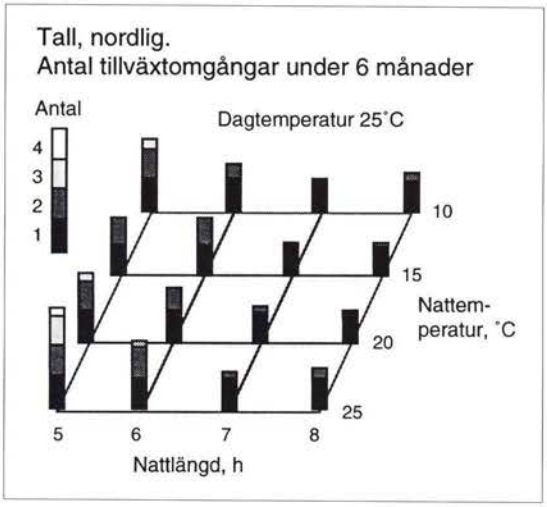

Figur 7. Tall, samma som i figur 3. Antal tillväxtcykler under 6 månader hos plantor odlade med 5, 6, 7 och 8 timmars natt, 25°C dagtemperatur och 0-15°C lägre nattemperatur. 16 plantor per försöksled. (Ur: *Fytotonen - 25 års forskning...*)

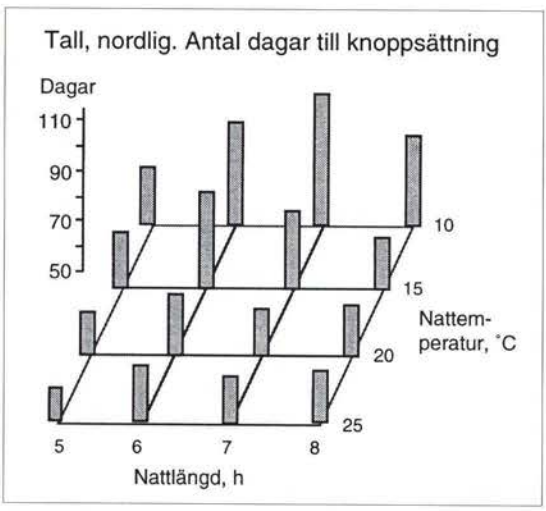

Figur 8. Tall, samma som i figurerna 3 och 7. Antal dagar till knoppsättning hos plantor odlade med 5, 6, 7 och 8 timmars natt, 25°C dagtemperatur och 0-15°C lägre nattemperatur. (Ur: *Fytotonen - 25 års forskning...*)

8 timmars natt är annars den nattlängd som ger sydsvensk tall bäst höjdutveckling under förutsättning att skillnaden mellan dag och nattemperatur är 10-15°C. Utseendet på plantor av sydligt och nordligt ursprung efter att under 19 veckor ha vuxit i förhållanden med 6 respektive 8 timmars natt och optimala 25/15°C framgår av figur 4 och 5. Figur 6 visar contorta-tall från samma försöksserie i 8 timmars natt med i princip samma reaktionsmönster.

Knoppsättningen var något som till en början förbryllade oss en hel del. Det visade sig nämligen att både långa och korta nätter gjorde att knoppar utvecklades tidigt. Att långa nätter hade den effekten var ju helt naturligt med tanke på den beredskap plantan måste skaffa sig under sensommar och höst inför den annalkande vintern. Men varför bildades toppknopp hos plantor som fick kort natt eller ingen natt alls? Förklaringen är att den korta natten, särskilt i kombination med hög temperatur, påskyndar plantans ontogenetiska utveckling - den åldras snabbare. En knopp som bildas på det sättet är inte stabil om de yttre förutsättningarna inte ändras. Därför kan man se hur plantorna utvecklar den ena tillväxtcykeln efter den andra. Figur 7 visar antalet tillväxtcykler hos de plantor i figur 3 som hade 25°C dagtemperatur. Hela fyra cykler hann flera plantor i 5 timmars natt med 25°C dygnet runt att utveckla under sex månaders odling, medan de flesta i 7 och 8 timmars natt bara hade en cykel.

I figur 8 illustreras antalet dagar från sådd till dess den första knoppen blev synlig. Snabbast var de som fått kort natt och hög temperatur tätt följda av dem som fått den längsta natten med hög temperatur. De plantor som blev högst, utvecklade toppknoppar senast och de gav som regel inte upphov till någon andra tillväxtcykel. Det var också dessa plantor som hann utveckla flest primärbarr, ca 130 stycken, medan de tidigast knoppsatta inte hade mer än ca 40. Hos de plantor som fick knopp till följd av kort natt hade kortskottsbarr blivit synliga i primärbarrsvecken någon vecka tidigare.

Kortskottens barr tillväxer från ett tillväxtskikt vid sin bas. Så länge tillväxtförhållandena är goda, relativt korta nätter och lämpliga temperaturer, fortsätter celldelningar och sträckning. Hos våra försöksplantor har vi sett över 20 cm långa barr. När nätterna blir längre och temperaturen avtar, avtar också barrtillväxten. Den egenskapen kan vi utnyttja för att avgöra hur långt invintringen nått hos en tallplanta.

Det framhölls ovan att en knopp som bildats till följd av kort natt inte är stabil. Detta gäller ofta också sådana som tillkommit efter lång natt. Flera forskare som arbetat med tall har framhållit att tallen inte har något riktigt vilstadium. Våra undersökningar har visat att detta stämmer om tallplantor utsätts för s.k. långnattsbehandling, d.v.s. som direkt efter goda tillväxtförhållanden får lång natt. Detta är något som plantskolorna numera utnyttjar. Då startar man odlingen tidigt på våren i växthus och ger sedan de fem till sex veckor gamla plantorna 16 timmars nätter under 3-4 veckor. Då sätter de knopp som sedan, efter ett par veckor med korta nätter, börjar utveckla ett skott med dubbelbarr. Man har alltså fått plantor som ser ut som tvååriga på ett år!

För gran är långnattsbehandling på sensommaren en allmänt praktiserad metod för att få tidigt härdiga plantor. Den fungerar inte lika självklart för tall men kan tillämpas om plantorna direkt planteras i skogen eller behandlingen sker så sent att temperaturförhållandena inte längre är gynnsamma för tillväxt när behandlingen är avslutad.

Om vi däremot förlänger natten successivt såsom i naturen blir plantornas knoppar efter hand allt mer vilande. Detta innebär att de inte genast börjar växa om de återförs till kortnattsförhållanden. För att få normal utveckling av nästa års skott krävs en period med temperatur strax över 0°C för att bryta den djupa vilan.

Knoppvila är hos de flesta träd i den tempererade zonen en förutsättning för att kunna utveckla fullständig frosthärdighet. Tallen har dock visat sig kunna klara temperaturer ner mot -6°C t.o.m. under tillväxtperioden och betydligt lägre temperatu-

Figur 9. Skott från blommande tall, honblomställning i toppen (i stället för en sidoknopp), hanblomställningar vid skottbasen. Skottet är sträckt till hela sin längd, kortskottsbarren har just börjat utvecklas. (Foto: Tuulikki Lindqvist)

Figur 10. Tallplantor, två per sort, som frystestats under en natt med successiv sänkning av temperaturen till -10°C. Plantorna t.v. från Östergötland, t.h. från Västerbotten. Mellan dem korsningsplantor som placerats invid sin respektive modersort. Plantorna från Östergötland svårt skadade, vilket tyvärr inte framgår fullt ut på en svartvit bild. (Foto: Tuulikki Lindqvist)

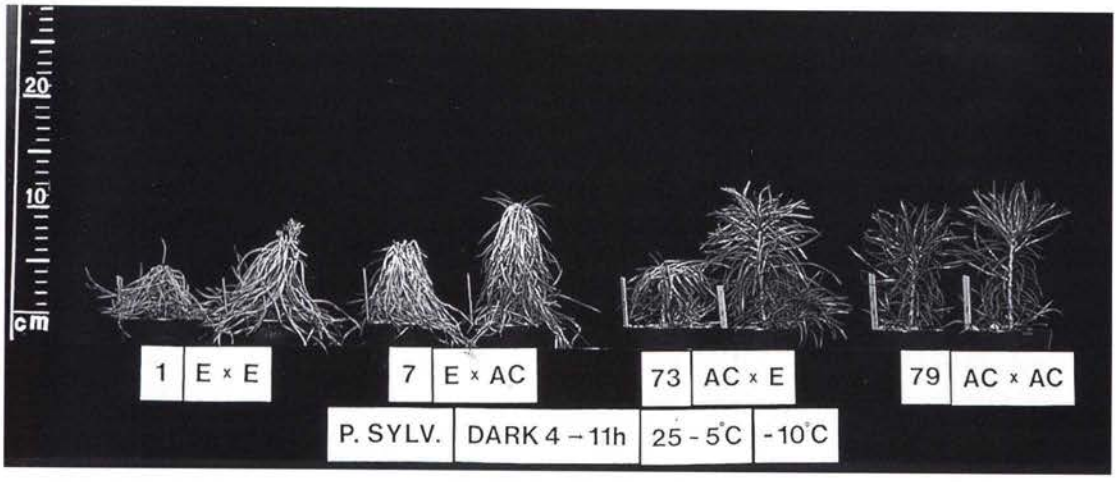

rer efter kort tids härdning vid 5-10°C. För att uppnå motståndskraft mot verkligt låga temperaturer krävs dock långa nätter, till en början relativt hög temperatur dagtid - uppbyggnaden av härdiga vävnader kräver energi - och sedan successivt sjunkande temperatur. Djup vila är däremot inget villkor för härdighet. Den bryts som nämnts tidigare av temperaturer strax över 0°C, något som kan ske redan under senhösten. Om temperaturen håller sig låg förlorar inte träden sin härdighet utan blir med hjälp av sjunkande temperatur allt mer motståndskraftiga mot verkligt sträng kyla.

Beroende på sitt ursprung blir en tallplanta frosthärdig vid olika tidpunkt på hösten. I fytotronen har vi undersökt härdighetsutvecklingen hos tall av olika härstamning samt korsningar mellan tallar av olika ursprung. Vi förlängde natten successivt och tog ut plantor för frystest vid flera tidpunkter under härdningsperioden. Figur 10 visar plantor frystestade vid -10°C sedan natten under en vecka varit 11 timmar lång. Plantorna t.h., från Västerbotten, fick inga skador, medan de från Östergötland skadades svårt. Korsningsplantornas reaktion låg mellan de båda föräldrarnas, men i vissa korsningar spelade det stor roll vilken av föräldrarna som var mor respektive far! En senare undersökning visade att detta huvudsakligen berodde på s.k. fysiologisk eftereffekt till följd av att fröet utmognat i olika klimat, nordlig eller sydlig fröplantage. Hos tallplantor blir effekten på härdigheten inte bestående. Däremot blir tillväxten hos plantor från frö som utmognat i goda klimatlägen bättre än hos dem som kommer från sämre klimatförhållanden, en effekt som verkar bestå.

Praktiska tillämpningar av fytotronresultat

Skogsbrukets plantskolor, med efter hand allt större möjligheter att kontrollera klimatet i sina växthus, är de som haft störst omedelbar nytta av fytotronresultaten.

När odlingar i plastväxthus startade i slutet på 60-talet var kontrollmöjligheterna små. Vad skulle man då göra om tallplantorna började bli för stora mot slutet av sommaren? Att sänka temperaturen genom att vädra så mycket som möjligt, framför allt under svala nätter, föreföll vara en bra åtgärd. Resultatet blev inte det önskade: i stället växte plantorna bättre än någonsin, de hade ju fått idealiska förhållanden beträffande både foto- och termoperiod!

Idag har man bara sent sådd tall i växthusen i augusti utan särskild behandling. Tidiga sådder ges ofta tidig långnattsbehandling, beskrivet ovan. Medeltidiga sådder kan långnattbehandlas i augusti för omedelbar utplantering på hösten eller föras ut på friland i slutet av juli. Plantskolefolket vet nu hur temperatur och ljus kan regleras under olika delar av säsongen så att plantutvecklingen påverkas i önskad riktning.

Våra studier av härdighetsutvecklingen hos tall har omsatts till en metod för härdighetstest av plantagefrö- och korsningsavkommor. Med hjälp av resultaten från de testerna kan skogsträdsförädlarna ge tillförlitliga anvisningar om lämpliga odlingsområden för sitt förädlade material. Målet för undersökningar som nu pågår i fytotronen i Uppsala är att finna testmetoder som på ett tidigt stadium avslöjar olika materials produktivitet under olika yttre förutsättningar.

Litteratur

Fytotronen - 25 års forskning i plantodlingens och skogsträdsförädlingens tjänst, *Skogsfakta, Konferens Nr 14*, 1990, Ed. Kjell Lännerholm [ISBN 91-576-3869-1]

Dormling, I., 1975, Kan tallens foto- och termoperiodiska reaktioner ge anvisning om kriterier användbara som "Frühtest"? *Förflyttning av tallfrö*, Konferens Lycksele september 1975, Inst. f. Skogsgenetik, Skogshögskolan, Rapp. o. Upps. 17: 125-140

Dormling, I., Ingestad, T. & Jung, H.R., 1975, Skogshögskolans fytotron - en klimatkammaranläggning i växtforskningens tjänst, *Svensk Naturvetenskap 1975*: 170-179.

Dormling, I. & Lundkvist, K., 1983, Vad bestämmer skogsplantors tillväxt och härdighet i plantskolan? *Skogsfakta, Biologi och skogsskötsel Nr 8*, 6 sid.

Dormling, I., 1993, Bud dormancy, frost hardiness, and frost drought in seedlings of *Pinus sylvestris* and *Picea abies*. *Advances in Plant Cold Hardiness*, Eds. P.H. Li & L. Christersson, CRC Press, Boca Raton: 285-298 [ISBN 0-8493-4950-8]

***Ingegerd Dormling** är hortonom, fil. lic. och f.d. forskningsledare med ansvar för verksamheten i fytotronen vid Institutionen för skogsgenetik vid Sveriges lantbruksuniversitet i Uppsala.*

EN TALLRAPSODI

Carl Ludvig Kiellander

Figur 1. a) Gaffelgrenade kvistar omsluter i någon mån fröna hos en forntida gymnosperm. b) Fröna hos vanlig tall skyddas av var sitt täckfjäll som är spiralställda och formar en kotte. c) Ett barrträdsfrö sitter på ett tillplattat fjäll. (Efter Lambert 1985)

TALLSLÄKTET *PINUS* består av cirka 105 arter. Det tillhör klassen *Gymnospermae*, de nakenfröiga, och underklassen *Coniferae*, de kottbärande barrträden, sidoordnad till bland annat *Ginkgoinae*. *Pinus* är det artrikaste släktet i sin familj, *Pinaceae*. Dit hör även *Abies, Larix, Picea* och *Pseudotsuga*.

Tallsläktet är utbrett över hela norra halvklotet. Många arter är iögonenfallande och har sedan urminnes tid funnit användning till en mångfald ändamål. Många arter är ögonfägnande och har förevigats från de gamla ostasiatiska målarna fram till våra dagars, t.ex. Gottfrid Kallstenius' röda Tjusttallar.

Litteraturen om tallarna är kolossal. En översikt över tallarna kan endast bli fragmentarisk. Av utrymmesskäl har också litteraturförteckningen blivit nära nog rudimentär. Den intresserade hänvisas en gång för alla till Mirovs *The Genus Pinus* (1967, 602 sidor).

Tallarnas förhistoria

De nakenfröiga växterna utvecklades från sina föregångare för mer än 350 miljoner år sedan, d.v.s. i övre devon. Det blivande Skandinavien låg då ännu vid ekvatorn. Figur 1 visar en jämförelse mellan en dåtida

gymnosperm och en nutida tall. Under permtiden (280 - 225 miljoner år sedan) ersattes karbontidens rika men primitiva flora av mera moderna former som ginkgoväxter och barrträd. Från juraperioden (193 - 136 miljoner år sedan) har man påträffat ålderdomliga barrträd i Skånes stenkolslager, och från äldre jura har beskrivits *Pinus*-lika kortskott, vingade frön och pollenkorn med två luftsäckar.

Först under krita (136 - 65 miljoner år sedan) fick de expanderande barrträden konkurrens genom blomväxternas "explosion." De flesta av våra nutida barrträd börjar emellertid inte uppträda förrän under tertiärtiden (Tralau 1973). Vissa sektioner av *Pinus*, som nu växer i Nordamerika och Östasien, förekom under tertiär även i Europa. Lustigt nog har tallarna hjälpt till att i detalj bevara andra forntida organismer, nämligen inneslutna i en sig till bärnsten alltmera hårdnande kåda. Flera bara som fossil bekanta *Pinus*-arter lämnade den välbekanta baltiska bärnstenen.

Den nutida växtvärlden (liksom djurvärlden) representerar bara en ytterst liten del av alla de arter som totalt har levt på jorden. En svensk paleobotaniker som särskilt arbetade med barrträd och därigenom blev världsberömd var professor bergianus Rudolf Florin (1894-1965). Ett av hans sista monumentala arbeten avhandlar barrträdens utbredning i tid och rum (Florin 1963).

De nutida tallarnas systematik och taxonomi

Vad gäller tallsläktet har flera olika indelningsgrunder lanserats. Den vanligaste, från 1893, innebär ett särskiljande av undersläktet *Diploxylon* med två ledningssträngar i barren och *Haploxylon* med endast en. Senare tillfogades ett par nya karaktärer som väsentliga, t.ex. antalet barr i kortskottet och frövingens morfologi. 1948 kom Martinez med ett rejält bidrag till kännedomen om *Pinus*, då han i Mexiko urskiljde 39 olika arter, 18 variteter och 9 former, vilket till stor del eliminerade det tidigare rådande taxonomiska virrvarret därstädes. Nästa stora framsteg kom redan 1952 genom Duffields revision på basis av artificiella artkorsningar i Kalifornien. Här gjordes för första gången ett försök att gruppera de amerikanska tallarterna efter genetisk samhörighet.

Den givna utgångspunkten för taxonomiska överväganden är det linnéanska artbegreppet med ett släkt- och ett artnamn, men detta kan inte alltid tilllämpas på tallarna. Där finns "goda" men också "dåliga" arter. "Goda" arter som sockertallen och pinjen är klart avgränsade. De "dåliga" arterna är svåra att identifiera. Ibland kan de korsa sig med flera andra arter, av vilka några i sig själva är mångformiga. Även odisputabelt goda arter kan korsa sig naturligt och lämna fertila hybridsvärmar som t.ex. där *contorta*- och *banksiana*-tallarna möts. Om sådana korsningsprodukter filtreras genom naturligt urval under tusentals år, kan de ge upphov till nya goda arter. Det finns också exempel på att tallarter, som inte möts i naturen, med lätthet bildar hybrider om de sammanförs i en park eller botanisk trädgård. Somliga arter, t.ex. *P. resinosa*, varierar knappast alls, medan andra är ytterst variabla. Somliga arter är åldrande, så att säga senila, andra vitala och expanderande: *P. ponderosa* och vår egen *P. sylvestris*.

Morfologiska egenskaper kommer alltid att spela störst roll för att klassificera tallar, men om de inte räcker till, kan andra skäl åberopas, och under de senaste 50 åren har kemisterna lämnat värdefulla bidrag. Vår landsman Holger Erdtman undersökte tallkärnvedens så kallade polyfenoler och kunde därav dra den viktiga slutsatsen, att *haploxylon*-tallarna måste vara föregångare till *diploxylon*-tallarna det vill säga geologiskt äldre (Erdtman 1959). I flera fall har det visat sig givande att kombinera morfologiska kännetecken med terpentinkaraktärer. *P. sibirica* ansågs länge synonym med cembratallen och *P. pumila* vara *P. sibiricas* dvärglika underart. Kemiska analyser jämte paleogeografiska data visar, att alla tre måste uppfattas som goda arter.

Tallarna erbjuder fortfarande många taxonomiska problem, inte minst vad gäller de i Mellanamerika och Sydostasien hemmahörande arterna. Vidare är det ganska outforskat hur tallarna under årmiljonernas lopp har vandrat från sitt ursprungliga gencentrum. Under släktets långa historia har väldiga geomorfologiska och klimatiska förändringar ägt rum. Tallarna själva har förändrats. Vandring och evolution följs åt hos alla växter, och tallarna är inte något undantag. Även om vissa arter anses stadda i utdöende, kan uppenbarligen andra som t.ex. vår vanliga tall och speciellt contortatallen betraktas som pionjärträd med en väldig spridningspotential.

De enskilda arterna, deras utbredning och egenskaper

Av flera skäl kommer i föreliggande framställning av hundratalet arter endast 27 att få en mera utförlig presentation, och de flesta hör till världens ekonomiskt viktigare. De återfinns i tabell 1. Tyvärr har sålunda flera viktiga och hortikulturellt värdefulla arter måst

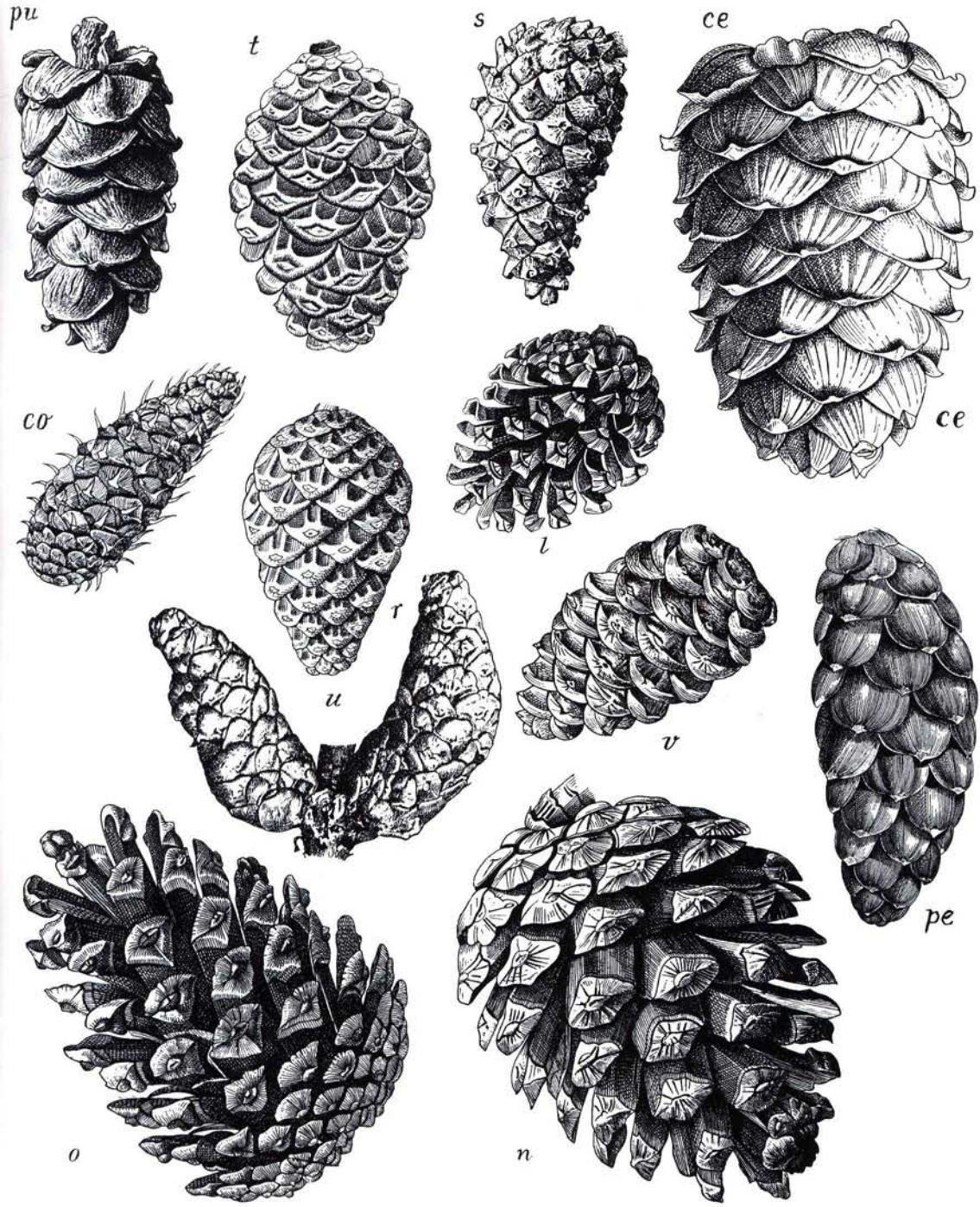

Figur 2. Kottar av *Pinus*: ce) *cembra*, co) *contorta*, l) *mugo*, n) *halepensis*, o) *nigra* var. *austriaca*, pe) *peuce*, pu) *pumila*, r) *densiflora*, s) *sylvestris*, t) *thunbergii*, u) *banksiana*, v) *resinosa*. pe) 4/9 av naturlig storlek, alla andra 2/3. (Efter Silva Tarouca 1913)

LATINSKT NAMN	SVENSKT NAMN	UTBREDNING	ÖVRE HÖJD i meter	BARR n	BARR längd	KOTTE figur
HAPLOXYONTALLAR						
cembra	cembratall eller	Alperna-Karpaterna	40	5	60-85	1 ce
sibirica	brödtall	Sibiriens lågland	25	5	60-80	-
pumila	dvärg eller busktall	Ö. Sib. Kamtsch. Japan	2-3	5	35-?0	1 pu
koraiensis	koreansk tall	Korea, Ö. Kina	40	5	60-125	2 i
peuce	makedonisk tall	Balkanhalvön	30	5	75-100	1 pe
monticola	västl. vittall	V. USA, Kanada	65	5	75-100	2 p
lambertiana	sockertall	Californien, Oregon	70	5	80-100	3
aristata	ekorrsvanstall	Calif. Nev. Utah, Col.	15	2-5	35-40	-
strobus	weymouthtall	Minnesota-Nova Scotia	40	5	75-125	2 q
strobus	el. östlig vittall	Georgia-Nova Scotia				
DIPLOXYLONTALLAR						
sylvestris	tall, fur	Eurasien: Fr. Atl. till Stilla havet	36	2	25-100	1 s
mugo	bergtall	Pyren. -Alp. -Apenn.-Karp.	3-20	2	35-75	1 l
nigra	svarttall	företrädesvis mediterran	50	2	100-150	1 o
pinaster	terpentintall	västmediterran	30	2	125-150	2 m
halepensis	aleppotall	stor, mediterran	20	2	50-85	1 n
pinea	pinje	mediterran	30	2	110-150	2 k
canariensis	kanarietall	Kanarieöarna, endemisk	30	3	175-300	-
densiflora	jap. rödtall	Shantung, Korea, Japan	30	2	50-110	1 r
thunbergii	jap. svarttall	Kusten av Japan o Korea	30	2	75-100	1 t
banksiana	banksianatall	norra Nordamerika	15	2	25-75	1 u
contorta v. cont.	strandtall	Nordamerikas västkust	6-8	2	25-75	1 co
contorta v. latifolia	contorta m. m.	V Nordamerikas inland	35	2	25-75	-
resinosa	rödtall	NÖ. USA, Kanada	35	2	125-150	1 v
rigida	styvbarrig tall	Ö. och NÖ USA	20	3	85-110	-
elliottii	sydlig gultall	SÖ. USA	30	3	200-300	-
taeda	sydlig gultall	SÖ. USA	40	3	150-175	2 l
radiata	montereytall	Californiens kust, sällsynt	40	3	100-150	2 h
coulteri	"änkemakaren"	Californien, sporadisk	25	3	150-300	2 n
ponderosa	västl. gultall	V. Nordamerika	60	3	125-250	2 o

Tabell 1. Några viktigare *Pinus*-arter jämte vissa karakteristiska.

lämnas åsido. Dit hör de många mexikanska arterna, de asiatiska *P. roxburgii, P. massoniana, P. merkusii* (enda tallart vild söder om ekvatorn) och den mångformiga *P. parviflora,* silvertallen, i Japan ofta odlad som dvärgträd (bonsai) samt de amerikanska *P. jeffreyi, P. monophylla* (ett barr i "knippet") och *P. palustris*, med ända till 46 cm långa barr hos ungträd och det värdefullaste träet bland den amerikanska söderns fyra gultallar. Dit hör också den i Kinas berg sällsynt förekommande *P. bungeana*, vars stam med sin fläckvis avfallande bark påminner om en platans. Min i särklass största skönhetsupplevelse av tall var en *P. bungeana* i Kew Gardens, vars stam liksom marmorerad lyste i ljusgrått, brunt och violett! Ett träd som onekligen blev en påminnelse om A.F. Tigerstedts av sonsonen, i LUSTGÅRDEN 1969-70 återgivna ledmotiv "det finnes trädslag som enbart genom sitt ornamentala värde äger en plats i vår natur genom plantering i park, kring trädgård, hus och hem" (Tigerstedt 1970).

Av de 27 arterna är 21 presenterade i form av kottar (fig. 2, 3) varjämte den spektakulära, halvmeterlånga kotten hos sockertallen återfinns i en något stympad version (fig. 4). Just kottarna är tallarnas bästa särmärke. Utöver vad som framgår av tabell 1 torde följande förtjäna framhållas:

A. Haploxylontallarna

P. cembra, högalpin art som kan nå avsevärd ålder, upp till 1200 år. Lämnar vackert snickerivirke och otaliga Gasthaus i Schweiz innehåller en Arvenstube med boaserade väggar samt möbler av cembratall, vars tysktyska namn dock inte är Arve utan Zirbelkiefer. Har i likhet med *P. sibirica* stora ätliga frön, begärliga för både djur och människor. Arten föreslogs jämte *Larix decidua* av själve Linné (1754) till införande i Sverige. Blomsterkungen hade några år tidigare beskrivit cembratallen i sin *Skånska Resa*, i vars småländska upptakt han mötte en sådan i köksträdgården på Enga-

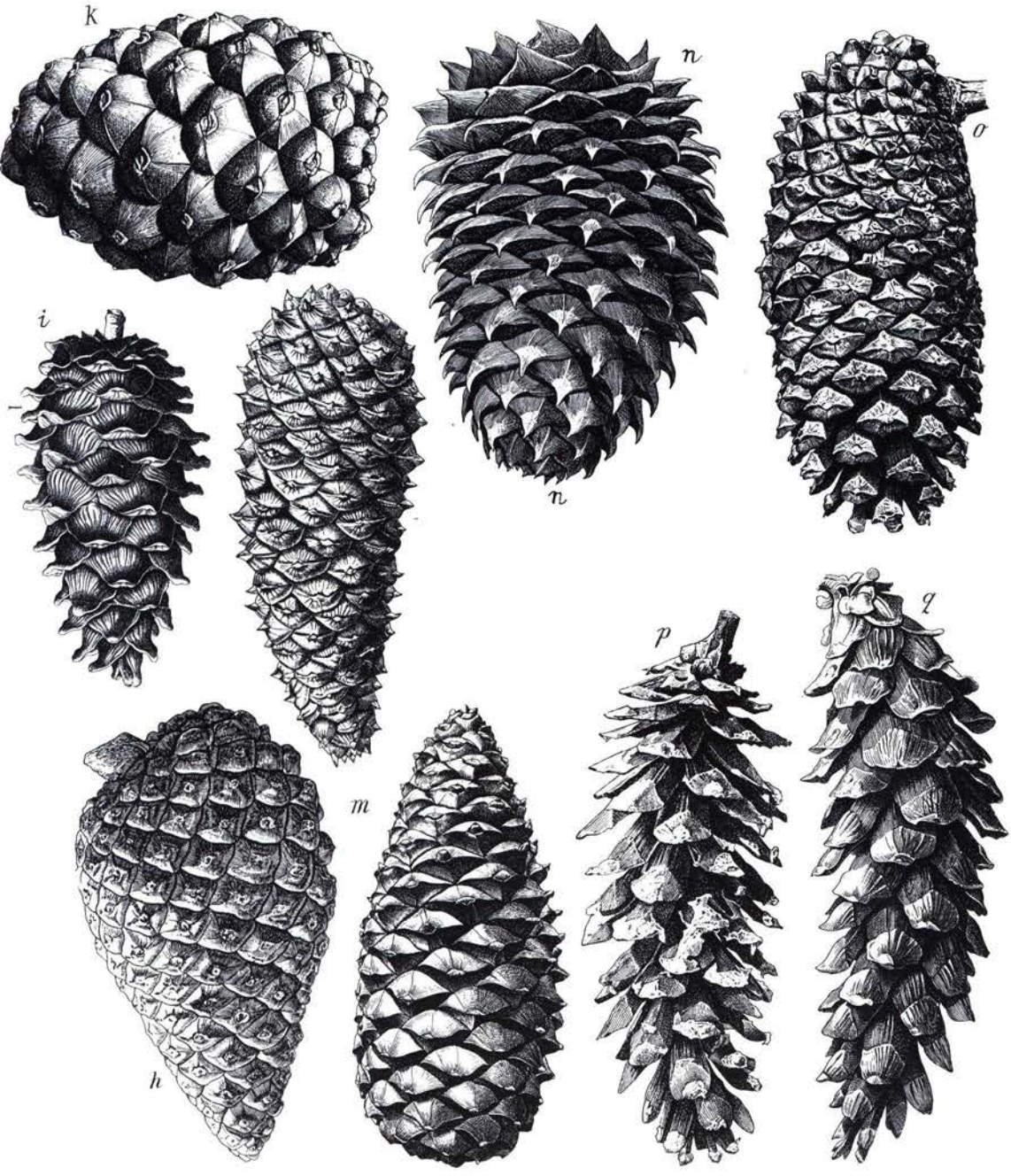

Figur 3. Kottar av *Pinus*: h) *radiata*, i) *koraiensis*, k) *pinea*, l) *taeda*, m) *pinaster*, n) *coulteri*, o) *ponderosa*, p) *monticola*, q) *strobus*. i) och n) 1/3 av naturlig storlek, alla andra 4/9. (Efter Silva Tarouca 1913)

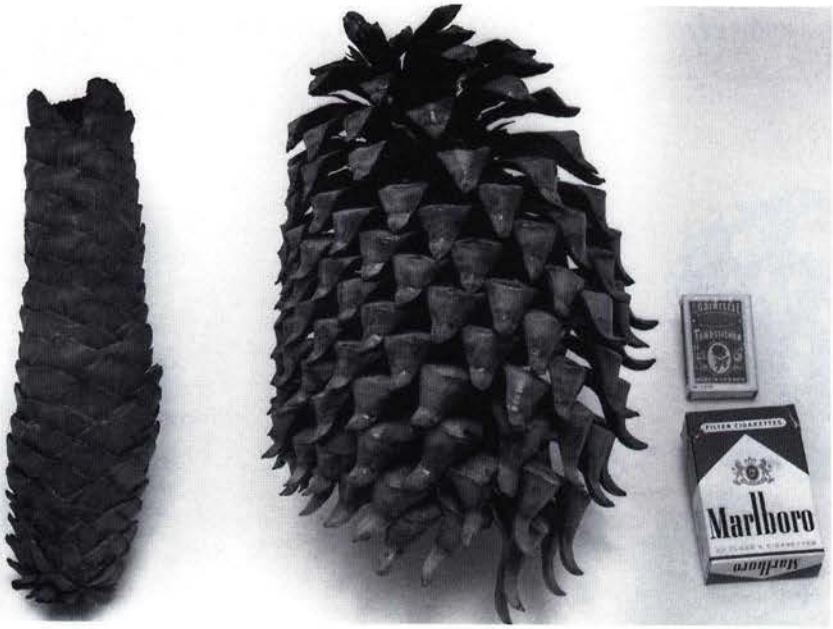

Figur 4. Till vänster topless kotte av *P. lambertiana*, som max. kan bli 54 cm lång och 10 cm bred, till höger normalkotte av *P. coulteri*.

holm, "en sätesgård salig General Majoren och Landshöfdingen Koskull tillhörig": "densamma stod på en backe, hög som en karl, och var 19 år gammal." Ett gott exempel på cembratallens långsamma ungdomstillväxt! Linné kallar cembratallen för den *Siberiska Cedern: pinus (Cembra) foliis qwinis laevibus* och påpekar att den växer icke allenast i hela Siberien, utan ock "på Fjällarna i Sweitz, såväl som på .... Tyroliske bergen, och där så högt, att den växer ofvan för Lärkeskogen", som i sin tur står öfver all annan skog. "Utom den nytta man skulle hafva af trädet, gifva dess kottar de så kallade *Ceder-nötter*, som till godhet och smak ej eftergifva Pistacher, och som ... många med mig i dem funno en behaglig spis; at förtiga den sköna olja, som pressas av dessa nötter i Siberien." Linné ansåg att cembratallen och den alpina lärken "med mycken båtnad kunde planteras i våra Lappska Fjäll varigenom många människor kunde förtjäna sig födan, och ett ödeliggande land göras så nyttigt, som möjeligt är". Hans förslag ledde dock inte till något resultat beträffande cembratallen och beträffande lärkträden först långt senare.

P. sibirica, i huvudsak en låglandsväxt, uppfattades länge som en varietet av *P. cembra*. Liksom hos *P. cembra* saknar kottarna förmåga att öppna sig, klänga, när fröna är mogna.

P. pumila, extremt härdig med prydnadsvärde.

P. koraiensis, utmärkt timmerträd med ätliga frön. Bra till bonsai.

P. peuce, till det yttre påminnande om en smalkronig *P. cembra*. Håller sig längre än denna grön nedtill och har prydnadsvärde, helst som den enligt Sylvén (1945) uppvisade full vinterhärdighet ända uppe i Drafle under de stränga vintrarna 1939 - 42 (jämför Tigerstedt 1970).

P. monticola, smalkronigt ståtligt timmerträd med en maximal höjd på 80 meter. Kvadratiska barkplattor på äldre träd. Ytterst värdefull med mångsidig användbarhet.

P. lambertiana, den högsta, grövsta och mest storslagna av alla tallarter. Kan bli 500 år gammal och med över 3 m:s diameter nå en stamhöjd på 70 m. Fröna stora som majskorn nyttjades som föda av indianerna, liksom den sockerhaltiga kåda som väller fram ur stamsår. Längsta kottarna, upp till 50 cm, inom hela tallsläktet (fig. 3). Som omogna vägande upp till 2 kg och sittande 50 m över marken innebär de stora risker för människor och djur.

P. aristata, hemmahörande inom arida delar av de västamerikanska bergen. Barr med långt liv (14-17 år) vilket ger grenarna ett högst kuriöst utseende. Gjorde på 1950-talet sensation genom att utklassa mammutträdet *Sequoiadendron* som världens äldsta träd. I själva verket tycks de allra äldsta exemplaren tillhöra en egen art, *Pinus longaeva*, med det nya åldersrekordet 4 900 år. Där det växer är årsnederbörden bara 300 mm - berg för torra för all annan vegetation - varför trädet blivit en överkänslig regnmätare. Årsringarna är ytterst tunna,

t.ex. 1 100 ringar på 125 mm. Genom att ökenklimatet bevarat länge sedan döda stammar anser man sig kunna komma tillbaka till 10 000 år gamla väder- och klimatrapporter, ända till senaste istidens slut.

P. strobus, ypperligt timmerträd varav ursprungligen väldiga förråd i hela nordöstra Nordamerika. Infördes redan 1705 till Europa men angreps svårt av en med *Ribes* värdväxlande rostsvamp, *Cronartium ribicola*. När så denna svamp med hjälp av infekterade i Frankrike uppdragna *P. monticola*-plantor kom över till amerikanska västkusten och där angrep även sockertallen, blev det till en nationell katastrof, som man försökte avvärja genom att utrota allt vad *Ribes* hette - för miljontals dollar. Emellertid uppdagades enstaka svampresistenta träd både hos *P. strobus* och *P. monticola*, och man arbetar sedan mer än 30 år på att korsa sådana individ, vilket försvåras av att många plantor blott är resistenta mot en enda av de olika virulenta svampgenotyperna. En annan modell med samma syfte är att korsa *P. strobus* och *P. monticola* med resistenta arter som *P. griffithii* och *P. peuce*. Försök i USA att korsa *P. strobus* med *P. monticola* och dessa båda med *P. griffithii* har resulterat i luxurierande hybrider, som vid sju års ålder nått dubbel stamhöjd mot föräldraarternas .

Figur 5. I enstaka fall förekommer hos tallen en krontypsväxling som antas bero på spontan mutation av toppskottets arvsanlag. 170-årig, 16 m hög tall i Gällivare socken. Nedre kronbredd 6,1 m, övre kronbredd 2,4 m. (Efter Lindquist 1938)

B. Diploxylontallarna

P. sylvestris, har en större utbredning än någon annan tallart. Den växer från Skottland till Stilla Havet, från Norge till Spanien och från arktiska Sibirien till Mongoliet. Eftersom den jämte granen är Sveriges viktigaste trädslag, får den sitt eget kapitel.

P. mugo, alpin, extremt härdig och anspråkslös men variabel art, den buskformiga bergtallen allmänt odlad i ett otal former i parker och som nästan krypande i stenpartier. Har också praktisk betydelse genom sin förmåga att binda sanddyner samt som förkultur till värdefullare skog. Den närstående *P. uncinata* är enstammig, kan nå 20 m stamhöjd och nyttjas i det alpina skogsbruket.

P. nigra, är vind-, salt- och kalkresistent. Värdefullt timmer ehuru med stor andel splint. Hybridiserar med *P. sylvetris* och *P. mugo*. Flera varieteter är vackra parkträd. Den för Sverige lämpligaste är den i Österrike, Ungern och Jugoslavien förekommande var. *nigra* - tidigare känd såsom var. *austriaca*.

P. pinaster, föga fordrande men inte särskilt härdig art, timmer mångsidigt användbart men har än större värde som terpentin- och hartsproducent, särskilt i sydvästra Frankrike (Les Landes) där väldiga *P. pinaster*-skogar finns. Trots att den intensiva kådtäkten torde sätta ned trädens tillväxt, blir veden hårdare och varaktigare än på otappade träd.

P. halepensis, kalk- och torkresistent träd med glänsande, rödaktiga kottar och askgrå grenar. Trots dåligt trä ett viktigt timmerträd då den växer där mera krävande arter sviker. Lämnar sedan 1910 mycket fin kåda i Algeriet.

P. pinea, allmänt odlad i Medelhavsregionen på grund av sin paraplyformade krona och sina ätliga frön, som har ett betydande handelsvärde (pinocchi, pinoli, pignons).

P. canariensis, gul splint, rödbrun kärnved vilken är ytterst rötresistent. Endast sparsamma rester kvar av denna art å lägre höjder men inte så lite på höjder om 1 200 - 2 200 m. Utmärkt ersättare för *P. radiata* där denna slår fel, t.ex. i Nord- och Sydafrika.

P. densiflora, Japans vanligaste barrträd på ett brett ståndordsregister, intensivt utnyttjad till massaved och timmer, med vedegenskaper som hos *P. sylvestris*, vil-

ket ock gäller den i Japans kusttrakter allmänt odlade: ***P. thunbergii***, uppkallad efter Japans Linné, dennes efterträdare i Uppsala, professor Carl P. Thunberg, även kallad den sydafrikanska botanikens fader.

P. banksiana, ett aggressivt pionjärträdslag men inte särskilt långlivad på grund av bristande rötresistens, kan i buskform växa ovanpå permafrost men blir ganska hög och rak mot sin sydgräns, kottar ofta oöppnade i åratal.

P. contorta, är uppdelad på fyra klart olika varieteter. Sitt namn har den inte, som vi länge trodde, på grund av vridna barr utan det var den markbusklikknande havsstrandformens vridgrenighet som var orsaken (Kiellander 1978). Inlandsformen *latifolia* får sitt eget kapitel längre fram.

P. resinosa, föga varierande, bra timmer med rödbrun kärna, ekologiskt okänslig, avlöser ofta pionjären *P. banksiana*.

P. rigida, hartsrikt, varaktigt virke men dålig stamform.

P. elliottii, och ***P. taeda*** hör jämte den förut nämnda *P. palustris* till den amerikanska söderns bl.a. genom hartsrikt virke internationellt uppskattade gultallar, vilkas trä - trots arternas mycket olika habitus - knappast går att skilja ens mikroskopiskt. *P. elliottii* och *P. taeda* har med stor framgång införts i Brasilien.

Några fysiologiska och ekologiska egendomligheter

Fysiologiskt är tallsläktet en flexibel grupp. Mineralämnes- och kvävebehovet är mycket lägre än hos åkerbruksväxter och lövträd, men tallarna skyr inte rika jordar och ockuperar snabbt övergiven kulturjord. Somliga arter trivs på kalk, andra inte. Endast på goda mulljordar växer tallarna väl utan mykorrhiza, men det finns exempel på att skogsplantering i Australien och Sydafrika misslyckats ända till dess man förstått att ympa in någon lämplig svamp i marken. Ett stort antal av våra vanligaste hattsvampar lever i symbios med tall. Hugger man ned en tallskog, kan man inte längre plocka smörsopp där. Svamparna får genom sin kontakt med tallrötterna socker och andra fotosyntesprodukter, och träden får i utbyte mineralnäring och kväve (Fries 1966).

Trädslaget spelar en viktig roll ifråga om jordmånsbildning och försurning. Ökat barrträdsinslag bidrar till markens förändring från basisk och näringsrik brunjordstyp till kemiskt surare och mer näringsfattig podsoljord. Plantering av granskog på gammal bokskogsmark har lett till en avsevärd försurning inom några decennier, och tallen är mer försurande än gran. Björkblad motverkar försurning, men för att effektivt motverka den pågående försurningen krävs för svenska förhållanden mer än 50% björkinslag i våra monokulturer (Troedsson och Nykvist 1973, Hubendick 1988). På bördig lerjord i Stockholmstrakten är enligt egen iakttagelse barrfallet från vanlig tall och cembratall helt nedbrutet och försvunnet på mindre än ett år, men det resultatet är inte direkt tillämpbart på svenska urbergsmoräner. Någon större skillnad mellan tall och contorta tycks i detta hänseende inte finnas.

Tallarna är ju städsegröna, och för *P. sylvestris*, *P. cembra* och *P. nigra* var. *nigra* har ett netto, det vill säga ett överskott av assimilerad koldioxid vintertid konstaterats ännu mellan -2° och -7°C. Kallt väder kan till och med vara fördelaktigt, emedan mindre går förlorat genom andningen (Polster 1967).

Fotoperiodiskt är tallsläktet neutralt, vilket kan ha bidragit till dess spridning från långdagsförhållanden i norr till kortdagsdito i söder. Med få undantag tycks tallarna trivas bäst där dagarna är varma men nätterna kalla. Tallarna har i regel stor anpassningsförmåga till skiftande miljöer med därtill hörande förmåga att invadera blottad eller förstörd mark. För vissa arter har tydligen skogseldar varit ett villkor för deras fröspridning under årmiljonernas lopp. En ny och viktig miljöfaktor är människan som både har huggit ned stora tallskogar och etablerat nya genom skogsodling. Exempel på total utrotning är *P. sylvestris* i Danmark och på partiell utrotning *P. massoniana* - nu endast en raritet men fordom täckande väldiga arealer i det gamla Kina.

Kemiska synpunkter

Tallved är sedan länge föremål för kemisk analys. Vad som framkommit rörande ämnen som polyfenoler, fetter och terpener ger gott hopp om att fortsatta undersökningar skall kunna utnyttjas industriellt och öka kännedomen om de olika arternas inbördes relationer. Studier av en komplex organisk förening, cembren, jämte andra föreningar pekar på att släktet *Pinus* har ett nordligt ursprung , troligen inom ett område som nu täcks av Berings sund. "Genom upptäckten av tallkärnvedens infektionshämmande substanser erhölls en möjlighet att bedöma tallkärnvirkets resistens. En undersökning av ett mycket stort antal tallar från hela Sverige visade dels på en stark individuell variation och dels på hur somliga tallar hade en jämn fördelning av pinosylvin inom hela kärnveden medan andra hade en

ojämn. Det ligger i öppen dag att virke med hög och jämn pinosylvinhalt är värdefullare och borde betinga ett högre pris" (Erdtman 1948).

Tall i Sverige

Genom den av Lennart von Post lanserade pollenanalysen är vi sedan 1920-talet väl underrättade om våra skogsträds invandring i Sverige efter istiden. Först 7 000 år f. Kr. utbredde sig glasbjörk och tall över Sydsverige via Danmark. I Finland hade tallen då nått 65° br. Under den postglaciala värmetiden hade tallen ockuperat stora delar av vår fjällkedja och nådde då nära 300 m högre i fjällen än nu. Tallen invandrade sålunda till Skandinavien från två håll, och de båda strömmarna möttes i Värmland, Dalarna och Hälsingland. Där ser man än i dag en våldsam variation från bredkroniga sörlands- till smalkroniga och finkvistiga norrlandstallar. Oberoende av invandringshistorien delade Sylvén (1916) på morfologiska grunder in den svenska tallen i en sydlig varietet *septentrionalis* och en nordsvensk varietet *lapponica*. Sistnämnda varietet dock beskriven redan 1846 av Elias Fries. På basis av torrsubstanshaltens variation kunde sedan Langlet (1936) påvisa att den svenska tallen visar en kontinuerlig variation. Fysiologiskt sett utgör den en så kallad klin. Skogsmännen måste i alla fall hålla på beteckningarna Norrlands- och Sörlandstall, eftersom deras stamform är så olika att man 1941 måste upprätta olika kuberingstabeller för de båda typerna.

Även om den sydsvenska tallen i genomsnitt är bredkronigare än den nordsvenska (Lindquist 1938), förekommer inte sällan båda typerna sida vid sida ända uppe i övre Norrland (fig. 6). Dessutom uppträder ibland diverse extremtyper såsom kvasttallar, ormtallar med reducerad grenbildning, normaltallar som på gamla dagar slagit om till klottallar, extremt kortbarriga tallar som eventuellt kan ha fördubblat antal 48 i kromosomer (istället för 24). På tal om högkromosonig tall kan nämnas att de av mig 1945 framställda tetraploida plantorna så småningom visade sig begärliga för vildkaninerna i Skåne, medan de omgivande diploiderna lämnades intakta. Något framsteg ifråga om tillväxt utgjorde de inte heller. Det var alltså länge sedan tallen kom till svenska fastlandet. Att nyinvandring kan ha skett även senare framgår av följande. I början av 1940-talet, då hela Östersjön var tillfrusen och hård ostlig vind var rådande veckor i sträck, observerades på södra Gotland hur myriader av barrträdsfrön kom farande över isen och blåste upp på land, tydligen en transport av tallfrö från Baltikum, en sträcka av 15-20 mil. Dylikt har säkert förekommit flera gånger efter istiden, och Gotland kan rentav ha varit mellanstation vid invandring av baltisk tall till södra Sverige. Det skulle kunna förklara, att vi mitt i det stora sydsvenska tallhavet med medelmåttig kvalitet, inkommen via Danmark, har en ganska stor enklav av tall av betydligt högre kvalitet, den så kallade Vimmerbytallen. Den baltiska tallen, på världsmarknaden känd under namnet Riga-tall, är just berömd för sin goda kvalitet. Invandringen till Vimmerbyområdet bör i så fall ha skett innan detta genom landhöjningen kom att ligga så långt från Östersjön som nu.

Den största stamhöjd som uppmätts på inhemsk tall i modern tid är "endast" cirka 37 m - mot 48 m i Tyskland. Den grövsta, hos oss uppmätta tallen hade en brösthöjdsomkrets av 590 cm och växte på Segersjö i Närke. Det tidigare åldersrekordet för svensk tall, något över 650 år från Svärdsjö i Dalarna, kan numera ändras till ca 720 år. En förmodat tusenårig, men ihålig, tall har dock avverkats i Umeälvens dalgång. Den nya rekordhållaren växer på 65°55'N i Muddus Nationalpark. Den har hög kådhalt, är så gott som rötfri

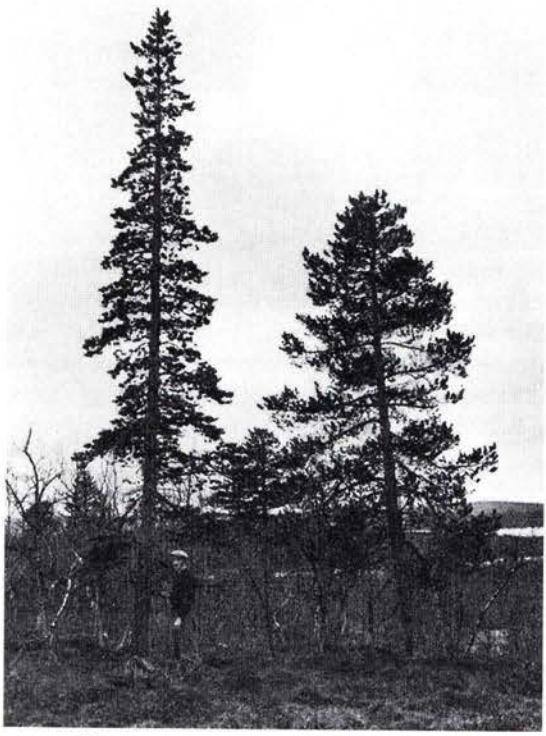

Figur 6. Ärftligt betingad smal- respektive bredkronighet hos 150-åriga tallar i Norrbotten. (Efter Lindquist 1938)

och har överlevt fyra skogsbränder (Engelmark och Hoffgaard 1985). Den äldsta kända sylvestris-tallen över huvudtaget har rapporterats från norra Finland: cirka 810 år (Sirén 1961). Professor Gunnar Schotte (1875 -1925), gav i LUSTGÅRDEN 1921 under rubriken "Våra jättetallar" en ingående beskrivning av de på sin tid legendariska tallbestånden och mastfurorna på Ericsberg och Jönåkers häradsallmänning, "vilka ändå förblekna mot vad som fordom funnits i dessa trakter". Efter en jämförelse med förhållandena i Ostpreussen konkluderar han: "Det är emellertid av stort ej blott skogligt utan även dendrologiskt intresse, att tallens optimum i Europa verkligen nås i södra Södermanland".

Tallens groddplanta kan med sin huvudrot redan under det första året tränga ned ett par decimeter i marken. På sandjorden blir rotutvecklingen ända till fyra gånger starkare än i humus. Även om tallen normalt har en tydlig pålrot, får den på hed- och myrmark ett lika flackt rotsystem som granen, i senare fallet på grund av syrebrist.

Blomningen visar utpräglad periodicitet med intervaller om 4-6 år. I Sydsverige följs blomningsåren i regel av goda fröår. I Norrland är fröåren sällsyntare och i de kallaste delarna inträffar goda fröår plus självföryngring ytterst sällan, kanske vart femtionde år. Frömognaden hos tallen tar två hela vegetationsperioder i anspråk, vilket beror på att befruktningsdugliga äggceller inte finns tillgängliga förrän nästan ett helt år efter pollinationen. Närmare upplysningar om blomning och kottutveckling hos tallen finns hos Lagerberg i LUSTGÅRDEN 1942.

Tallens betydelse för Sverige framgår därav att den bidrar med mer än 2/5 till våra skogars kubikmassa. Virket har den mest mångsidiga användning: till pappersmassa, till byggnader, pålar, ledningsstolpar och gruvstöttor, till fanér och plywood, möbler, bränsle och så vidare. Av kådan framställs terpentin och harts, av stubbarna brändes förr trätjära, som länge var en av våra allra viktigaste exportartiklar.

Förr lade man stor vikt vid ett virke med täta årsringar. Magra och torra sluttningar mot norr ansågs allmänt ge det bästa furuvirket. De sedan 1950-talet på grund av höga planteringskostnader initierade glesa planteringsförbanden har gett upphov till tallbestånd med mindervärdig virkeskvalitet, som rubbat både de svenska sågverkens och den internationella virkesmarknadens förtroende för svenskt talltimmer. Ett bättre sakernas tillstånd kan ernås genom en återgång till forna tiders täta planteringsförband eller manuell stamkvistning, men då båda alternativen är synnerligen kostsamma, talar mycket för täta självföryngringar med bibehållande av "lövet" åtminstone fram till första gallringen. Vilket i sin tur har två nackdelar: dyrt röjningsarbete och ett avstående från genom rasförädling förbättrat föryngringsmaterial (Persson 1976). I annat fall, det vill säga om vi inte vidtar några åtgärder för bättre kvalitet, får vi ett virke, som inte lämpar sig som snickerivirke eller till bärande konstruktioner (Persson 1983). Situationen är mindre allvarlig för granens del.

I egenskap av ljusträdslag utmärker sig tallen genom tidig kulmination av den löpande tillväxten, varefter tillväxten avtar markant. På grund härav får man en ökning av tillväxten endast vid mycket tidiga gallringsingrepp. En höjning av värdeproduktionen kan endast ske genom en intensifiering av vården under den hittills ofta försummade ungdomsfasen. Andra förutsättningar är antingen välslutna självföryngringar eller kulturer med så små planteringsförband som möjligt (Assmann 1961).

Liksom alla andra skogsträd kan tallen drabbas av en mängd klimatiska och biologiska kalamiteter, men det skulle bli alltför långt att här redogöra för dessa. De återfinns alla i *Skadegörare i skogen* (Eidmann och Klingström 1990).

Pinus contorta hemma, borta och här

Vårt intresse för främmande trädslag och deras utnyttjande är som vi sett av gammalt datum. Deras skogsodling skulle dock dröja längre än, och vad som först hände avsåg närmast park- och trädgårdssidan av saken. Motsvarande intressen förefanns naturligt nog även utomlands. Den förste som hoppades på contortatallen som europeiskt skogsträd torde ha varit Mayr (1890) i Bayern. Tio år senare igångsattes i Sydfinland skogsodlingar med främmande trädslag s.k. exoter av Mustila gårdsägare, statsrådet A.F. Tigerstedt. Av nordamerikaner var det särskilt douglasgranen och contortatallens inlandsform som visade sig lovande (Tigerstedt 1927). Stimulerad härav igångsatte gamle Kramforschefen Johan Mannerheim liknande experiment vid Gäddede i norra Jämtland och på sin gård Grensholm vid Roxen i Östergötland. Resultaten har publicerats av Stefansson 1957 respektive Kiellander 1963. En översikt över samtliga i Sverige skogsodlade exoter finns i LUSTGÅRDEN (Kiellander 1966). Deras framtida möjligheter har utretts av Martinsson och Winsa (1986).

Pinus contorta har av Critchfield (1957) uppdelats i fyra varieteter, av vilka vi här endast befattar oss med två (tab. 1): dels den lågvuxna av kustklimatet präglade huvudvarieteten *contorta* och dels den över en stor del av västra Nordamerika utbredda inlandsformen, var. *latifolia,* sedan länge men något oegentligt i Sverige kallad contorta. Vad som här odlas av arten bär dessbättre inga spår av vridenhet men har visat sig ha andra nackdelar, varom mera nedan.

I sitt hemland är contortan utbredd mellan 64° n br. i Yukon-territoriet, till 31° n br. i Kalifornien samt från havets nivå till över 3 350 m uppe i bergen. Den har alltså väl anpassat sig till de mest skiftande klimatiska och edafiska förhållanden. En egenhet för contortan är att kottarna sitter kvar länge, ofta många år efter mognaden och ofta oklängda. Många kottar klängs först av hettan vid en skogsbrand, varefter ett ytterst tätt ungskogsbestånd med hundratusen plantor per ha kan komma upp, vilket antal genom självgallring kan ha reducerats till 25 000 vid 70 år, stammar som då givetvis har karaktären av störar, vilket också gett inlandsformen dess engelska namn lodgepole pine, tältstångtallen. I sitt hemland är arten ett typiskt pionjärträdslag, mest använt till massa och byggnadsmaterial men såsom lättimpregnerat även till stolpar m. m.

Genom våra äldre planteringar visste vi redan om contortan att den har

- stor rotaktivitet och konkurrensförmåga på plantstadiet
- snabb tillväxt till 40-årsåldern samt låg barkprocent
- trög kvistrensning varför det är önskvärt med tidig kvistning av huvudstammar
- angrips av snöskytte men ej av tallskytte och knäckesjuka
- bits av rådjur men ej av älg
- sen kärnbildning och är mycket lämplig till sulfitmassa
- bättre förmåga att överleva efter skador än vanlig tall
- tidigt begynnande blomning och därigenom är lämplig för korsningar och fröplantager

Därutöver hade från USA 1949 rapporterats en beaktansvärd korsningsfrodighet (heterosis eller hybrid vigor) efter hybridisering med *P. banksiana*. Nu utvisade de mannerheimska försöksytorna, att den enda exot, som både i Östergötland och Jämtland växte klart snabbare än vår inhemska tall och gran, var just contortan. Samtidigt oroades man hos Svenska Cellulosa

Figur 7. Smalkronig och finkvistig plustall med nästan vågräta grenar. Trädhöjd 19 m, stamdiameter på bark 24,6 cm, kronbredd 1,80 m. Ålder 100 år. Piteå socken. (Efter Lindquist 1938)

AB (SCA) och Iggesunds AB över något som på sikt kunde bli ödesdigert för råvaruanskaffningen: en mycket ojämn åldersklassfördelning, som måste leda till en virkessvacka, en svacka som borde kunna överbryggas med hjälp av contortans snabba ungdomstillväxt. Här var fara i dröjsmål och man började därför snabbt i Norrland storodla contorta samtidigt med att man startade egna proveniensförsök. Helst skulle ju dylika försök och deras utvärdering föregå en storodling, men en utvärdering av jämförande trädslagsförsök kräver nästan en hel omloppstid, det vill säga ca 50 år i det här fallet.

Vad man framförallt måste befara vid import av exoter är, att det i deras nya hemland kan finnas någon parasitsvamp, mot vilken exoterna ifråga inte är motståndskraftiga. Särskilt från USA och Kanada finns exempel på hela trädslags utrotande inom något årtionde

Björkman (1962). För contortans del fick jag själv till uppgift att utreda de med contorta-introduktionen förknippade riskerna (Kiellander 1976). Kontentan kan uttryckas så, att man måste hoppas det bästa men hela tiden frukta det värsta. Bortsett från enstaka angrepp av parasitsvampen *Gremeniella abietina* hade prognosen dittills varit lovande, men parasitsvampar bedömdes utgöra ett konstant hot, eftersom de kan mutera och plötsligt uppträda i form av nya och farligare raser. En parasitsvamp kan slå till i kulturer som redan avverkat halva omloppstiden med miljonförluster i släptåg. På grund av de väldiga värden som här stod på spel startades samtidigt en mängd forskningsprojekt vid bland annat Skogshögskolan för att snabbt få veta mera om det nya trädslag som förutsågs komma att spela en stor roll i den svenska skogen, och en strid ström av rapporter och avhandlingar flödar sen dess (Persson med flera 1980 och Lindgren med flera 1993). En sammanfattning av contortans lämplighet för papperstillverkning och sågning återfinns hos Persson 1993.

Hur har det då gått med denna satsning på contorta? Låt oss först konstatera att det 1994 fanns minst 560 000 ha (56 kvadratmil) contorta-skog i Sverige, varav 93% i Norrland, betydande att contortan beklädde drygt 4 % i Norrland av den totala skogsarealen och för hela Sverige 2% (von Segebaden 1993). Resultatet kan nog sammanfattas som "ömsom vin, ömsom vatten". I gynnsamma klimatlägen, till exempel i Medelpad och Härjedalen har contortan under 23 år efter planteringen producerat upp till 160-180 m³/år (Hagner 1992), det vill säga ungefär dubbelt så stor volym som likåldrig svensk tall.

Alltsedan 1976 har vid institutionen för skogsskötsel i Umeå årligen undersökts cirka 100 contortaprovenienser ingående i en serie fältförsök i Norrland. Undersökningarna har sedan utvidgats till att omfatta 110 vanliga skogskulturer. Försöken har avkastat många betydelsefulla resultat som här endast summariskt kan refereras (Karlman 1984, 1992).

I skogen råder alltid ett samspel mellan dess olika organismer å ena sidan och å andra sidan mellan dessa och olika yttre agentier. På detta har nu contortan dessvärre lämnat en rad obehagliga exempel. På finjordsrika marker drabbas den ofta av uppfrysning. Härstammande från områden med torr och lätt snö tål den inte tung blötsnö med svåra stjälpskador men även topp- och stambrott som följd (Karlman 1994). Anpassad till att växa upp i täta självföryngringar, där ungträden stöttar varannan, har contortan ett något underdimensionerat rotsystem, som i glesa planteringar och blåsiga lägen ofta leder till instabilitet. Ärftligt begåvad med tunn bark är contortan mer än våra inhemska barrträd utsatt för sorkgnag, vilket under sorkarnas toppår kan bli katastrofalt dels i och för sig och dels såsom medförande inkörsportar för olika parasitsvampar. Säkerligen är contortan också anpassad till ett kontinentalt klimats distinkta skillnad mellan sommar och vinter, ty den uthärdar dåligt värmeinbrott på vintern samt långa kalla somrar. En viss återhämtning under varma somrar har dock noterats, ty contortan har lätt för att regenerera. Allt detta bidrar till att contortan i större delen av Norrland, råkat ut för katastrofala angrepp av den tidigare omtalade *Gremeniella abietina*, vilket bland annat lett till lagstadgade restriktioner beträffande dess och andra exoters andel i den svenska skogen. Den nya skogsvårdsförordningen innebär att högst 14 000 ha contorta årligen får planteras. Detta kan jämföras med 40 000 ha anno 1984.

Mot dess användning har också naturskyddet opponerat sig. En analys av den problematiken återfinns hos Kardell (1989). Trots att contortan inte är närmare släkt med *P. sylvestris* - de kan inte hybridisera - finns det mig veterligt ingen annan tallart som är så lik vår vanliga tall som just contortan. Den mest påtagliga skillnaden är barkfärgen som hos contortan är gråbrun. Ett bra sätt att lugna allmänheten vore det som används för att dämpa granens fördystrande inverkan: att omge föryngringsytorna med rejäla kappor av björk, lärk eller vanlig tall. Såsom stormfastare än contorta skulle de samtidigt upphjälpa dennas bristande stabilitet. För egen del kan jag inte se något principiellt anstötligt i odling av främmande trädslag, om de kan förbättra våra beträngda skogsindustriers och därmed landets ekonomi. Det är ju en ren sinkadus att vi efter senaste istiden kunnat få in endast två barrträd av ekonomisk betydelse.

Contortan får inte planteras söder om Dalälven och norra Värmland och inte heller ovanför viss höjd över havet. Den har nämligen svikit där man kanske hoppades allra mest på den, i fjällnära områden. I södra Finland planteras årligen ca 500 ha contorta. I Storbritannien och på Island odlas den däremot i ganska stor stil. Det rör sig då i G.B. företrädesvis inte om var. *latifolia* utan om den maritimt klimatanpassade varieteten *contorta* samt om dess korsning med *latifolia*. I Skottland, där man liksom här kör ett stort rasförädlingsprogram, fanns 1990 139 000 hektar planterad contorta, men nyplanteringen uppgår numera endast till 500 ha per år, och syftet är delvis att contortan skall tjäna som amträd åt sitkagran. Även i västra Nord-

amerika samt Alberta, där concortan är vorden nationalträd, arbetas intensivt på en genetisk förbättring av arten (Lindgren 1993).

Växtförädling

Efter att ha börjat med en tillbakablick skall vi nu skåda framåt i tiden och beröra de ansträngningar som sedan åtminstone 50 år världen över görs för att öka skogsträdens genetiska värde. Vi tar vår vanliga tall som exempel.

I slutet av 1800-talet fann man att från Tyskland importerat tallfrö, ofta nog insamlat i Ungern och Frankrike, gav upphov till startsnabba men kortlivade bestånd av urusel kvalitet, samtidigt som tysk gran tycktes växa bättre än den inhemska i Sydsverige. Skogsträdens rasfråga blev den kanske viktigaste anledningen till inrättandet av Statens Skogsförsöksanstalt 1902. Två år tidigare hade de mendelska ärftlighetslagarna återupptäckts, och det blev startskottet för en målmedveten rasförädling av våra åkerbruksväxter. Först 1941 togs frågan om tallens förädling upp på allvar inom den 1936 grundade Föreningen för växtförädling av skogsträd, och arbetet har sedan dess bedrivits intensivt på de tre huvudstationer, som på grund av vitt skilda klimatiska förutsättningar bedömdes vara minimum.

Utgångsmaterialet har varit i våra skogar utvalda plusträd, som måste uppvisa avsevärt högre kvantitet och kvalitet än jämförbara grannar. Då nu träden är i hög grad påverkade av sin omgivning, måste avkommebedömning till för att se om de utvalda träden även är genetiska plusträd. En första förutsättning för sådana artificiella korsningar i stor skala är att plusträden låter sig ympas, och det är dessbättre ganska oproblematiskt med tall. Medan de första storympningarna av gran endast gav 49% levande ympar, blev det 80% levande av 1700 gjorda tallympar (Kiellander 1946). Ymparna blommar redan som helt unga (fig. 8).

Sedan 1941 har för miljontals kronor ett enormt förädlingsarbete utförts med alla våra viktigare trädslag, så ock vid skogshögskolans institution för skogsgenetik sedan början av 1950-talet. Resultaten har presenterats i otaliga skrifter vilkas innehåll här ej kan refereras. Endast en sak skall framhållas. På grund av skogsbrukets behov av genetiskt förbättrat frö initierades omkring 1960 anläggandet av så kallade fröplantager, i synnerhet av tall. Fröplantagerna är uppbyggda av ett visst antal medelst ympning förökade plusträd, vilka fritt får korsa sig med varandra. De måste

Figur 8. Riklig hanblomning på ettårig tallymp möjliggörande pollinering av 50 honblommor. (Efter Kiellander 1946)

givetvis vara väl avståndsisolerade från vildväxande tall. 1990 fanns det 448 ha äldre och 261 ha yngre tallfröplantager, där de äldre 1979-88 producerat 19 754 kg frö. Samtidigt fanns det 142 ha contortafröplantager. (Eriksson och Palmér 1990).

Tack vare fröplantagerna har man kunnat öka volymproduktionen i våra tallskogar med 8-12 %, således god avkastning på gjorda investeringar. Först i andra generationens fröplantager ingår tallar som genom avkommebedömning bevisats vara även genetiskt betingade plusträd, så kallade elitträd. Därmed kommer vi att till volymtillväxtförökningen om 10% kunna lägga förbättringar av kvalitetsegenskaper det vill säga en ytterligare ökad värdeavkastning (jämför Tigerstedt 1987). Som vi sett pågår för närvarande en viss omläggning av skogsförnyelsen från plantering till självföryngring, så att enligt senaste uppgift landets samlade plantbehov av gran, tall och contorta nedgått från 600 till 360 miljoner plantor per år. Låt oss hoppas att tendensen inte håller i sig utan att förädlingsarbetet kommer till avsedd nytta.

Litteratur

Arno, S., 1977, *Northwest trees,* Seattle

Assman, E., 1961, *Waldertragskunde,* München-Bonn-Wien

Björkman, E., 1962, *Skoglig resistensbiologi. Svenskt jordbruk och skogsbruk 1913-1962*, Utg. av KSLA i anslutning till Akademiens 150-års-jubileum

Critchfield, W., Little, E., 1966, *Geographic distribution of the Pines of the world*, US Dep. of Agr. For. Service

Dallimore, W., Jackson, B.,1954, *Handbook of coniferae*, London
Danell, Ö., 1994, Förädling - att utnyttja och förvalta genetisk variation, *K. Skogs o. Lantbr. akad. Tidskr. 133*:10
Dormling, I., 1962, Ympningsmetoder för tall och gran, *Medd. Stat. Skogsforskn. Inst. 51*:2
Drakenberg, B., 1992, *Kompendium i allmän dendrologi, barrträdskännedom och barrvirkesegenskaper*, SLU, Inst. f. skogl. ståndortslära
Eidmann, H., Klingström, A., 1990, *Skadegörare i skogen*, LT:s förlag, Stockholm
Engelmark, O., Hoffgaard, A., 1985, Sveriges äldsta tall, *Sv. Bot. Tidskr. 79*
Erdtman, H., 1948, *Skogskemi*. Cellulosa och Papper
Eriksson, U., Paimér, C. H., 1990, *Skogsfröplantager i Sverige 1990*, Inst. f. skogsförbättring, Uppsala
Florin, R., 1963, The distribution of Conifer and Taxad Genera in Time and Space, *Acta Horti Bergiani 20*:4
Fries, E., 1846, *Summa vegetabilium Scandinavie I*, Uppsala
Fries, N., 1966, *Introduktion till växtfysiologin*, Natur och Kultur, Stockholm
Hagner, S., 1993, SCA's provenance experiments with lodgepole pine in north Sweden, in: Lindgren, D., 1993, (ed.) *Pinus contorta from untamed forest to domesticated crop*, Frans Kempe-Symposium 1992, 38 Reports
Halle, T., 1940, De utdöda växterna, 30, Coniferales (barrträd), *Växternas Liv*, Bd. 5, Stockholm
Hubendick, B., 1988, *Människoekologi*, Värnamo
Kardell, L., 1989, Är contortan ett hot mot vår natur? *Sv. Skogsv.förb. Tidskr. 89*:6
Karlman, M., 1984, *Pathogens and other threats to Pinus contorta in northern Sweden*, Univ. of Umeå, Dep. of Ecological Botany, Umeå
Karlman, M., 1992, *Skadeläget och praktiska kulturer med Pinus contorta i norra Sverige planterade 1974 - 81*, Inst. f. skogsskötsel, SLU, Arbetsrapport nr 62, Umeå
Karlman, M., 1994, Nya svåra angrepp av Gremeniella på contortatall i norr, *Skogen 94*:11.
Kiellander, C.L., 1946, Om barrträdsförädling och barrträdsympning, *Sv. Papperstidning 1946*: 23-24
Kiellander, C.L., 1963, Försök med olika barrträd på Grensholm i Östergötland jämte något om murraytallens skogliga egenskaper, *Sv. Skogsv. för. Tidskrift 61*:1
Kiellander, C.L., 1966, Exoter i svenskt skogsbruk, LUSTGÅRDEN, Årg. 45-46
Kiellander, C.L., 1976, Risker med contortan, *Skogen 63*:3
Knuchel, H., 1954, Daz Holz, *Holzarten-Lexikon*, Aarau
Lagerberg, T., 1942, Blomning och kotteutveckling hos några barrträdstyper, LUSTGÅRDEN, Årg. 23
Lambert, D., 1986, *Förhistoriska växter och djur*, Helsingborg
Langlet, O., 1936, Studier över tallens fysiologiska variabilitet ochh dess samband med klimatet, *Medd. Stat. Skogsförsöksanst. 29*:4
Lindgren, D., 1993, (ed.) *Pinus contorta from untamed forest to domesticated crop*, Frans Kempe-Symposium 1992, 38 Reports
Lindquist, B., 1938, *Den svenska tallen. En rasstudie i bild*, Sv. Skogsv:för:s Förlag
Linnaeus, C., 1751, *Carl Linnaei Skånska Resa på Höga Öfwerhetens Befallning förrättad År 1751*, Stockholm
Linnaeus, C., 1754, Tankar om nyttiga växters planterande på de Lappska Fjällen, *Kgl. Sv. Vet. Acad. Handlingar vol. XV*
Martinsson, O., Winsa, 1986, *Främmande trädslag i svenskt skogsbruk*, SLU Skogsvet.fak., Umeå, Rapport 3
Mirov, N.T., 1967, *The Genus Pinus*, New York
Möller, C.M., 1965, *Vore Skovtraearter og deres dyrkning*, Köpenhamn
Persson, A., 1976, *Förbandets inverkan på tallens sågtimmerkvalitet*, Inst. f. skogsproduktion, Rapport 42
Persson, A., 1980, (ed.) *Pinus contorta as an exotic species*, Proc. of the IUFRO working party meeting 1980, Inst.f. skogsteknik, SLU, 25 Res. Notes
Persson, A., 1993, *Wood properties of Pinus contorta*, in: Lindgren, D., 1993, (ed.) *Pinus contorta from untamed forest to domesticated crop*, Frans Kempe-Symposium 1992, 38 Reports
Polster, H., 1967, Photosyntese, Atmung und Stoffproduktion, in: Lyr, Polster, Fiedler, *Gehölzphysiologie*, Jena
von Post, L., 1933, *Den svenska skogen efter istiden*, Stud. för. Verdandis Småskrifter, Nr 357
Rohmeder, E., Schönbach, H., 1959, *Genetik und Züchtung der Waldbäume*, Hamburg u. Berlin
Schotte, G., 1921, Våra jättetallar, LUSTGÅRDEN, Årg. 2
von Segebaden, G., 1993, *Lodgepole pine in Sweden - A situation report*, Lindgren, D., 1993, (ed.) *Pinus contorta from untamed forest to domesticated crop*, Frans Kempe-Symposium 1992, 38 Reports
Silva Tarouca, Graf, E., 1913, *Unsere Freiland - Nadelhölzer*, Wien u. Leipzig
Sirén, G., 1961, Skogsgränstallen som indikator för klimatfluktuationerna i norra Fennoskandien under historisk tid, *Comm. Inst. Forest. Fenniae 54*:2
Stefansson, E., 1957, Försök med olika barrträd vid Avardo och Muråsen i Frostviken, *Norrl. Skogs.-v.förb. Tidskr. 1957*:2
Streyffert, T., 1931, *Världens barrskogstillgångar*, Stockholm
Sylvén, N., 1916, Den nordsvenska tallen, *Medd. Stat. Skogsförsöksanstalt*, H. 13-14
Sylvén, N., 1945, Härdigheten hos barrträden i våra parker och trädgårdar, LUSTGÅRDEN, Årg. 25-26
Tigerstedt, C.G., 1927, Pinus murrayana, *Forstl. Tidskr. 1927*:2
Tigerstedt, P.M.A., 1970, Dendrologiska experiment på Arboretum Mustila, LUSTGÅRDEN, Årg. 50-51
Tigerstedt, P.M.A.,1987, Avkastningsindex hos skogsträd, *Sv. Skogsv. förb. Tidskrift 87*: 1
Tralau, H., 1973, Glimtar ur parkväxternas historia, LUSTGÅRDEN, Årg. 54
Troedsson,T., Nykvist, N., 1973, *Marklära och markvård*, Stockholm

---

***Carl Ludvig Kiellander** tjänstgjorde 1942-70 hos Föreningen Skogsträdsförädling som försöksledare för sydsvensk barrträdsförädling, disputerade och blev fil. dr (i genetik) på en avhandling om granens tillväxt och frostresistens och tjänstgjorde därefter fram till pensioneringen 1977 som bitr. professor i skoglig proveniensforskning vid Skogshögskolan i Stockholm.*

ÖVEDSKLOSTER
- Lanthushållning och estetik i 1700-talets anda

Åsa Ahrland

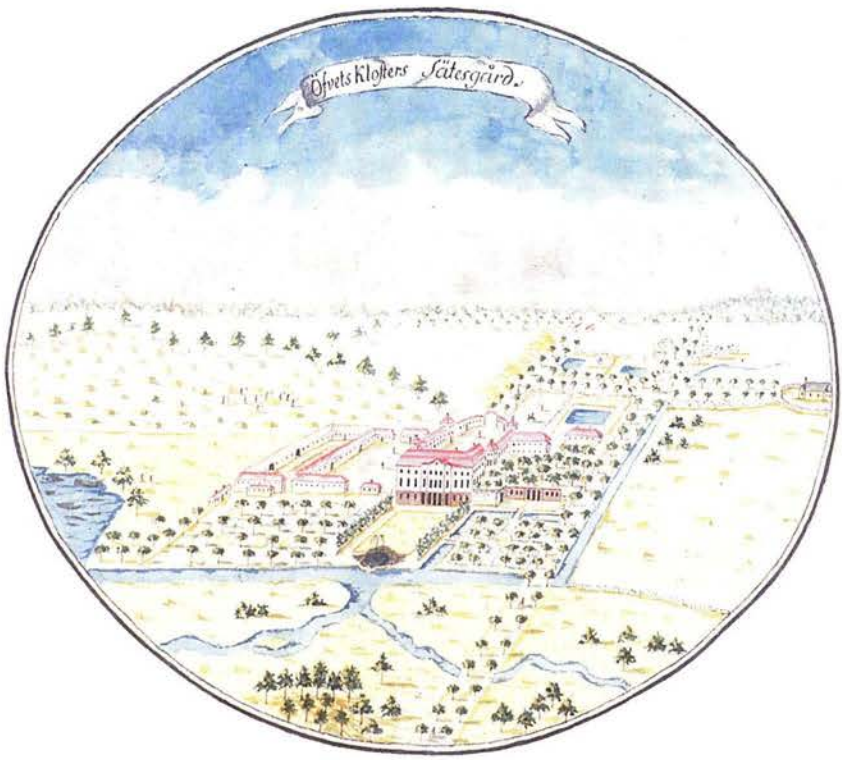

Figur 1. Rålambs illustration över Övedskloster på 1790-talet. Raden av träd över fältet i väster visar den gamla infarten. (Rålambska samlingen, Kungliga Biblioteket)

ÖVEDSKLOSTER UTGÖR med sina långa alléer och sitt böljande jordbrukslandskap vid Vombsjön en av de mest välkända godsmiljöerna i Skåne. Det var under 1700-talets andra hälft under Hans Ramels tid som den gamla sätesgården kom att omgestaltas till en storartad anläggning med kilometerlånga alléer, vidsträckta trädgårds- och parkanläggningar och med ett franskinspirerat *maison de plaisance* som centralpunkt. Godsets utformning kan sägas representera en intressant övergångsform mellan de äldre formella idealen och den nya landskapliga stilen från England. Alla element, byggnader, trädgård, park, alléer och den brukade marken, utgör tillsammans en slags ordning, en enhet. Det omgivande landskapet har en stor betydelse för upplevelsen av trädgårdens rum. Huvudbyggnaden är på samma sätt kopplad till trädgården och landskapet runtomkring. Godsanläggningen speglar tidens nyttighetstänkande och strävanden att förena nytta och skönhet. Såväl arkitekten Carl Hårleman som amatören Adolf Fredrik Barnekow har bidragit till den landskapliga

utformningen. I denna artikel vill jag belysa hur omvandlingen gick till och ta upp några av de idéer som var viktiga för gestaltningen av godsets omgivningar.[1]

Hans Ramel (1724-1799) var då han förvärvade Övedskloster år 1753 en av Skånes mest välbärgade jordägare. Som ende son till den skånske godsägaren Malte Ramel hade han föregående år ärvt faderns stora förmögenhet, vilken bland annat omfattade de stora godsen Maltesholm, Hviderup och Löberöd. Hans Ramel skulle hela sitt liv ständigt bygga om och förbättra sina gods och bli en av landets skickligaste lanthushållare.[2] Trots att såväl huvudbyggnader som ekonomibyggnader byggdes om, nya trädgårdar anlades och jordbruket moderniserades vid Ramels alla egendomar skulle ändå Övedskloster utgöra den största satsningen. Övedskloster som hade grundats som ett premonstratenserkloster på 1100-talet övergick i den danske kungens ägo efter reformationen. Godset omfattade ett hundratal gårdar och brukades av en rad herremän i utbyte mot tjänster till kungen. Så småningom använde kronan Övedskloster i byteshandel för att erhålla marken där befästningsstaden Kristianstad skulle byggas. I samband med freden år 1658 då Skåne blev svenskt förvärvades egendomen av fältmarskalken Mauritz Lewenhaupt. Det var här Hans Ramels hustru Amalia Beata Lewenhaupt växte upp under första hälften av 1700-talet. Ramel köpte godset från svågern Adam Lewenhaupt.[3]

Lanthushållning i fokus

I det nyttighetsinriktade och av merkantilismen präglade 1700-talets Sverige kom lanthushållningen i centrum.[4] Vetenskapsakademien som hade inrättats år 1734 propagerade ständigt i sina skrifter för skogsplantering och nya odlingsmetoder inom jordbruket för att öka landets självförsörjningsgrad. Hans Ramels beslut att vid trettio års ålder lämna den militära banan för att sköta driften av sina gårdar återspeglar den nya inställningen till lantbruk. Att dra sig tillbaka till en gård på landet för att idka lantbruk var ett ideal för en "gentleman" redan under antiken och senare under renässansen. Men medan lantbruket då varit något av adelsmannens fritidsintresse, kom det på 1700-talet att betraktas som en seriös sysselsättning av närmast patriotiska dimensioner.[5] Kopplingar kan göras såväl till de franska fysiokraternas idéer om jordbruket som den enda egentliga produktiva näringen som till de engelska *Whigs*, vilka hävdade jordägarens moraliska skyldighet att uppodla sin mark och personligen intressera sig för ägorna.[6]

Hans Ramel var en progressiv lanthushållare som med hjälp av nya vetenskapliga rön ständigt omprövade metoder inom jord- och skogsbruk. Denne var i hög grad inspirerad av nya tyska idéer inom jordbruk och djurhållning. Med de nya så kallade holsteinska brukningsmetoderna koncentrerades en större del av arbetet till godsens huvudgårdar, där ladugårdar och andra ekonomibyggnader nyuppfördes eller moderniserades.[7] Regelbunden cirkulation i åkerbruket infördes, tidigare obrukade områden uppodlades och ägorna dikades. Men det var inte bara nyttan som skulle främjas. Lanthushållningen var ett område där nyttan kunde skapa skönhet, en på många sätt idealisk kombination på 1700-talet. Många av Ramels praktiska åtgärder såsom att hägna in ägorna med kilometervis av gärdsgårdar och häckar, bygga vägar på höga stenbankar, plantera alléträd och anlägga stora skogsplanteringar, var ägnade att både förbättra och försköna egendomen i ett slags *utile dulci*.[8] Ramels sätt att sköta sina gårdar hade mycket gemensamt med *Rural Gardening*, ett begrepp som introducerades av trädgårdsskribenten Stephen Switzer i England och som innebar att hela egendomen, inte bara trädgårdsanläggningarna, blev föremål för estetiska överväganden. Paralleller skulle här också kunna dras till Holland där en lång tradition förespråkade den lyckliga föreningen av nytta och nöje, vilken återspeglades såväl i trädgårdarnas omfattande fruktträdgårdar som de talrika alléerna i det agrara landskapet.[9]

Hans Ramels insatser på lantbruksområdet uppmärksammades tidigt: i början av 1760-talet erhöll han överstes rang för sina insatser, år 1771 erhöll han friherrebrev och året därpå blev han kommendör av Vasaorderns stora kors. Ramel blev av samma anledning ledamot både i Patriotiska Sällskapet och det av professor Anders Jahan Retzius initierade Fysiografiska Sällskapet i Lund.[10]

Landskapet vid Övedskloster omorganiseras

Den stora satsningen på Övedskloster motiverades säkert i hög grad av möjligheten att godset skulle kunna göras om till fideikommiss och därmed odelat kunna föra detta vidare till äldste sonen i varje generation. Fideikommisslagen kunde bara omfatta egendom som inte erhållits genom arv och var alltså inte tillämplig på Ramels andra stora gårdar. Övedskloster blev fideikommiss år 1766 medan byggnadsarbetet pågick och grunden till den nya huvudbyggnaden ännu inte var lagd.

Arbetet på Övedskloster inleddes med en omorganisation av hela godsets mark på 1750-talet. Byarna under sätesgården skiftades så att jorden rättvisare fördelades mellan olika hemman, och tidigare obrukade arealer omvandlades till åkermark.[11] Övedskloster var långt ifrån den bästa av Ramels gårdar, jorden var delvis sandig och markerna sanka på sina ställen. Ramel satsade dock stort på att förbättra förhållandena och effektivisera odlingen. Lantmätaren Johan Lorentz Gillberg som hade fått i uppdrag att inventera och beskriva Skåne ur ekonomisk och geografisk synvinkel, skrev år 1765 angående de omdaningar som gjorts på Svansjö gård under Övedskloster: "herr öfwersten [har] gjort ansenliga meliorationer på gårdens utmarker, och från oländig utmarck utökat Gårdens utsäde med tre vångar, och ganska mycket höbärgning." Svansjö förvandlades till ett så kallat holländeri med ett sextiotal mjölkkor.[12]

Vägarna förbättrades och breddades också i ett tidigt skede vid Övedskloster. Det finns många vittnesmål från 1700-talet om landsvägarnas ofta undermåliga kvalitet såväl inom som utom rikets gränser. I Skåne var vägarna på sina ställen så dåligt uppbyggda att man istället tvingades fara över fälten.[13] Vid Övedskloster skapades ett nytt rätvinkligt vägsystem kring huvudgården (fig. 2). En ny rak vägsträcka anlades över vångarna från Vombsjöns norra sida till Öveds by och vinkelrät mot denna en ny infart som ersatte den gamla entrén från väster. Likaså anlades en väg söderut mellan sätesgården och kyrkan. Gillberg skrev: "Wägarne till Gården äro med mycken kostnad anlagde, hwaraf den ene, som går till kyrckan, är murad av gråsten på Pålar och Rostwärck öfwer kiärr och moras."[14] Den nya infarten byggdes på liknande sätt uppe på en hög stenmur över det sanka området norr om borggården. I den femhundra meter långa muren planterades alléträden, holländska lindar, i utsparade rum som fyllts med jord. Utmed de övriga vägarna inom godset, sammanlagt en sträcka på nästan en mil, planterades alléer med främst alm, men också lind, ask, lönn och oxel. En furuallé sattes utmed vägsträckan över den sandiga höjden norr om Vombsjön.[15] Förståelsen för Ramels stora planteringsföretag var dock inte alltid den bästa. År 1773 såg sig denne tvingad att kungöra att den som trampade ner eller på annat sätt gjorde åverkan på de "till prydnad och nytta" planterade träden och häckarna, skulle straffas med böter.[16]

Hans Ramel var också en ivrig skogsplanterare. På 1700-talet var oron stor för att landets skogsarealer drastiskt skulle minska och brist på virke och bränne uppstå. Farhågorna var särskilt stora i Skåne, som ofta beskrevs som ett öppet och kalt landskap. Professor Erik Gustaf Lidbecks plantageverk i Lund är ett exempel på myndigheternas försök att öka planteringssträvandena i provinsen.[17] År 1734 hade en omfattande förordning uppmanat undersåtarna i skogslösa trakter att "omkring sina hus, Gårdshagar och utmarck i vissa linier och lunder plantera och nedsättia Pilar, eller andra trän, såsom Alm, Lind, Lön, Ask med flere".[18] Många skånska godsägare hörsammade uppmaningarna till trädplantering. Då vännerna Adolf Fredrik Barnekow och Emanuel De Geer reste genom Skåne år 1768 konstaterade de i den gemensamma resedagboken: "Till att förekomma en total skogsbrist i framtiden, såwäl som till beprydande af sina egendomar, hafva de främsta herrskaper, med mycken flit och sorgfällighet i de senast förflutna åren arbetat uppå skogplantering, så af furu som Ek, Bok och Castanieträn."[19] Vid Övedskloster tycks det redan ha funnits en hel del skog under godset. Ramel utökade ändå skogsarealen betydligt och anlade bland annat en stor furuplantage omfattande ett sjuttiotal tunnland på flygsanden norr om Vombsjön.[20,21] Denne insåg också att skogen kunde skonas genom att virket användes på ett riktigt sätt och skrev år 1761: "Den totala brist som här i landet finnes på Skog och som dageligen genom de anstalter man nödgas, skal ökas, pålägger enhvar jordägare at så vida man är måhn om framtiden, taga nödiga mått, at i möyligaste mått förekomma denna brist. Man har härtil ej mera än tvenne utvägar, den ena är återplantering, den andra består i att hushåla med godsets behof, och att ej aflämna annat än det högstnödiga."[22]

Hårleman och landskapet vid Övedskloster

Intresset för lanthushållning, särskilt skogsplantering, delade Ramel med den arkitekt han skulle anlita för byggnaderna på Övedskloster, Carl Hårleman (1700-1753). Dennes arbetsamhet och verksamhetslusta stod inte Ramels långt efter. Under sin livstid var Hårleman involverad i de flesta större byggnadsprojekt i Sverige och hans idéer kom att påverka svensk arkitektur långt efter hans död. Men denne hade också ett livligt intresse för naturvetenskapernas praktiska tillämpningar, något som bland annat visade sig i hans engagemang i Vetenskapsakademien. Välkänt är hans stöd för Linnés insamlande av information om landets olika delar. Anteckningarna från den egna resan genom Sverige år 1749 innehåller, vilket säkerligen mången frustrerad konsthistoriker kunnat konstatera, nästan uteslutande

Figur 2. Övedsklosters trädgård, park och landskap. (Konceptkarta till den ekonomiska kartan, Lantmäteriverket)

reflektioner kring lanthushållningens olika aspekter.[23] Outtröttligt propagerade han för skogsplantering och, för att de nya skogsplantorna skulle överleva, inhägnade djurgårdar. Likaså förespråkade denne att vägar, broar och gärdsgårdar skulle byggas av sten och inte trä, vilket skulle medföra längre hållbarhet och spara skogsarealerna.[24] Ramel genomförde i praktiken dessa åtgärder på sina gods, vilket måste ha imponerat på Hårleman. Denne hade år 1748 gift sig med grevinnan Henrika Juliana von Liewen, syster till Hans Ramels styvmor. Paret Hårleman besökte därefter släktingarna på Maltesholm i Skåne praktiskt taget årligen och det var förmodligen under en av dessa vistelser som uppdraget att utföra ritningar till Övedskloster kom på tal.[25]

Frågan är om Carl Hårleman utöver att ha varit ansvarig för byggnaderna även påverkade den landskapliga gestaltningen vid Övedskloster. Godsets kommunikationsleder skulle både ordna landskapet och försköna egendomen. I det rätvinkliga allésystemet kring huvudgården skapades den storslagna entrén med hjälp av den nya vägen i öst-västlig riktning över vångarna i norr. Borggården med dess byggnader förankrades i landskapet och blev på ett enkelt och effektivt sätt godsanläggningens centralpunkt. Den eleganta arkitektoniska lösningen tyder på att Hårleman kan ha utformat omgivningen kring sätesgården. Vägdragningarna återfinns på Barnekows plan från år 1768, vilken skulle kunna återgå på en generalplan av Hårleman (fig. 7). Vi vet också att Ramel hade anlitat Hårleman för planerna till den nya sockenkyrkan som uppfördes på höjden öster om borggården under perioden 1759-61. På grund av byggnadens karaktär och placering blir den vad som på engelska brukar kallas en "eye-catcher", en byggnad som medvetet utnyttjas som ett blickfång i landskapet.[26] På 1700-talet, då de flankerande byggnaderna ännu inte uppförts, måste den snarare framstått som en paviljong än en kyrka, något som inte undgått konstprofessorn Carl George Brunius. Denne skrev år 1849: "Ingen, som har något begrepp om kyrklig byggnadskonst, lärer utan vemod se, huru, man der med uppförande af ett Herrans hus endast åstadkommit en anläggning, hvilken på avstånd synes som en treflig herregård eller ett inbjudande värdshus, och hvilken invändigt mera liknar en luftig danssalong med krukprydda paviljonger än en helgedom."[27] Huruvida Hårleman föreslagit de långsträckta alléplanteringarna i ägornas mera perifera delar är mera osäkert.

Nya mangårdsbyggnader uppförs

Först när omdaningen av godsets drift och organisation påbörjats, vidtog arbetet att uppföra de nya byggnaderna kring borggården. Uppdraget att projektera den nya herrgården hade således gått till tidens mest namnkunnige arkitekt i Sverige, Carl Hårleman. Byggnaderna vid Övedskloster var vid Hans Ramels övertagande ålderdomliga och relativt anspråkslösa i jämförelse med dennes övriga gods. Dessa låg på traditionellt sätt arrangerade kring en borggård och en ladu- eller stallgård (fig. 3). Flera av byggnaderna hade uppförts vid 1600-talets början efter att Övedskloster eldhärjats svårt och ruinen av den gamla klosterkyrkan stod fortfarande kvar vid borggårdens norra sida.[28]

"Borggården består av ett stort sten hus, 3:ne våningar högt och 2:ne Flyglar, 2 wåningar höga, hwilket nu snart kommer at nederrifvas och ombyggas efter en dertil af framlidne herr Baron Hårleman författad ritning, och skall bestå uti en Corps de Logie med 4 st Pavilloner, hwaraf tvenne redan är färdige" skrev Gillberg år 1765. Hårleman hade föreslagit en fransk-inspirerad herrgårdsbyggnad av den typ han så framgångsrikt introducerat i Sverige. Rokokons *maison de plaisance* återspeglade den längtan efter enkelhet och bevämlighet som uppkommit efter barockens ymnighet och överflöd. I verk av franska arkitekturteoretiker som Charles-Etienne Briseaux och Jacques-François Blondel framhölls att bostaden borde anpassas till platsens förutsättningar och innehavarnas behov. Vid Övedskloster blev den franska lantbostaden i Hårlemans tappning en välproportionerad byggnad med breda rustikkedjor i Övedsandsten, låga frontoner och lågt välvt mansardtak. Huset placerades i söderslutt-ningen och på franskt rokokomanér utgjorde nedre våningen huvud- och bostadsvåning och övervåningen gästvåning.[29] Trots de långa alléerna, de fyra flyglarna och den väldiga borggården, fick huvudbyggnaden snarare en hemtrevlig än pampig karaktär.

Trots att Hårlemans biograf Åke Stavenow och andra som skrivit i ämnet ansett att Hårleman utfört de osignerade planerna för corps de logis och flyglar, vilka förvaras på Övedskloster, har det ändå ibland framkastats tvivel om att de verkligen är av dennes hand.[30] Det faktum att byggnationen påbörjades långt efter Hårlemans död har bidragit till osäkerheten. Efter en jämförande studie av handstilen mellan dessa planer och ritningar av Hårleman kan konstateras att pikturen är densamma. Det finns en annan omständighet som hjälper till att slutgiltigt fastställa upphovsmannen, vilket egendomligt nog inte uppmärksammats av tidigare forskning. Planen av huvudbyggnadens källarvåning visar nämligen en del av trädgårdsanläggningen med de för Hårleman så karakteristiska omväxlande konkava och konvexa formerna hos parterren och – ritade i perspektiv – de omisskännliga "gubbliknande" klippta formerna (fig. 4, 5). Denna bekräftar således inte bara att Hårleman utförde ritningar till huvudbyggnad och flyglar vid Övedskloster, utan också att denne planerat åtminstone trädgårdens centrala parterrparti.[31]

Hårlemans plan visar att huvudbyggnaden var tänkt att ha en stark koppling till trägårdsanläggningen med salen, husets huvudrum, mitt för parterren. Hårleman betonade inte bara byggnadens samspel med omgivningarna genom sällskapsrummens många och stora fönster ut mot parterren och det bortre landskapet. På

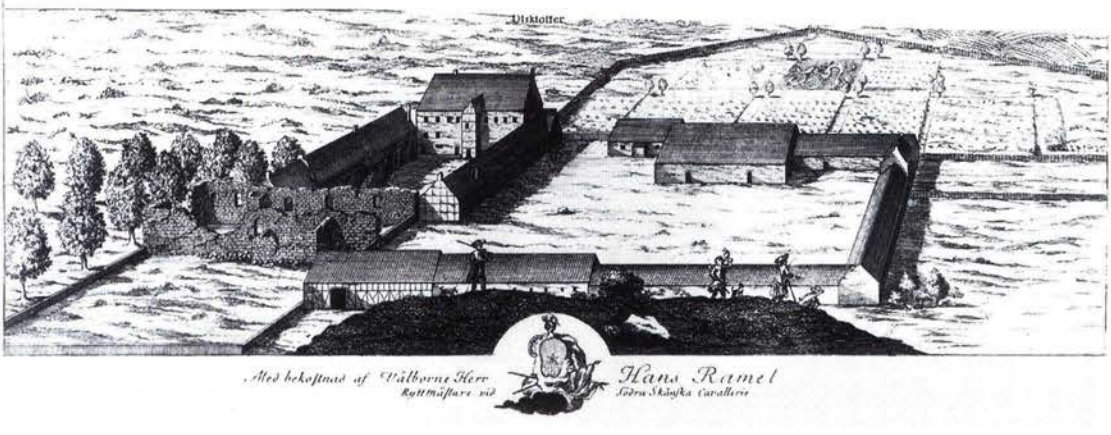

Figur 3. von Burmans stick från 1680-talet visar den dåtida trädgården "med dess qvarter" söder om ladugårdsbyggnaden. Den gamla klosterruinen står på borggårdens norra sida. (Ur: *Prospecter af åtskillige märkvärdige byggnader, ...*, 1756)

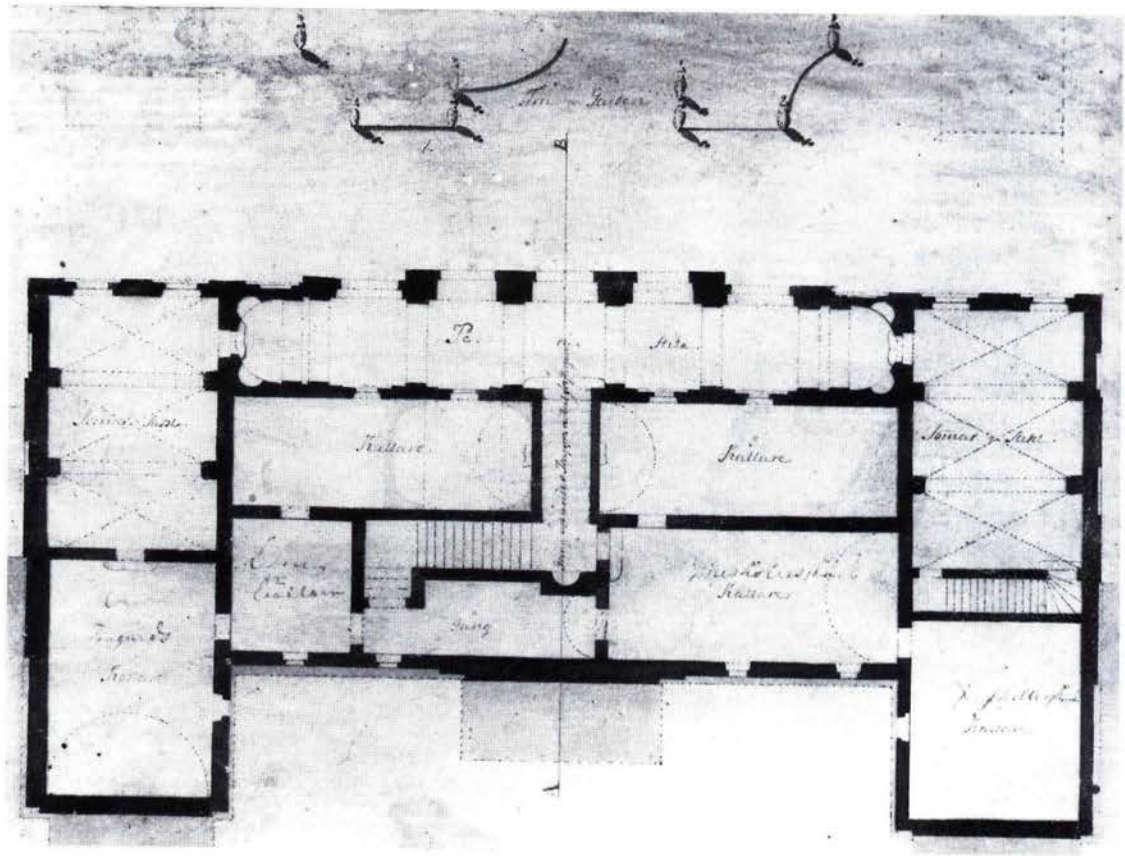

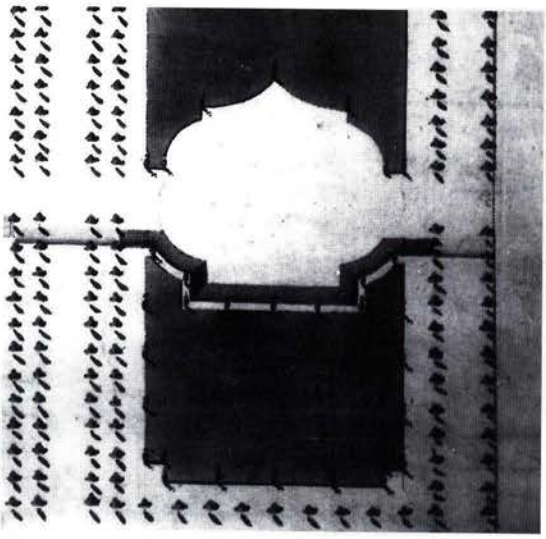

Figur 4. (ovan) Detalj av Hårlemans ritning för Ekolsund som visar en parterr med dennes karakteristiska bågformer. (Överintendentsämbetets arkiv, Riksarkivet)

Figur 5. (överst) Carl Hårlemans plan över huvudbyggnadens källarvåning på Övedskloster. Längst upp har arkitekten antytt en trädgårdsparterr omgiven av häckar och angivit "til trägården". (Övedskloster)

trädgårdssidan försågs byggnaden också med en souterrainvåning som öppnade sig i en pelargång mot parterren. Byggnadernas direkta förbindelse med trädgården och omgivningarna vid Övedskloster måste ha tett sig ny och annorlunda i jämförelse med de övriga Ramelgodsen. Såväl Maltesholm, Hviderup och Löberöd var omgivna av vallgravar som separerade huvudbyggnaden från trädgårdsanläggningarna.

Då det blivande riksrådet Carl Bonde år 1763 passerade Övedskloster hade man kommit så långt att de första flyglarna var under byggnation.[32] Istället för de låga byggnader med valmtak som Hårleman tänkt sig uppfördes tvåvåningsbyggnader med mansardtak. Till dessa var kök och andra praktiska hushållsfunktioner lokaliserade. Då alla fyra flyglarna var färdiga gav man sig slutligen i kast med corps de logiet efter att ha rivit den gamla huvudbyggnaden. I huvudsak kom Hårlemans plan för huvudbyggnaden att följas med vissa smärre justeringar ett drygt decennium efter arkitektens död. Planlösningen skulle senare förändras något av Carl Fredrik Adelcrantz, som inkallats för att fullfölja projektet.[33] Adelcrantz förändrade Hårlemans

strikt symmetriska plan i bottenvåningen genom att införa ett sällskapsrum i östra hörnet, det senare så berömda galleriet, och därmed förskjuta den äldre arkitektens mera traditionellt placerade sovrum och förmak till kortsidan. Av handstilen på planerna att döma är det förmodligen byggherren själv som i efterhand gjort noteringarna angående källarvåningens disposition. Byggnadsarbetet påbörjades år 1768 och var klart först ett tiotal år senare.[34]

Den gamla trädgården omvandlas

Gerhard von Burmans kopparstick från 1680-talet är den första kända illustrationen av en trädgårdsanläggning vid Övedskloster (fig. 3).[35] Denna låg på södersidan av ladugården, var långsträckt till formen och indelad i kvadratiska odlingskvarter. Illustrationen återger också en rad detaljer: en parterr, fruktträd i hörnen av kvarteren, orangeriväxter i krukor och något som ser ut som en lövgång i väster. Det är svårt att veta hur tillförlitlig Burman är då det gäller trädgården, även om denne uppvisar stor noggrannhet när det gäller gårdens byggnader. Trädgården återfinns på en lantmäterikarta från år 1726, vilken också anger att blekehagen och humlegården låg i området nedanför den dåvarande huvudbyggnaden, dit ån från Öveds by letts ner i en kanal (fig. 6). En ny trädgårdsplats hade vid denna tidpunkt inrättats öster om den gamla kyrkoruinen.[36] Trädgårdsanläggningarna verkar därefter inte ha genomgått några större förändringar fram till Ramels övertagande på 1750-talet, då den äldre trädgårdens disposition i hög grad inverkat på den nya trädgårdens utformning.

Den nya trädgården nedanför huvudbyggnaden kom att utföras så som Hårleman tänkt sig, med en enkel gräsparterr flankerad av häckar och med utsikt över landskapet i söder. Vikten av öppna rum både för att skapa utsikt från bostaden och för att ge trädgårdsanläggningen rytm underströk Carl Hårleman i ett brev redan år 1728. Den gången gällde det trädgården vid Tullgarn som enligt ett förslag skulle planteras full med träd. "En trädgård som är ämnad för promenadplats måste lämnas öppen så wähl för prospectens skull ifrån huset och gården som för sielva angenämhetens skull uppå rummet, som genom denna diversitet intet litet ökat blifwer."[37]

Hur kom då resten av trädgårdsanläggningen vid Övedskloster att se ut? På Anders Sigfried Rålambs akvarell från 1790-talet ser vi att den nya anläggningen egentligen inte var särskilt stor till ytan (fig. 1).[38] Trädgården begränsades dock bara med en kanal mot omgivningarna i söder, vilken fungerade som en ha-ha, ett trädgårdsdike, helt i enlighet med Stephen Switzers idéer om att "throw the garden open to the unbounded Felicities of distant prospect, and the expansive Volumes of nature herself".[39] På den östra sidan om parterren hade kanalen som återfinns på lantmäterikartan från år 1726 utvidgats till att nästan omsluta fruktträdgården som en holme. Att den gamla kanalen inte låg vinkelrätt mot det nya huset och dess parterr doldes med en dubbel häck som divergerade något mot söder.[40] På terrassen ovanför muren fanns ytterligare en fruktträdgård. Enligt Rålambs illustration tycks en byggnad utmed terrassmuren då funnits på den plats där den år 1819 uppförda *volieren* nu ligger. Barnekow och de Geer nämnde såväl ett *menagerie* som en *voliere* i trädgården redan år 1768. I den gamla trädgården på den västra sidan byggdes ett orangerihus med tillhörande orangeri- och kökträdgård. Trädgårdsräkenskaperna från de första åren på 1800-talet ger vid handen att man här odlade tidens förnämsta frukter: ananas, vindruvor, meloner och persikor.[41] Arbetet med trädgården vid Övedskloster hade avancerat år 1765 då Gillberg beskrev anläggningarna: "Trädgården ligger söder och öster om Borggården, är ganska väl och sirligt anlagd, samt försedd med åtskillige rare och utländske frukteträn, så ock med en Canal omgiven." Barnekow och de Geer konstaterade tre år

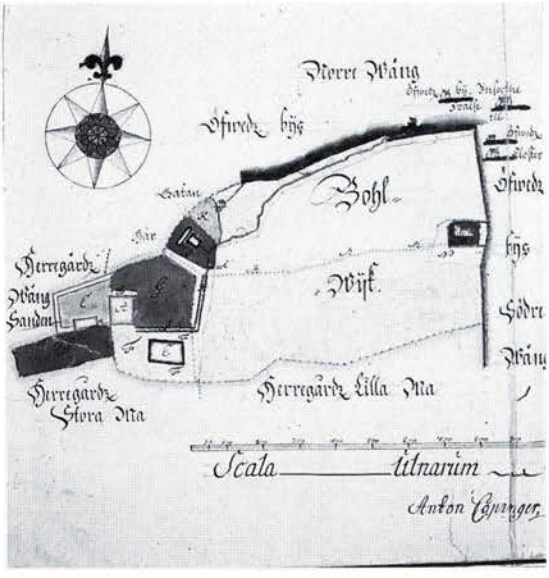

Figur 6. Lantmäterikarta från 1726 som visar den nya kanalen söder om huvudbyggnaden. (Lantmäteriverket)

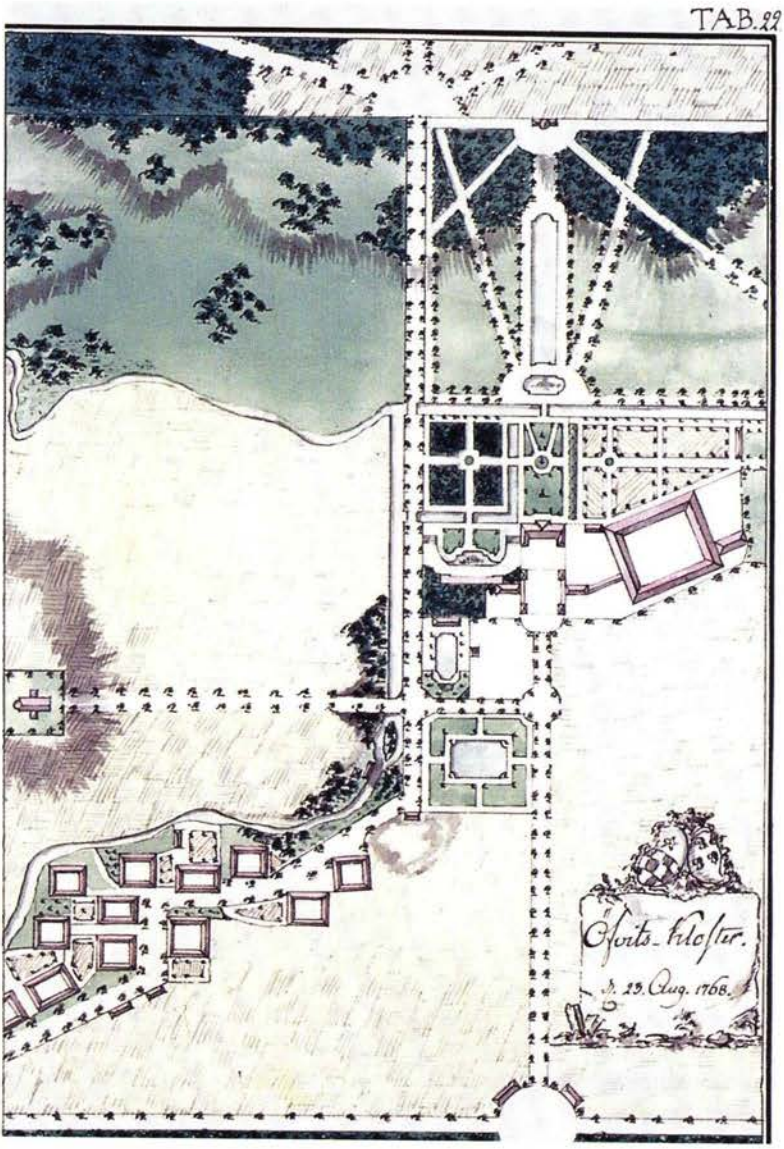

Figur 7. Barnekows plan över Övedskloster 1768. (Efter kopia på Uppsala Universitetsbibliotek. Originalet på Stora Wäsby.)

senare att Övedkloster skulle bli den bäst byggda och vackraste av Skånes alla gårdar då corps de logis och trädgården blev färdiga.

Rålambs illustration avviker inte nämnvärt från den skiss och senare akvarell över gården och dess närmaste omgivningar som Adolf Fredrik Barnekow utförde under besöket sommaren 1768 (fig. 7).[42] Dennes plan återger den hårlemanska gräsparterrens typiska bågar och de klippta buskformerna och visar också att man i den nya anläggningen i hög använt sig av de strukturer som redan fanns på platsen. Detta att utgå från befintliga förutsättningar och skickligt omvandla dem till något nytt kännetecknar ofta Carl Hårlemans trädgårdsförslag. Den starka kopplingen mellan den nya huvudbyggnaden och trädgården talar också för att dessa projekterats av en och samma arkitekt.

Övedsklosters trädgårdsanläggningar visar i sin helhet prov på den återhållsamma stil Hårleman hade utvecklat sedan studietiden hos trädgårdsarkitekten Claude Desgots i Paris på 1720-talet. Svensken kom då i kontakt med Regence-stilen, vilken förespråkade det enkla och naturliga som en reaktion mot barockens överdåd och detaljrikedom. Inom trädgårdskonsten skulle terrasser, intrikata broderiparterrer, brusande fontäner, spaljéverk samt dyrbara och konstfullt utsirade dekorationer bytas ut mot släta gräsparterrer, na-

turliga lövgångar, porlande springvatten och blanka spegeldammar. Trädgårdarna blev mindre till ytan men hade en större öppenhet mot omgivningarna vilket bland annat möjliggjordes genom ha-ha-diken.[43] Trädgårdsförfattaren Antoine-Joseph Dezailler d'Argenville förmedlade förvisso arvet från Le Nôtre i sitt först anonymt publicerade verk *Theorie et Pratique de Jardinage* som utkom för första gången 1709, men förespråkade ändå enkelheten, *la noble simplicité*. Régencestilen kom senare att övergå i den lättare och lekfullare rokokon, vilken Hårleman tog till sig inom arkitektur och inredning, men aldrig tycks ha fallit för i trädgårdskonsten, där den fick sitt uttryck i byggnader med snäckskal, intrikata bosketter, överraskande vattenkonster och slingrande gångsystem.[44]

Trädgården vid Övedskloster med sina kanaler och stora fruktträdgårdar uppvisade liksom många andra godsträdgårdar i Skåne vid denna tid också stora likheter med holländska trädgårdsanläggningar. Holland hade länge haft en ställning som trädgårdsodlingens centrum, varifrån både växter och odlingskunnande spreds ut i Europa. Aristokratien i Frankrike hade visserligen haft ett stort intresse för olika fruktsorter under hela 1600-talet, men de franska trädgårdsskribenterna ansåg ändå att frukt- och kökskträdgårdar skulle ligga åtskilda från de övriga trädgårdsanläggningarna.[45] Dezailler d'Argenville skrev till exempel: "ce sont de ces choses qu'il faut aller chercher pour les voir, & qui d'abord ne se doivent point presenter à la vûë dans un beau Jardin."[46] Den holländska formträdgården hade däremot haft en tradition med större betoning på de hortikulturella aspekterna med prydliga fruktträdgårdar, omfattande orangerier och en mängd blomsterväxter, vilket medförde en större integration mellan nytto- och prydnadsaspekter. Kanalerna i trädgårdsanläggningen vid Övedskloster påminner också om anläggningarna i Holland, där de från att ha utgjort ett nödvändigt inslag så småningom kom att utvecklas till ett karakteristiskt formelement.[47]

Trädgårdsmästare och växter

Det svenska 1700-talets trädgårdslitteratur, reseskildringar, fastighetsbeskrivningar och försäljningskuranter återspeglar tidens intresset för bärande växter av olika slag: fruktträd som äpplen, päron, plommon och körsbär, orangeri- och drivhusväxter som citrusträd, fikon, meloner, ananas och vindruvor och spaljeträd som aprikoser och persikor. De dyrbara orangeriväxterna och de många olika fruktträden krävde stor kunskap för att skötas på rätt sätt. Trädgårdsmästaren hade en viktig roll och tjänsten kunde vid de större godsen vara relativt välavlönad. Det kunde dock vara svårt att finna kunnig personal, eftersom det egentligen inte fanns någon kvalificerad utbildning organiserad i landet. Carl Cronholm, överinspektor vid de ramelska godsen, skrev i sina hågkomster i början av 1800-talet om tiden då Hans Ramel påbörjade omdaningarna av sina gods. Enligt denne var trädgårdsmästare då sällsynta som "genom resor i främmande land förwärfat sig grundlig erfarenhet i trädgårdsskötseln, men herr Baron lät hemma öfvade ynglingar resa till Holland, hvilka der efter flera års wistande wid återkomsten antogos att vid ÖvedsCloster, Hvidarp och Maltesholm med ospard kostnad anlägga trädgårdar, försedde med orangerier och drifhus för orientaliska växter etc."[48]

Uppsalaprofessorn Johan Låstbom vittnade också om Ramels välutbildade trädgårdsmästare. "Några av wåra Trädgårdsmästare äro Utlänningar, några hafwa rest, och ega god kunskap, men ingen känner jag som gått lärdomswägen, mer än directören Karlström och en wid namn Lundberg hos Öfversten och Comendeuren Ramel, som han påkostat at resa och som lärt sig sjelf Botaniken efter Arch. Linnees Systeme."[49] Tilläggas kan också att Stefan Wirén, trädgårdsmästare på Maltesholm, arbetade i den botaniska trädgården i Grönningen i Holland år 1767 då han också besökte trädgårdar bland annat i trakten kring Leyden och Haag.[50] Det ramelska bibliotekets omfattande trädgårdslitteratur indikerar att även godsherren var väl insatt i såväl trädgårdskonsten som trädgårdsodlingens mera praktiska aspekter.[51]

Det kunde också vara ett problem att få tag i trädgårdsväxter på 1700-talet. Plantskolorna och handelsträdgårdarna var få och tillgången på växter ojämn. Trots att man således inte kunde räkna med att träden skulle finnas på plats när säsongen kom, kunde sortimentlistor från handlarna ofta omfatta ett mycket stort antal fruktträdssorter. Anders Rosensten kommenterade situationen år 1752. "Fortaste sättet att skaffa Trä, är wäl at förskrifwa dem från Tyskland, eller kiöpa dem af Trägårdsmästare här i Riket, hwar de hälst finnas, men då kostar det många penningar, och är icke allom lägligt fast mindre nyttigt, at på en gång gripa så hårdt uti pungen. Dessutom finge man ock och den swårighet, at man sällan eller aldrig får upricktigt, och i rättan tid, alla de trä-sorter, hwilka man förskrifwer. Trägårdsmästare finnas och ganska få uti Riket, så at man ofta i hela Provincen inga Fruktträn kan få kiöpa."[52] Problemen med tillgången på växter kvarstod långt in

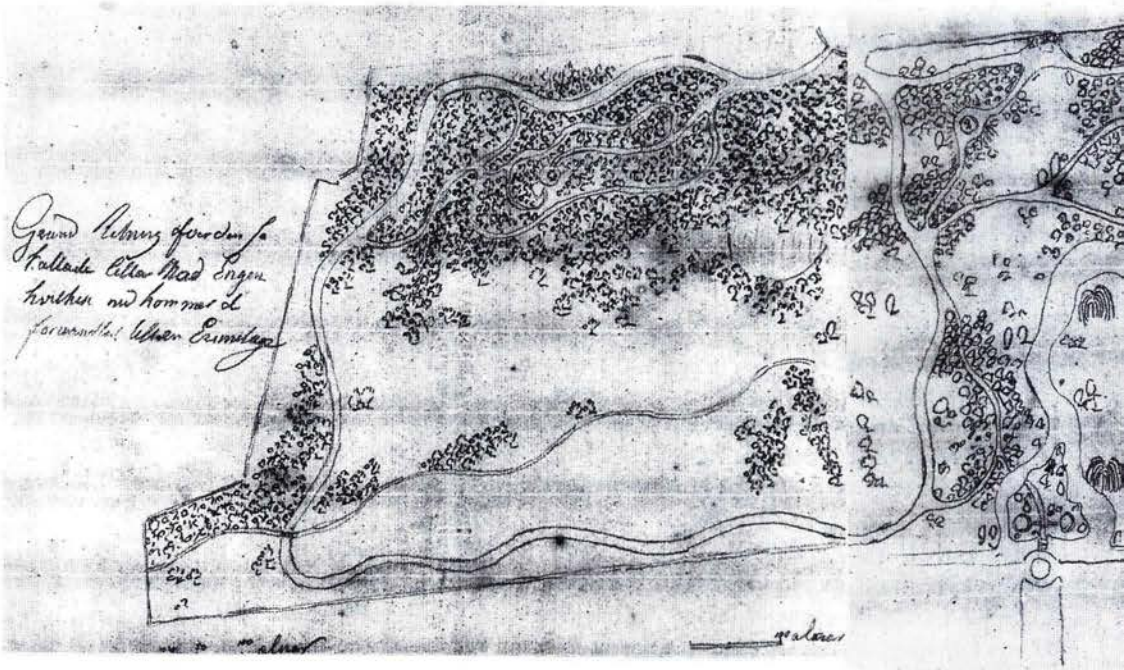

Figur 8. Förslag för Park och Eremitage vid Övedskloster. (Övedskloster)

på 1800-talet.[53] Den engelske trädgårdskribenten John Claudius Loudon skrev år 1834: "Garden seeds and young trees are generally grown in private gardens, and are exposed for sale in the markets; and not, as in other countries of Europe, by men who make the production of these objects a distinct business. "Räkenskaperna vid Övedskloster från början av 1800-talet visar att handeln då fortfarande främst skedde direkt från godset och på de lokala marknaderna. Att beställa växter från utlandet var således långt ifrån någon säker metod. Ändå valde många godsägare att försöka ta hem orangeriväxter, frukt- och alléträd direkt från Holland och Tyskland. Hans Ramel var inget undantag. Enligt en rapport från professor Erik Gustaf Lidbeck i Lund beställde denne till exempel år 1767 fyra tusen alléträd och fem tusen pileträd från Holland. Lidbeck uppgav också att Ramel vid denna tid hade flera tusen träd på tillväxt i de egna plantskolorna vid Hviderup.[54]

Parken och Eremitaget

Under Hans Ramels tid kom trädgårdsanläggningarna så småningom att utökas med en park i landskapsstil. På Övedskloster förvaras en plan i tre delar för parkprojektet (fig. 8). Den östra delen, "Lilla Mad Engen", skulle omvandlas till ett så kallat eremitage med ett slingrande gångsystem och en eremitboning bland träden i sluttningen. I väster skulle parken sträcka sig ända ner till Vombsjöns strand, där en större parkväg i en ögla skulle leda genom vegetationen. Området söder om trädgårdsanläggningen skulle utgöra anläggningens centrala del med en naturligt vindlande kanal och ett system av gångstigar och parkvägar som förde till ett flertal mindre byggnader: ett lusthus i spaljéverk, ett rundtempel, ett kinesiskt lusthus, en obelisk, ett tält med tolv vaser framför och ett tornförsett "sommarhus" på en av de båda öarna i kanalen.[55] Denna *jardin anglo-chinois* med sina många och olika parkbyggnader, komplexa gångsystem och hängträd var snarare

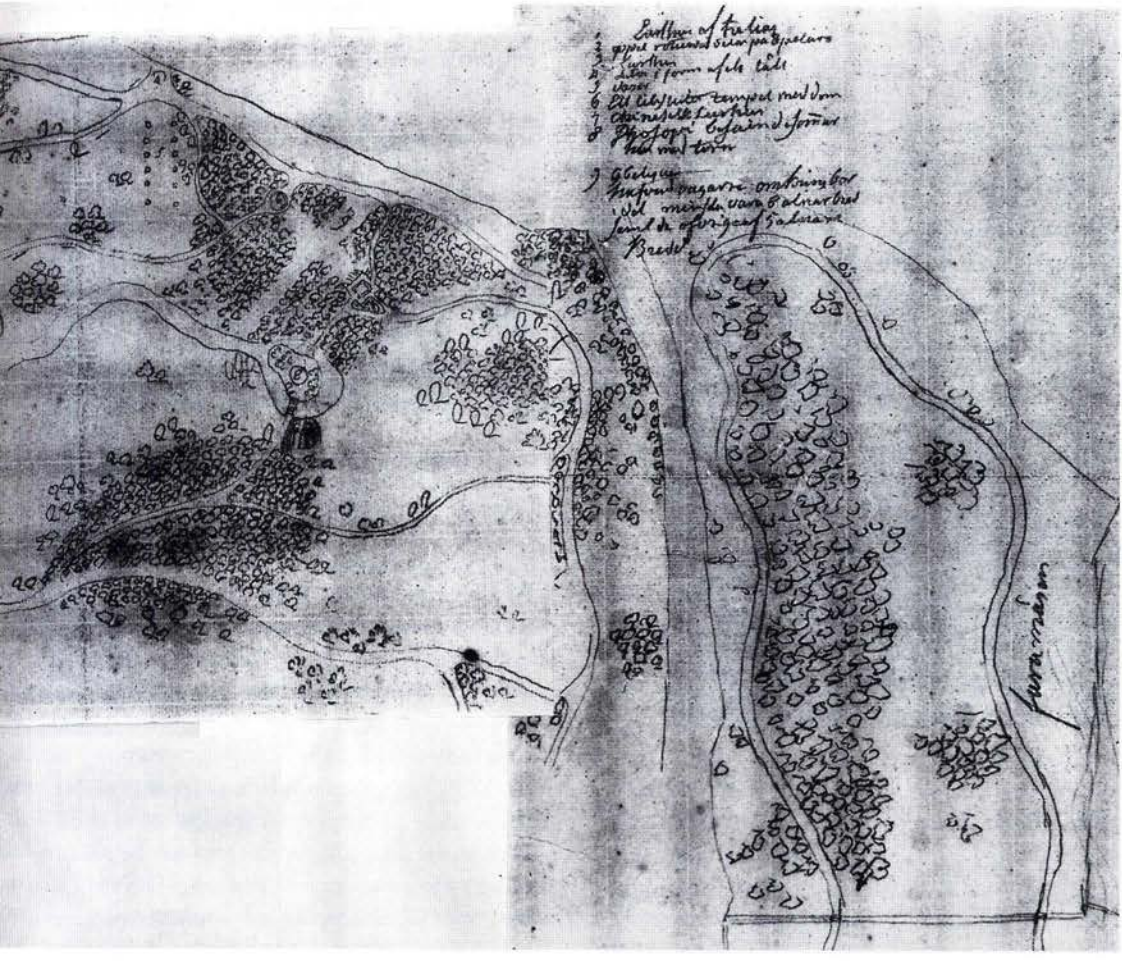

inspirerad av den landskapsstil som företräddes av den svenskfödde arkitekten Sir William Chambers än dennes antagonist Lancelot "Capability" Brown.[56] Medan Brown strävade efter att skapa ett slags intellektuellt ideallandskap med böljande kullar, vattendrag, grupper av inhemska träd och ett fåtal klassiska byggnader underströk Chambers känslans betydelse. Dennes anläggningar hade en mera trädgårdsbetonad karaktär där omväxling och kontrast i form, textur och färg bland annat skapades med ett mångfald av byggnader. Det exotiska och det klassiska i form av kinesiska pagoder och lusthus, moskéer, rundtempel och broar i palladiansk stil förekom ofta i samma anläggning.[57]

Sten Anjou har i *Svenska Trädgårdskonsten* föreslagit att planerna för parkanläggningen vid Övedskloster skulle utförts av Fredrik Magnus Piper, det sena 1700-talets kanske främste introduktör av den engelska landskapsstilen i Sverige.[58] En jämförelse med Pipers handstil och eleganta teknik leder dock till att denne måste uteslutas (fig. 10). Det fanns däremot, som Magnus Olausson visat, en skånsk amatörarkitekt som tidigt intresserade sig för den engelska landskapsparken, nämligen Adolf Fredrik Barnekow (1744-1787).[59] Barnekow hade redan i sin ungdom visat stort intresse för trädgårdskonst. Som ägare till godset Björnstorp i Skåne under några år hade denne anlagt en ansenlig formell trädgårdsanläggning med parterrer, olikformade bosketter och omfattande allésystem.[60] Några år senare, år 1771, skulle Barnekow besöka London under en längre bildningsresa i Europa och det var där denne ritade sin första plan i den nya engelska stilen för det skånska godset Örtofta.[61] Planen kan knappast karakteriseras som särskilt djärv utan visar en relativt symmetrisk uppbyggd anläggning med tre uthuggna perspektiv bland träden och en öppen gräsplan i förgrunden. De slingrande gångarna i vegetationen, småbuskagen av träd och parkbyggnaderna pekar ändå på att den korta vistelsen i England blev en vändpunkt

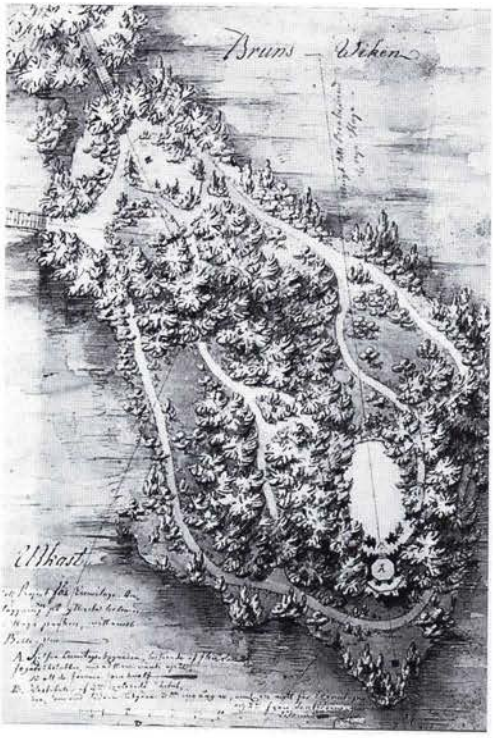

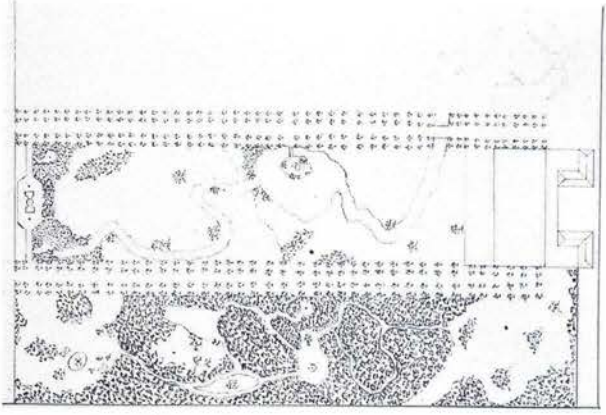

Figur 9. (ovan) Förslaget för Ekolsund från ca 1775 visar Barnekows karakteriska sätt att återge vegetation och vattendrag. (Bergshammarsamlingen, Riksarkivet)

Figur 10. (vänster) Pipers drivna teknik kan här ses på en plan för Haga, ca 1785. (Ritningssamlingen, Kungl. Akademien för de fria konsterna)

avseende trädgårdskonsten. Barnekow arbetade en kortare tid som trädgårdsarkitekt hos den trädgårdsintresserade Gustav III och fick också flera uppdrag i Skåne, bland annat hävdar von Schwerin att han skulle ha färdigställt ritningar åt Hans Ramel för grottanläggningar vid Hviderup.[62] Återvänder vi nu till parkplanen för Övedskloster visar denna vid en jämförelse med Barnekows förslag för anläggningarna vid Ekolsund år 1775 påfallande likheter i tekniken att återge vegetation och vattendrag (fig. 8, 9). Handstilen i planens beskrivning överensstämmer också med Barnekows piktur i ritningsmaterialet från Skåneresan år 1768. Planen är således troligen utförd av Adolf Fredrik Barnekow någon gång under perioden 1771-1787 och utgör därmed ett relativt tidigt exempel på ett projekt för en parkanläggning i landskapsstil i Sverige.

Blev då parken någonsin utförd och i så fall när? Vi vet genom Ramels unga svärdotter Viveka Sture att såväl parken som erimitaget åtminstone delvis hade anlagts år 1800. I dagboken för detta år uppger hon att man under ett besök vid Övedskloster efter teet promenerade "i Hermitagen och Parken".[63] Hennes senare dagböcker visar att vistelserna vid Övedskloster oftast inkluderade parkpromenader till fots eller i vagn. Rålambs illustration från 1790-talet, vilken visar kanalen med den lilla ön strax utanför parterren, ger vid handen att anläggningsarbetet då redan var påbörjat. Hur mycket av anläggningarna som kom till stånd är däremot svårare att fastställa. Av senare planer och kartor framgår att gångsystemet i allt väsentligt blev utfört.[64] I enlighet med planen uppfördes ett rundtempel på en kulle av vilket rester forfarande fanns kvar på 1920-talet.[65] En anonym 1800-talsillustration som visar en vy över huvudbyggnaden vid Övedskloster från parken återger ett enkelt lusthus i trä ungefär på den plats där ett lusthus i spaljéverk föreslagits på planen.

De tolv vaser som omtalas på planen, placerade framför det turkiska tältet, kan vara de vaser som nu står utmed trädgårdsparterrens långsidor. De återfinns inte på parterren på de illustrationer över trädgården som finns kvar från 1700-talet. Dessa kan ha placerats där i samband med att parterren senare gjordes om och försågs med blomsterutsmyckningar och låga buxbomshäckar. I sällskapsrummen på Övedskloster återfinns också ett antal kinesiska trädgårdstaburetter, vilka kan ha varit avsedda för det kinesiska lusthuset i parken. Det är oklart om detta verkligen blev byggt, men att det fanns kineserier vet vi med säkerhet, bland annat genom en snickarräkning från år 1817 som meddelar att den "genesiska bron" reparerats.[66] Kanske var det bron som ledde över kanalen till ön med det tornförsedda lusthuset som avsågs. I huvudaxelns perspek-

tiv finns fortfarande en uppbyggd platå, förmodligen avsedd för en byggnad. Såväl Barnekow generalplan från år 1768 som parkplanen återger ett lusthus på platsen.[67]

Avslutning

Som här har framgått består anläggningen Övedskloster av flera olika delar som tillsammans bildar ett sammanhang. Hela godset har blivit föremål för estetiska överväganden, där olika aspekter av lanthushållningen inverkat på utformningen av trädgården och landskapet. På liknande sätt som i *Rural Gardening* har det sköna förenats med det nyttiga. Som så ofta kan det ibland vara svårt att avgöra vilka idéer som kommit från beställaren och vilka som arkitekten varit upphov till. Ramel var å ena sidan en aktiv och kunnig uppdragsgivare och Hårleman å den andra en arkitekt med ett stort intresse för lanthushållningens olika aspekter. Man kan dock konstatera att Hårleman inte bara ägnat sig åt byggnaderna vid Övedskloster utan också ritat delar av trädgården och förmodligen är upphovsman till det rätlinjiga allésystemet kring gården. Övedskloster rymmer också ett tidigt exempel på en park i landskapsstil som av allt att döma ritades av Adolf Fredrik Barnekow och anlades före sekelskiftet 1800. Många frågor återstår dock kring det gestaltade landskapets utveckling såväl vid Övedskloster som de övriga ramelska godsen under andra hälften av 1700-talet. Ämnet är föremål för en kommande avhandling.

Tack

Jag vill här framföra mitt tack till Hans och Madeleine Ramel för det ovärderliga stöd de ger i arbetet med Övedskloster. Jag vill också tacka Lena Landgren och Kjell Lundquist för värdefulla synpunkter på artikeln.

Otryckta källor

Kungl. Akademien för de fria konsterna, Ritningssamlingen

Kungliga Biblioteket, Stockholm, Rålamb 4:o 184, Rålambska samlingen

Riksantikvarieämbetet, Stockholm, Antikvarisk-topografiska arkivet, Syneprotokoll Övedsklosters sätesgård 1613. Avskrift

Riksarkivet, Stockholm, Riksäns ständers underdåniga skrivelser 1760-62

Bergshammarsamlingen, Överintendentsämbetets arkiv

Uppsala Universitetsbibliotek, Barnekow, A. F., de Geer, E., Resedagbok genom åtskillige Rikets Landskaper, gjord af E. D. G.och A. F. B. år 1768. Kopia

Lunds Universitetsbibliotek, Samling de la Gardie. Brev från Carl Hårleman 1728

Lantmäteriet, Gävle, Lantmäterikarta Övedskloster 1726. Konceptkarta till ekonomiska kartan

Lantmäterienheten, Malmö, Lantmäterikartor och -handlingar för Svansjö sätesgård och Askereds ödeshemman 1753, Övedskyrkoby, Torps by, Vressels by 1754, Kärrby by 1758

Hviderup, Lund, Handlingar godsarkivet. Viveka Stures dagböcker. Avskrift

Maltesholm, Kristianstad, Handlingar godsarkivet

Skabersjö, Malmö, Adolf Fredrik Barnekows ritningssamling

Övedskloster, Sjöbo, Godsarkivet, räkenskaper 1809-1822
Biblioteksförteckning 1802
Ritningar Carl Hårleman
Plan över Övedsklosters sätesgård och parkanläggningar Rudolf Rothe 1855

Tryckta källor och litteratur

Ahrland, Å., 1994, *Övedskloster: The Development of the 18th Century Landscape.* MA diss., University of York

Anjou, S., 1931, "Övedskloster", *Svenska Trädgårdskonsten sådan den till våra dagar bevarats vid slott och herrgårdar* II, (utg. Hakon Ahlberg och Harald Wadsjö), Stockholm

Barfod, J. C., 1847, *Märkvärdigheter rörande Skånska Adeln*, Stockholm

Bibliografiskt lexicon över namnkunnige svenske män, 1845, Band II, Uppsala

Björkelund, G., 1973, *Färs Härads historia*, Lund

Blondel, J. F., 1737, *De la distribution des maisons de plaisance* etc. I-II, Paris

Briseaux, C-E., 1728-29, *Architecture moderne ou l'art de bien bâtir* etc. I-II, Paris

Brunius, C. G., 1851, *Konstanteckningar under en resa år 1849*, Lund

von Burman, G., 1756, *Prospecter af åtskillige märkvärdige byggnader, säterier och herregårdar uti Skåne* etc. utg. A. Fischer

Dezailler d'Argenville, A.-J., 1715, *La Théorie et la pratique du jardinage.* 4:e uppl., Paris

Dixon Hunt, J., 1990, "But who does not know what a Dutch garden is? The Dutch Garden in the English Imagination." *The Dutch Garden in the Seventeenth Century.* (ed. John Dixon Hunt), Dumbarton Oaks

Drevon, J. F. H., 1790, *A Journey through Sweden, containing a detailed account of its population, agriculture, commerce and finances...*, translated by W. Racliffe, London

Ferrner, B., 1956, *Resa i Europa. En astronom, industrispion och teaterhabitué genom Danmark, Tyskland, Holland, England, Frankrike och Italien 1758-1762*, Uppsala

Fogelmarck, S., 1957, *Carl Fredrik Adelcrantz. Arkitekt.* Diss., Stockholm

Gillberg, J. L., 1765, *Historisk, oeconomisk och geografisk beskrifning öfver Malmöhus lähn År 1765*, Lund

Holberton, P., 1990, *Palladio's Villas. Life in the Renaissance countryside*, London

Hårleman, C., 1749, *Dagbok öfwer en ifrån Stockholm igenom åtskillige Rikets landskaper gjord Resa år 1749*, Stockholm

Hårleman, C., 1751, *Bref til Presidenten, Grefwe C. F. Piper om en Resa igenom åtskillige Rikets provinser år 1750*, Stockholm

Hårleman, C., 1753, *Bref til Presidenten C. F. Piper om en resa igenom åtskillige Rikets provinser år 1752*. Utg. av H. H. von Liewen, Stockholm

Jacques, D., 1983, *Georgian Gardens. The Reign of Nature*, London

Jong, E. de, "For Profit and Ornament: The Function and Meaning of Dutch Garden Art in the Period of William and Mary." *The Dutch Garden in the Seventeenth Century*. (ed. John Dixon Hunt), Dumbarton Oaks

Kongl. Maj:ts Allmenna Förordning,om Skogarne i Riket, giord, öfwersedd och förbättrad wid Riksdagen uti Stockholm Åhr 1734, Stockholm

Låstbom, J., 1777, "Anmärkningar angående Frugt-träds etc.", *Hushållningsjournal för Junius, År 1777*, Stockholm

Loudon, J. C., 1834, *An Encyclopaedia of Gardening*, London

Kjellberg, S. T., 1966, "Övedskloster", *Slott och herresäten i Sverige*, Malmöhus län II, Malmö

Olausson, M., 1993, *Den Engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*, Diss, Stockholm

Quintinie, J. de la, 1699, *The Complete Gard'ner (1690, Instruction pour les Jardins fruitiers et potagers)*, engelsk förkortad uppl. av London, G. & Wise, H., London

Roach, F. A., 1986, *Cultivated Fruits of Britain. Their Origin and History*, Oxford and New York

Rosensten, A., 1752, *Tanckar om skogars skiötsel eller rådig underrättelse om Willa Träns Natur och Egenskaper som finns uti Sveriges rike... Hwar jämte följer ett Bihang om all-handa fruchtbärande Träns skiötsel, som höra til Trägårdar....ånyo uplagde förbättrade och med anmärkningar tilökte af Claes Bliechert Trozelius*, Stockholm

Stavenow, Å., 1927, *Carl Hårleman. En studie i frihetstidens arkitektur*, Stockholm

von Schwerin, H. H., 1934, *Skånska Herrgårdar under den svenska tiden*, Diss., Lund

Switzer, S., 1718, 2:a uppl., *Iconographica, or the Nobleman, Gentleman, and Gard'ner's Recreation*, London. Faksimil, New York 1982

Symes, M., 1993, *A Glossary of Garden History*, Shire Garden History, Haverfordwest

Trolle-Bonde, C. 1895, *Anteckningar om Bondesläkten I:1* (Ricksrådet Grefwe Carl Bondes resejournal), Lund

Törje, A., 1973, *I den oförlikneliga nyttans tjänst. Erik Gustaf Lidbeck och Skånska Plantageverket*. Föreningen Gamla Lund, Årsskrift 73, Lund

Wallin, C., "Premonstratenserna och deras kloster i Skåne", *Skånska kloster, Skånska Hembygdsförbundets årsbok 1987/88*, Lund

Wiebenson, D., 1978, *The Picturesque Garden in France*, Princeton

Noter

1. Tidigare arbeten av författaren om Övedskloster inkluderar *Övedskloster: The Development of the 18th Century Landscape*. MA diss., University of York samt artikeln "Övedskloster: Landskap, park och trädgård" i en rapport från seminariet *Trädgårdskulturens historiska arv – Idag och i morgon* hösten 1994. Riksantikvarieämbetet, Institutionen för landskapsplanering Alnarp. Under utgivn.
2. Hans Ramel hade förmodligen ett viktigt stöd i hustrun Amalia Beata Lewenhaupt. Johan Christopher Barfod skrev under resan i Skåne år 1789: "Denna fru förenar ett manligt förstånd med ett manligt utseende; har alltid övat karlars idrotter med jaga, fiska och andra arbeten, men aldrig befattat sig med fruntimmersslöjder", Barfod 1847. Enligt denne hyste hon också ett stort intresse för "naturens under", d. v. s. naturvetenskaperna, vilket såväl förteckningen över hennes boksamling från 1802, vilken förvaras i Övedsklosters bibliotek, som hennes ännu bevarade naturaliekabinett på Övedskloster vittnar om.
3. Övedsklosters historia före Hans Ramels övertagande behandlas bland annat i Ahrland 1994, Wallin 1989, Björklund 1973 och Kjellberg 1966.
4. Merkantilismen var den dominerande ekonomiska teorin i Europa under 1700-talet. Denna förespråkade att den inhemska produktionen skulle främjas, beroendet av importerade varor minskas och exporten stimuleras för att överskott i handelsbalansen skulle uppnås. Detta innebar en ingående reglering av det ekonomiska livet, där subventioner och patent till landets näringsidkare och tullar eller importförbud för utländska varor var viktiga hjälpmedel.
5. Holberton 1990.
6. Fysiokratismen hade sitt ursprung i en grupp franska nationalekonomer med Francois Quesnay i spetsen. Fysiokraterna ställde frågan om jordbrukets produktivitet i centrum. Enligt dessa var jordbruket den enda produktiva näringsgrenen, förädlings- och distributionsverksamhet ansågs "sterila", och det var därför viktigt att jordbrukets kapitalbildning förbättrades genom rationell och avancerad drift, fri handel för jordbruksprodukter och gynnsam beskattning på jordbrukskapital. I Sverige liksom på många andra håll i Europa bidrog de fysiokratiska idéerna främst till ett ökat intresse för tekniska innovationer och förbättrade odlingsmetoder inom jordbruket.
7. De holsteinska reformidéerna omfattade förutom ett regelbundet och omväxlande åkerbruk, dikning och inhägnade åkrar bland annat en ny typ av ladugårdar. År 1765 beskrev Gillberg Ramels nya ladugårdar på Hviderup: "2:ne foder eller fäähus äro bygde på stenpelare, och så inrättade, at giödselen till dess förödande och sammanbrännande blifwer inneliggande hela winteren öfwer."
8. Uppgifter angående Ramels verksamhet återfinns bland annat i Riksäns ständers underdåniga skrivelser 1760-62, Riksarkivet, Erik Gustaf Lidbecks riksdagsrelation 1769, se Törje 1973, Johan Lorents Gillbergs beskrivning över Malmöhus län 1765, krönikören Barfods skildringar från 1789 samt de av von Schwerin (1934) omtalade anteckningarna av cornetten Carl Cronholm, överinspektör vid

de ramelska godsen, om Hans Ramel och hur denne skötte sina gårdar. Dessa har dessvärre inte kunnat återfinnas på Övedskloster av förf.

9. de Jong 1990.
10. Patriotiska sällskapet grundades 1767 för "spridande av nyttiga upplysningar uti allmänna hushållningen" och Fysiografiska sällskapet instiftades 1772 för att gynna naturvetenskaplig och medicinsk forskning.
11. Lantmäterikartor och -handlingar vid Lantmäterienheten i Malmö visar att lantmätare på uppdrag av Hans Ramel under 1750-talet var sysselsatta med att upprätta nya skiften för byarna under Övedskloster och den närbelägna gården Tullesbo. Kartor över nya skiften utfördes över Svansjö gård och Askared 1753, Övedskyrkoby, Torps by, Vressels by 1754 och Kärrby 1758. Lantmäterienheten, Malmö.
12. *Bibliografiskt lecixon öfver namnkunnige svenske män.* Holländeri var en gård där man beredde smör och/eller ost av den mjölk besättningen producerade.
13. Carl Bonde konstaterade år 1763 att den skånska adeln på vintern tvingades sitta i "civil arrest" på grund av de svåra förhållandena på vägarna. Trolle-Bonde 1895.
14. Gillberg 1765.
15. De engelska plantskolemännen London och Wise skriver om tall och gran som allétäd redan i sitt förord till den engelska upplagan av den franske de la Quintinies bok *Instruction pour les Jardins frutiers et potagers:* Pines, and all sorts of Firs, look very well when planted in this manner, and are of great usefulness in breaking off the winds from the inward plantation; they make a very fine towering show in the winter season, when all other Trees and Places look rusty, likewise if they are planted on a rising Ground as to be seen at any great distance, they look very noble and proper for all magnificient seats."
16. Skrivelse 1773 undertecknat av Hans Ramel angående böter för de som rycker upp eller trampar ner träd eller levande häckar på väg till eller från arbetet vid Hviderups sätesgård. Hviderups godsarkiv.
17. Skånska Plantageverket initierades 1755 av Eric Gustaf Lidbeck, professor i naturalhistoria vid Lunds universitet. Denne drömde om en svensk silkesproduktion i Lund och en stor mullbärsträdsodling anlades därför i Plantageverkets regi. Projektet blev mycket uppmärksammat, men misslyckades i det alltför hårda skånska klimatet. Lidbeck producerade också en stor mängd frukt-, allé- och skogsträd som skulle delas ut bland befolkningen i provinsen. Törje 1973.
18. Kongl. Maj:ts Allmenna Förordning, om Skogarne i Riket 1734.
19. De Geer och Barnekows resedagbok 1768. Nutida kopia på Uppsala Universitetsbibliotek. Originalet förvaras på Stora Wäsby.
20. Riksäns ständers underdåniga skrivelser 1760-62, Krigsärenden II. d.3.7.1762.255.
21. Gillberg 1765.
22. En avskift av kungörelsen finns bevarad i Hviderups godsarkiv.
23. Detta gäller också breven de följande åren till Carl Fredrik Piper.
24. Hårleman tycks också ha intresserat sig för driften av Maltesholm, där han enligt en anteckning i Maltesholms godsarkiv under besöket 1752 engagerade sig i möjligheterna till torvbrytning. Inspektorn Petter Damsberg skrev den 3 juli 1753 till landshövdingen Christian Barnekow: På mitt höga Herrskaps befallning bör jag härmed gifva Eder Höga Nåds vid handen, huru i fior arbete blef påbegynt, uppå Högvälborne Herr Baron och ÖfverIntendent, nu hos Gud sahlige Herr Carl Hårlemands tillstyrkan att gifwa en måse vid Efveröd brukbar till Tårfskiörd, then han fann wara härtill både ymnig och god, allena wattnet genom dikande drages tillfyllest ifrån måsen."
25. Köpet av Övedskloster hade förmodligen varit på tal en längre tid, eftersom Adam Lewenhaupt hade haft ekonomiska svårigheter och vid flera tillfällen lånat pengar av Hans Ramel för att klara av sina akuta finansiella problem. Björklund 1973. Lewenhaupt hade militära befattningar utomlands större delen av sitt verksamma liv och ägnade förmodligen inte Övedskloster särskilt stora omsorger.
26. En eye-catcher kan definieras som en byggnad eller annan struktur som är placerad högt i landskapet och på avstånd utgör ett blickfång i en anläggning. Bland de mer välkända exemplen är den byggnad som William Kent uppförde på ett fält utanför parken vid Rousham i Oxfordshire. Symes 1993.
27. Brunius 1849.
28. Syneprotokoll undertecknat av Sigvald Grubbe och Christoffer Ulfeld 1613. Avskrift Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm.
29. Charles-Etienne Briseauxs *L'Architecture moderne ou l'art de bien bâtir* publicerades anonymt 1728, Jacques-François Blondels *De la distribution des maisons de plaisance* 1737. Carl Hårlemans exemplar av de båda verken återfinns numera på Lunds Universitetsbibliotek. Hans Ramels exemplar av Blondels bok står i biblioteket på Övedskloster.
30. Hårlemans namn har skrivits dit i nedre högra hörnet på planerna med en handstil som inte påminner om arkitektens egen och förmodligen är en senare påskrift.
31. Stavenow 1927, von Schwerin 1934.
32. Trolle-Bonde 1895.
33. Adelcrantz assisterade Carl Hårleman med slottsbygget i Stockholm, blev hovintendent år 1753 och chef för överintendentämbetet år 1767.
34. Barnekow och de Geer anger i resedagboken från detta år att grunden till corps de logis då skulle påbörjas. Året 1776 anges på huvudbyggnadens trädgårdsfasad.
35. Gerhard von Burmans samling av kopparstick över skånska gårdar utfördes på 1680-talet, men utgavs först 1756 av Abraham Fischer.
36. Trädgården som känns igen från von Burmans illustration anges på lantmäterikartan från 1726 som "trägården med dess qvarter". Lantmäteriet, Gävle.
37. Brev till Magnus Julius de la Gardie 24 augusti 1728. De la Gardieska samlingen, Lunds Universitetsbibliotek.
38. Rålamb 4:o 184, Rålambska samlingen, Kungliga Biblioteket, Stockholm.
39. Switzer 1718.

40. Vid ett besök på Österbybruk på 1780-talet skrev den holländske officeren Drevon angående den av Hårleman ritade trädgårdsanläggningen: "The Garden is very beautiful and the Dutch taste has been exactly imitated in the arrangement of it". Drevon 1790.
41. Trädgårdsräkenskaper 1809-1822, Övedsklosters godsarkiv.
42. Barnekows akvarellerade plan över Övedskloster visar en dammanläggning med en gåsfot söder om parterren. Denna förekommer dock inte på skissen som gjorts på platsen och kan därför betraktas som ett "konstnärligt tillägg" av Barnekow. Dennes skissbok förvaras på Skabersjö.
43. Wiebenson 1978.
44. Exempel på rokokoträdgårdar är Rosendaal i Holland, Painswick i England samt Rheinsberg och Veitshöchheim i Tyskland.
45. Roach 1985.
46. Anonym upplaga 1715. Dessa [frukt- och kökträdgårdar] är ting som man bör få gå och söka upp för att få se, och vilka inte bör vara det första som man får syn på i en vacker trädgård. (Förf. övers.)
47. Dixon Hunt 1990.
48. von Schwerin 1934. Cronholms minnesanteckningar har inte kunnat återfinnas på Övedskloster av författaren.
49. Låstbom 1777.
50. Denne besökte bland andra Sven Wittbom, en trädgårdsmästare av svensk härkomst som arbetade vid godset Zuidwijck utanför Leyden. Reseräkning 1767, Maltesholms godsarkiv. Wittbom hade uppnått en sådan ryktbarhet att han hade trädgårdsmästarelever både från Holland, Tyskland, Danmark och Sverige. Ferrner 1956, Olausson 1993.
51. Förutom att många böcker i biblioteket på Övedskloster är försedda med Hans Ramels eller Amalia Beata Lewenhaupts namn, finns en lista över Amalia Beatas boksamling från 1802 på Övedskloster. Bland trädgårdslitteraturen i det ramelska biblioteket återfanns på 1700-talet bland annat Dezailler d'Argenvilles *La Theorie et Pratique de Jardinage* i upplagan från 1711, Philip Millers The *Gardeners Dictionary* i en tysk översättning från 1751, och William Chambers *Dissertation on Oriental Gardening* i en fransk översättning från 1772. På svenska fanns Johan Ahlich *Underrättelser om det som hvarje månad uti en Trägård bör iakttagas* från 1727, Johan Kammeckers *En til sitt kära Fäderneslanz Tienst och Nytta utgifwen TrägårdsMan* från 1731, Petter Lundbergs *Then rätta Swenska Trägårds-Praxis* från 1754 och *Den svenske Frösamlaren* 1775. Specifikt för köksväxt- och fruktodlingen fanns de la Quintinies klassiker *Instruction pour les Jardins fruitiers et potagers* från 1690.
52. Rosensten 1752.
53. Loudon 1834.
54. Lidbeck specificerade tyvärr inte i riksdagsrelationen 1769 vilka trädslag som fanns i Ramels plantskolor. Barnekow och de Geer nöjde sig också i resedagboken från 1768 med att konstatera att: "Här [på Hviderup] så wäl som uppå dess öfvriga egendomar synas stora plantager af alla slags trän".
55. Förmodligen från engelskans *summerhouse*, med vilket avses en slags trädgårdspaviljong.
56. Termen *jardin anglo-chinois* uppstod under andra hälften av 1700-talet i Frankrike, där man tagit stort intryck av Chambers skrifter om den kinesiska trädgårdsstilen. Fransmännen hävdade att engelskmännen i hög grad hade influerats av kinesisk trädgårdskonst.
57. Jacques 1983.
58. *Svenska Trädgårdskonsten* 1931.
59. I avhandlingen *Den Engelska parken i Sverige under gustaviansk tid* från 1993.
60. Anläggningen är avbildad i resedagboken (Barnekow & de Geer) från 1768.
61. Olausson 1993. Planen finns avbildad i LUSTGÅRDEN 1994.
62. För Barnekows biografi och livsverk, se von Schwerin 1934 och Olausson 1993. Grottplanerna som von Schwerin fann på Hviderup på 1930-talet har inte påträffats vid en genomgång av godsarkivet.
63. Viveka Stures dagbok, Hviderup. Viveca Sture gifte sig med den yngste sonen Otto 1801. Paret var bosatt på Hviderup.
64. Bland annat på den danske trädgårdsarkitekten Rudolf Rothes plan över trädgårds- och parksanläggningarna från 1855 samt en uppmätning av dessa från 1922 publicerad i *Svenska Trädgårdskonsten* 1931.
65. Anjou 1931.
66. Snickarräkning 1817. Övedsklosters godsarkiv.
67. Denna saknar synligt nummer på planen, men utgör den tredje byggnaden i ordningsföljden.

***Åsa Ahrland** är hortonom och doktorand i ämnet landskapsarkitektur vid Institutionen för landskapsplanering Alnarp, Sveriges Lantbruksuniversitet.*

Scientific Purposes of PADUA AND MONTPELLIER BOTANIC GARDENS AT 1600

Ulrich von Rath

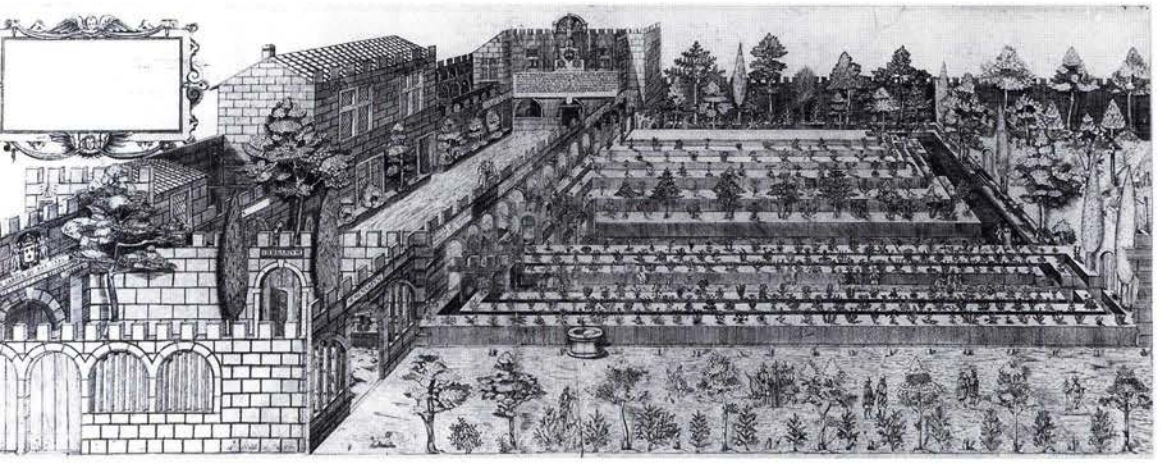

Figure 1. Montpellier Botanic Garden at the time of its creation with the noted date 1596.
Though the picture differs a lot from the garden's shape at 1596, it gives a very detailed and correct illustration of its condition after 1603. This engraving was produced between 1603 and 1632, most likely between 1615 and 1618. Its original size is 1005 mm wide and 385 mm high. The two principal elements of the garden are easy to recognize: at the back there is a terraced hill, called *Montagne,* being designed according to climate and soil differences in order to realize a new styled ecological plantation of endemical plants. The *Hortus medicus* consisting of six raised plant beds for the teaching of medical plants is to be found at the front. (With kind permission of Professor J. A. Rioux, Director of Montpellier Botanic Garden. Foto: Dep. of Reproductions, University of Montpellier, aug 1993)

THE MOTIVATION FOR the foundation of a Botanic Garden in Padua in 1545 was the need to improve the pharmacological education of medical students and pharmacists. The standard of teaching pharmacology had to be modified from pure theoretical reading of Dioscorides to a profound knowledge of medical plants, according to the influence of Renaissance on natural sciences (Figure 2). Therefore a botanical teaching of *simples* was introduced by Francesco Bonafede (1474-1588) in 1533 and later on *demonstratio et lectura* were added to the teaching concept of Padua Botanic Garden.

The didactical value of this concept was even improved by the famous "garden learning book" *L'Horto de i Semplici di Padova* by the Venecian editor Girolamo Porro and the director of Padua Botanic Garden Jacomo Antonio Cortusi (1513-1603) in 1591. The effect was a tremendous improvement of medical treatment, since for the first time a physician was trained to identify and control the drugs he prescriped. Thus there was a first "objectivation of therapy".

Further on, the scientific concept of the central garden at Padua was to arrange simples according

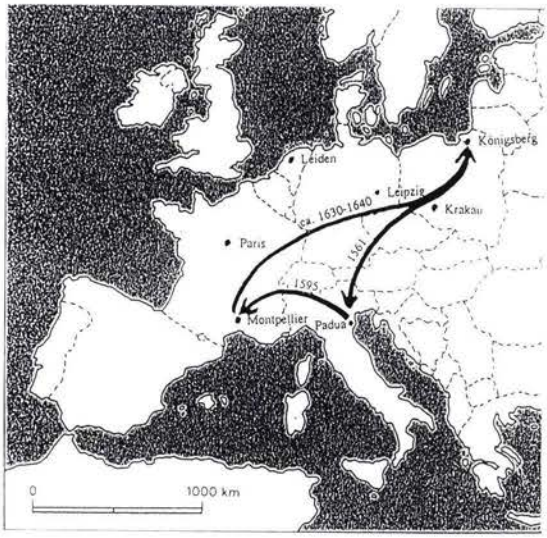

Figure 2. Pivotal Points of Renaissance Botany in Europe.
1561 - Melchior Wieland from Königsberg became director of Padua Botanic Garden
1595 - Pierre Richer de Belleval visited botanic gardens in Italy and then founded Montpellier Botanic Garden
1639 - Johannes Loesel educated in Montpellier started writing his Flora Prussica in Königsberg
(Map: Ulrich von Rath, june 1995)

Figure 3. Map of the world by Isidor of Sevilla, Etymologiae, Augsburg 1472.
The known world is divided into three parts, the division of the globe into four equal parts is nearly realized. The world is surrounded by the ocean and orientated towards west at the bottom.

to the image of the world at that time (Figure 3). The influence of antique and medieval geography can be found in the architecture of the central garden. It is characterized by its circular shape, surrounded by water, divided into four quadrants - representing the continents -, orientated towards the cardinal points and accessible through the entrance situated west - representing Gibraltar. Before the discovery of America, Gibraltar was the western entrance to the known world (Figure 4).

In correspondence with the idea of the four principal qualities (heat, cold, humidity and dryness) and their relation to pathology and medical treatment a therapeutical system can be established. In this conception plants - *simples* - are integrated as one of the basics of therapy. If pathology is defined as an imbalance of the four main qualities in the human being, therapy consists of giving the correspondent plant with the same or the contrary imbalance. In this conception each plant has its defined quality and therefore its defined position in the garden. From this point of view a complete botanical system can be seen in the layout of Padua Botanic Garden.

The third interest of Paduanian botanists at that period was to get to know the vegetation of foreign countries (e. g. Egypt) and to introduce unknown *exotic* plants into European gardens and agriculture (e. g. potatoe).

Montpellier

The founder of Montpellier Botanic Garden, the physician Pierre Richer de Belleval (1564-1632), studied medicine in Montpellier and Avignon from 1584 to 1587. Until 1593 he was a very committed physician of Pezenas, a town 50 km west of Montpellier. In 1593 King Henri IV. asked him to create a scientific botanic garden in Montpellier.

During this time there were religious wars in the south of France between catholics and protestants. Montpellier suffered enormously, since it was besieged and conquered no less than seven times by one of the different parties. Everytime, there was severe destruction in the town. Henri IV., the young protestant king of France, wanted to stabilize the situation by promoting scientific activities at Montpellier University. Therefore he founded a fifth professorship for the medical faculty. Up to 1593 each of the four professors of the faculty had to teach all subjects of medicine. The new professor was obli-

ged to teach only anatomy and botany and was asked to create a botanic garden. Before Richer de Belleval started his work, he visited Switzerland and Italy in order to get ideas for his own garden. To our knowledge he payed visits to the Botanic Gardens of Pisa, Padua, Florence and Bologna between 1594 and 1595. In 1595 he realized his plans to construct a garden of pure scientific botanical interest. At the beginning it consisted of a terraced hill, called *Montagne*, being built according to climate and soil differences. The defined different character of each side of the hill resembles the Paduanian order according to cardinal points. Like in Padua the entrance is situated west.

Being destroyed in 1622 when Montpellier was sieged another time, the garden was reconstructed by Richer de Belleval himself. Some of the principal elements of the original garden have remained at their original place until today, as it is the case in Padua.

The **two principal elements** of Montpellier Botanic Garden are easily discernible (Figure 1, 8):

- At the back there is the "**Montagne**", the part of the garden being dedicated to scientific botany, where unknown local plants were cultivated following the idea to find an ecological system of plants. The different character of each side resulted from a mixture of the old conception of cardinal points and the new order according to ecological needs like soil and climate differences (Figure 5). Species of interest were only local plants, independent of their medical or agricultural value. There were approximately 800 plants cultivated. The order on the "Montagne" was an alphabetical one of plant beds, presumably not of the single plant. At the beginning it was 15-20 m in width, 20-25 m in length and approximately 3 m in height.

At the northern side "plants growing at a rough, rocky, sunny place and at the local sea-shore"[1] can be found.

At the top "plants growing on hills, mountains, under the bushes, in the underwood and on rubble"[2] can be found.

About ten years after its construction - at the southern side "plants which are fragrant, poisonous, umbelliferae, thorny and growing on an espalier"[3] are cultivated.

- At the front the "**Hortus medicus**" shows all "simples" - plants of medical interest.[4] It consists of six mounted plant beds, 0,55 m high, 0,8 m wide,

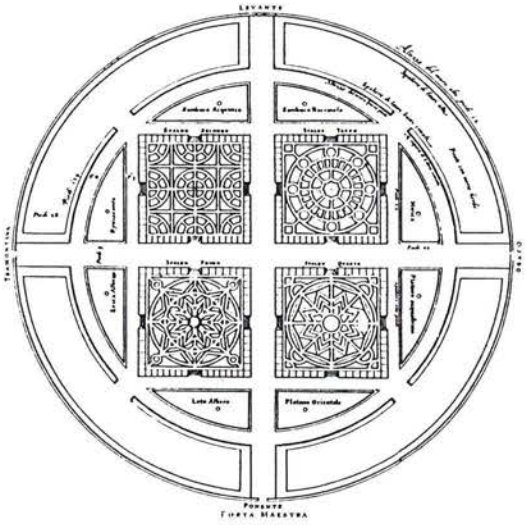

Figure 4. Plan of Padua Botanic Garden by Porro, 1591. The correspondance to the map of the world is well visible.

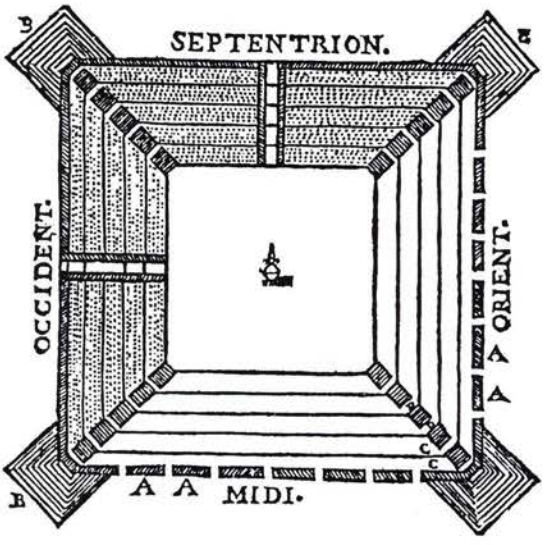

Figure 5. Model of the "Montagnette" of the "Jardin medecinal" by Ollivier de Serres at 1600. The orientation according to the cardinal points resembles the plan of Padua Botanic Garden. The order of the plants has evolved from the domination by the cardinal point system to a consideration of ecological requirements.

approximately 20-25 m long. In this way, plants are easy to watch. It is devoted to practical teaching for physicians and pharmacists (Figure 6, 7). Simples are arranged in a numerical order. Since its construction an automatic irrigation system is integrated.

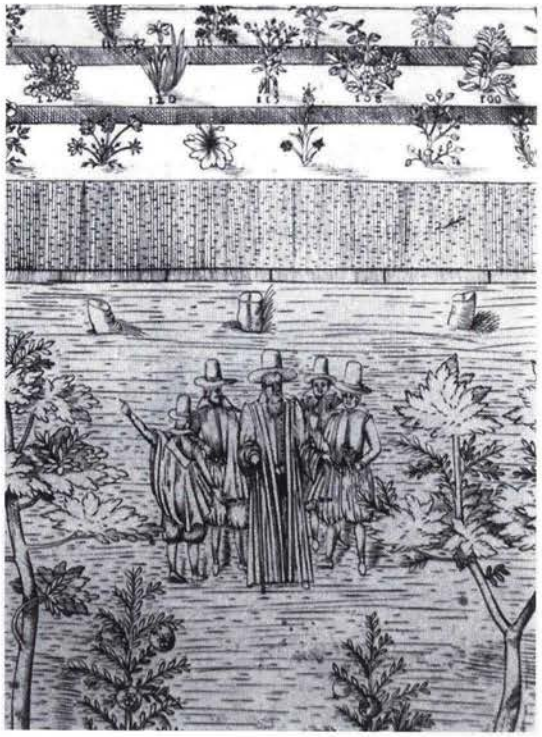

Figure 6. (above) The engraving of Montpellier Botanic Garden also includes future elements on the participation of women in natural sciences. This is the first known illustration of a woman in a scientific botanic institution.
(Detail from figure 1. taken by Ulrich von Rath, june 1995)

Figure 7. (left) Richer de Belleval teaching in his garden. The new element of scientific formation is practical teaching of the professor, regarding nature directly.
(Detail from figure 1. taken by Ulrich von Rath, june 1995)

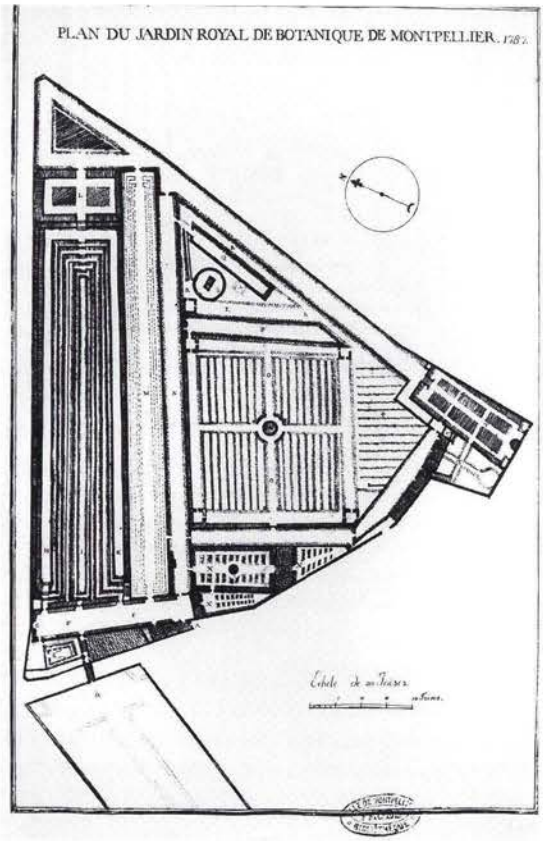

Figure 8. (left below) Plan of Montpellier Botanic Garden by Dorthes at 1787. Montagne and Hortus medicus are more than twice as long as at 1603. In addition the famous Labyrinth - the area for aquatic plants - can be seen on the left side. (With kind permission of Municipal Library of Montpellier, Foto: Dep. of Reproductions, University of Montpellier, oct 1992)

A third element of interest was the "**Labyrinth**", an aquatical garden with sectors of different humidity, where "plants growing in a shaddy, wooded, moisty, boggy and marshy area"[5] could be found (Figure 8). Being located on the left side of the court it was 10 m in width, 10 m in length and approximately 10,50 m in depth. There was a fountain at the bottom. All kinds of furns and sea-roses could be admirated inside. Since the *Labyrinth* was a prototype of an aquatical garden and it was rather cold and refreshing inside in summer it was the most popular part of the garden following early seventeenth century reports (e. g. the recommendation by the Danish diplomate Peter Eisenberg).

Richer de Belleval's activities to construct the first academic botanic garden in France were followed carefully by other scientists. One of them was Ollivier de Serres (1539-1619), a famous French agroarchitect. In 1600 he published his fundamental book on agriculture and garden architecture tit-

led *Théâtre d'Agriculture*. The chapter *"le Jardin Medecinal et son ordonnance"* is dedicated to botanic gardens (Figure 5). It gives a detailed description of the *Montagne*, the central new element of Richer de Belleval's Garden in Montpellier:

The ingenious of [a botanic garden] is a small hill, made arteficially of deposited soil, mixed from argillaceous soil and sand, enriched by dung, adapted to the individual needs of plants which shall be cultivated on this soil: In the same way the optimal position in respect of the cardinal points has to be found on the hill for each plant, since it provides all four cardinal points. In this way everything desireable can be found on the hill, sites suitable to the need of each plant and air hot, cold, temperated - therefore the hill should be regarded in its diversity.

Scientific activities

The scientific vision of Richer de Belleval was to create a *Flora of the Languedoc*, to descripe and collect all **unknown** local plants of one of the botanically richest areas in Europe. For this purpose he developed a new system of botanical monographies. It consists of three parts: There is a bicomplementary name given for each plant by the combination of a family name - in Latin - and some characterizing words in Greek. After that follows a complete description of the plant including details of its local origin. Predictions or medical advices are not mentioned. Finally an engraving of the plant is added, showing all details from the root to the froot and representing all parts of the flower and fructification. Richer de Belleval was one of the first to introduce this kind of engraving into scientific illustrations (Figure 9, 11). - When he died in 1632 about 500 monographies of this type had been finished.

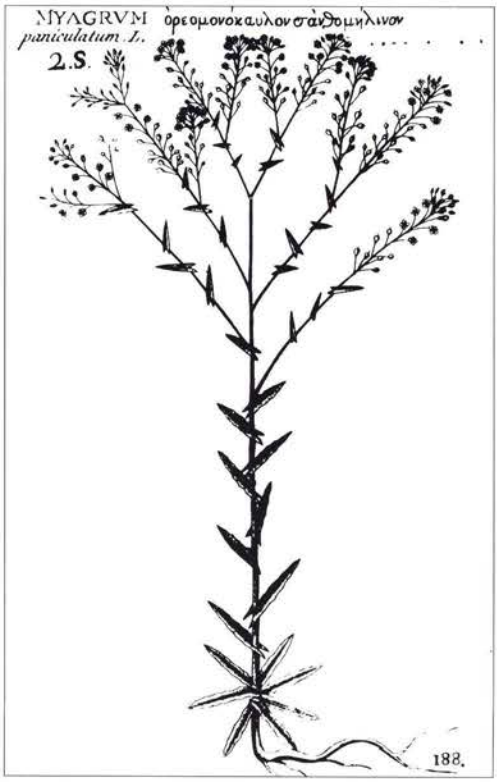

Figure 9. (right above) Myagrum paniculatum L.
- *Myagrum montanum unicaule, flore luteo*, by Richer de Belleval at Montpellier. produced between 1605-1632. (With kind permission of Municipal Library of Nîmes, Foto: Dep. of Reproductions, University of Montpellier, feb 1993)

Figure 10. (right below) Myagrum paniculatum L.
- *Myagrum monospermon hirsutum siliquis rotundis*, by his student Johannes Loesel at Königsberg, produced between 1639-1652. There is no doubt about the identity of the two plants. The illustration is so precise that even differences according to climate can be recognized. (With kind permission of Municipal Library of Lübeck, Foto: Ulrich von Rath, march 1994)

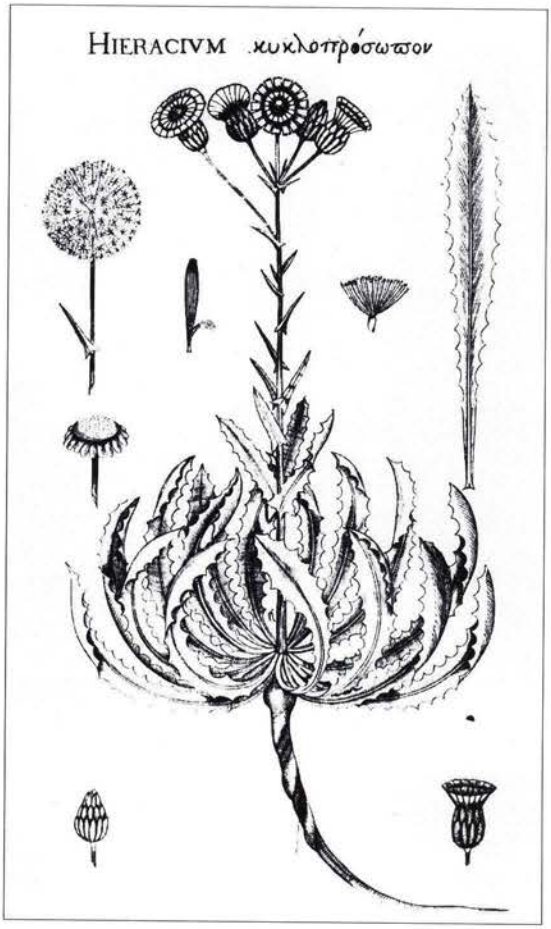

Figure 9. Hieracium circulari facie - Crepis siberica L. A typical illustration by Richer de Belleval, produced between 1605-1632. The root is respected. The flower and fructification are emphasized. (With kind permission of Municipal Library of Nîmes, Foto: Dep. of Reproductions, University of Montpellier, feb 1993)

Concerning horticulture the Garden of Montpellier shows a modified influence of the educational methods developed in Padua and - as a new concept - the experiment to create an ecological understanding for the systematics of plants.

Reception in north-eastern Europe

One of the students of Richer de Belleval was the German physician and botanist Johannes Loesel (1607-1655). He had received his scientific formation at Königsberg and his botanical education at Montpellier - presumably under the direct supervision of Richer de Belleval. After his return to Königsberg he started to produce - as he had learned at Montpellier - a *Flora Prussica*. Interestingly, Richer de Belleval and Loesel illustrated the same plant - being separated by a distance of 3000 km and not knowing of the other's work - using the same new method (Figure 9, 10). Independent of their aesthethical value, the scientific advantage is obvious.

Notes

The latin texts are taken from the engraving and confirmed by other early reports.

1. Plantae quae in asperis, saxosis, apricis et in ipso littore nascuntur.
2. Plantae quae in clivis, montibus, fruticetis, dumetis, et sabulosis adolescunt.
3. Plantae odoratae, venenatae, umbellifferae, spinosae, catharticae scandentes aliis innixae.
4. Plantae quarum in medicina his temporibus maxime usus est.
5. Plantae quae in umbrosis, sylvis, udis, uliginosis et palustribus proveniunt.

Literature

Dorthes, Jaques Anselme, Éloge historique de Pierre Richer de Belleval, Instituteur du Jardin-Royal de Botanique de Montpellier, sous Henri IV.. Montpellier, J. Martel, 1788.

Eisenberg, Peter, Itinerarium Galliae et Angliae. Leipzig, H. Grossen d. J., 1614.

Engelhardt, Dietrich von, Luca Ghini (um 1490-1556) und die Botanik des 16. Jahrhunderts. Leben, Initiativen, Kontakte, Resonanz. In: Medizinhistorisches Journal 30 (1995) (1), p. 3-49.

Gilibert, Jean Emmanel, Démonstrations élémentaires de botanique. Lyon, Bruyset ainé, ^{4}1796. Vol. I, Serie II.

Loesel, Johannes, Plantas in Borussia sponte nascentes. Ed. Johannes Loesel jun.. [Königsberg], 1654.

- Flora Prussica. Ed. Johannes Gottsched. Königsberg, Georg, 1703.

Guiraud, Louise, Le premier Jardin des Plantes français. Création et restauration du Jardin du Roi à Montpellier par Pierre Richer de Belleval (1593-1632), Étude historique et documents. Montpellier, Roumégous et Déhan, 1911. p 265-395

Jarry, Daniel, Le premier jardin de Richer de Belle-

val (1596 - 1622). In: Monspelliensis Hippocrates, 48 (1970), p. 5-16.
Peiresc, Nicolas Claude Fabri de, Lettres de Peiresc. Ed. Ph. Tamizey de Larroque. Paris, Imprimerie Nationale, 1898. Vol. VII., p. 948-950.
Platter, Thomas, Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595-1600. Ed. Rut Keiser. Basel, Schwabe, 1968. 1. part.
Porro, Girolamo, L'Horto de i Semplici di Padoua. Venetia, Porro, 1591.
Rath, Erich von, Die Entwicklung der Kupferstichillustration im 16. Jahrhundert. In: Archiv für Buchgewerbe und Gebrauchsgraphik. Leipzig, 64, 1 (1927), p. 1- 28.
Rath, Ulrich von, Montpellier au lendemain de la création du Jardin des Plantes vue par un géographe Danois (1614). In: Bulletin historique de la ville de Montpellier, 19 (1994), p. 61-65.
Rouquette, Marie-Françoise: Le Jardin Royal de Montpellier sous l'Ancien Régime. Evolution, aspects, embellissements. Med. Diss., Montpellier, 1992.
Schiller, Peter, Der Botanische Garten in Padua. Centro Tedesco di Studi Veneziani, Quaderni 37, Venedig, 1987.
Serres, Olivier de, Théâtre d'agriculture et mesnage des champs. Paris, 1600. See: Chap. XV., La Fourniture du Jardin médical, p. 535f.
Università Degli Studi di Padova, The Botanical Garden of Padua 1545-1995. Ed. A. Minelli. Venice, Marsilio, 1995.

***Ulrich von Rath** is a physician and taking his doctor's degree at the Institut für Medizin- und Wissenschaftsgeschichte at Lübeck University, Germany. During his medical studies at Montpellier University he started his research on botany and pharmacology in Renaissance.*

Sammanfattning

Motivet för grundandet av en botanisk trädgård i Padua 1545 var behovet att förbättra den farmakologiska utbildningen för läkare och apotekare. Därför introducerades *demonstratio et lectura* (demonstrationer och föreläsningar) i undervisningen. Effekten blev en avsevärd förbättring av den medicinska behandlingen, eftersom läkarna för första gången tränades att identifiera och kontrollera de läkemedel de ordinerade. Sålundas inleddes en "objektivisering" av behandlingen.

Grundaren av den botaniska trädgården i Montpellier, Richer de Belleval, besökte den botaniska trädgården i Padua, troligen mellan 1594 och 1595. 1595 förverkligade han sina planer på att anlägga en trädgård utifrån ett rent botaniskt vetenskapligt intresse. Den bestod av terrasserad höjd som kallades *montagne*, vilken gestaltades i enlighet med skillnader i klimat och jordförhållanden. Han önskade att skapa en "*Flora of the Languedoc*" och att beskriva och samla alla lokalt inhemska växande arter. Senare anlade Richer en "didaktisk trädgård", i vilken inflytandet från Padua kan spåras. Den botaniska trädgården i Montpellier uppvisar en modifierad påverkan av de undervisningsmetoder som utvecklades i Padua och som ett nytt koncept, experimentet att skapa en ekologisk förståelse för växternas systematik.

(Översättning: Kjell Lundquist)

OM LINGON SOM BUXBOMSERSÄTTNING

Kjell Lundquist

Figur 1. "Buxbomsövergång", från tegelkross, över sand och slagg till gräs i den nedre trädgården på Het Loo, Holland. (Foto: Kjell Lundquist, 16 augusti 1994)

BLAND ARTIKLARNA i förra årgången av LUSTGÅRDEN - LUSTGÅRDEN 1995 - har Gösta Adelswärds bidrag "Vad menade André Mollet? Ljung eller lingon?" varit ett av de som av de reaktioner som kommit redaktören till känna, rönt störst uppmärksamhet och också uppskattning. Artikeln har tacksamt noterats av bl.a. Peter Hayden i *Country Life*, March 2, 1995 och på närmare håll också av *Östgöta Correspondenten.* På olika håll i min omgivning dryftas nu också "sanningen" om att buxbom i hårdare klimat under barocken ofta byttes ut mot lingon. På så sätt kan väl en jämförelse göras med Columbi ägg - om den än haltar i övrigt - att medan ingen tidigare i moderna trädgårdshistoriska sammanhang kände fakta, hade tänkt tanken eller gjort jämförelsen, så är den nu - genom att den är formulerad - allmän egendom.

Anledningen till dessa rader är främst att meddela

ett belägg för Adelswärds tes att "...finns det mycket starka skäl att anse att vad André Mollet avsåg som ersättning för buxbom var just lingonris"[1], samt att ge en kompletterande reflexion i ämnet.

Då "alla som sysslar med restaurering av gamla trädgårdar där buxbom förekommer i parterrerna känner till de frostskador som förekommer - Drottningholm, Eriksberg, Sturefors för att ta några exempel"[2], blir steget för den historiske hortikulturisten inte så långt till trädgårdsmästare Peter Lundberg (1711-87) i Stockholm för att utröna hans uppfattning i frågan. Åldermannen Lundberg i Stockholms Trädgårdsmästareämbete drev som bekant en "nationell linje" och ivrade just för beaktandet av de inhemska växtbetingelserna i sina skrifter, inte minst rörande växternas härdighet.[3] I Lundbergs bok *Den Swenska Frö-Samlaren*, 1775, eller med fullständigare titel för att här belysa verkets intentioner, *Den Swenska Frö-Samlaren, Eller Kårt Underrättelse, Om Allehanda Trägårds-Fröns Producerande under wårt Swenska Climat; Trägårdarnes tillstånd sedan år 1740. Ett Nytt Planteringssätt Med Åtskillige Sorter Kärnstammar; Några Swenske och för hälsan tjenlige Krydder, så wäl som några Uplysningar, som befästa mitt förra Werk, Trägårds-Praxis kallat. m.m. Sammanskrefwen och med Hans Kongl. Maj:ts Allernådigste Privilegio Utgifwen Af Peter Lundberg. Directeur. Stockholm, tryckt hos Lars Wennberg, 1775* (min understrykning), finner vi också vad vi söker. Han meddelar här i den första delens sjunde kapitel om "Bär-Frugter" i den 12:e paragrafen om "Waxinium, Vitis Idæa. Lingon" följande:

"Wäxa på torra backar, samt på hårda Tufwor i kärr. De äro goda attt insylta till Sallat, samt uti friskt watten förwara tills man will nyttja deraf. Äro mycket hälsosamme. **Deras Ris, hwar på de wäxa; kan med Rötterne planteras till Ritningar, äro nästan till anseende som Boxbom, men beständigare i det at de ej bortfrysa"** (min fetstil). Upplysningen förmedlas liksom i förbigående i denna "ekonomiska botanik", ej under rubriken buxbom men väl under lingon, där denna Ericacée behandlas tillsammans med de öviga bärrisen som blåbär, tranbär, odon och mjölon i första hand utifrån sin nytta i hushållningen.

Det kan måhända synas som att det är att gå över ån efter vatten att först leta i Lundbergs *Den Swenska Frö-Samlaren*, 124 år efter Mollets anvisningar, då kanske ett 30-tal eller fler tryckta nordiska arbeten däremellan skulle kunna ha givit både tidigare belägg och mer nyanserade uppgifter[4]. Å andra sidan kan det framhållas att lingonbeläggletande blott kröns med slumpvis framgång. Så redovisar den tyske trädgårdsmästaren Johann Ahlich (ca 1682-1743) överhuvudtaget ingenting om ett möjligt utbyte av buxbom mot lingon, vilket man kanske skulle kunna ha förmodat, i *Den Swenske Lust- Örte- och Trä-gården Beprydd med Blomster/Köks-Krydder och Örter samt Fruchtbärande Trän ... hwilket alt medelskt långlig erfarenhet är inrättadt efter Sweriges Rikes och des Länders Climat och belägenhet* ... från 1722, eller i den nya och med svärsonen Sven Brehmers "Bihang" utökade *Trägårds-Skiötsel; Det är En grundelig underrättelse om Trägårdswäsendet, eller en förbättrad Swensk Blomster- Köks- och Trägård Uti fyra Böcker afhandlad* från 1744. Inte heller i Ahlichs postumt utgivna lilla häfte *En kort Underrättelse Om det, som Hwarje Månad, Uti en Trägård bör i akttagas, Efter detta Climat inrättad* ...från 1773 (mina understrykningar) ges något tips på att ett buxbomsutbyte skulle vara möjligt eller acceptabelt, trots titlarnas utfästelser.

I det förra verket behandlas buxbomen blott styvmoderligt, längst bak i tredje delens tjugoandra kapitel. I det andra, låt vara i kapitlet om en "Blomster-Gårds anläggande", först i slutet av den fjärde bokens åttonde kapitel. Informationen är kortfattad, förvisso nyttig, men stillar inte vår nyfikenhet. Att "buxbomen måste skjäras " i april är det enda vi får veta i Ahlichs tredje skrift.

Trädgårdsmästare Peter Lundbergs mest välkända verk är annars inte *Den Swenska Frö-Samlaren* utan *Then rätta Swenska Trägårds-Praxis, eller Kort Underrättelse huru Kiöks- Trä- Örte och Lust-gårdar Tillika med Orangerier och Humlegårdar böra anläggas, skiötas och conserveras,* som utkom i fem upplagor (1754, 1763, 1773, 1780, 1798), först i Västerås och sedan i Stockholm, sista upplagan postumt. Innehållet i upplagorna är förutom typer, dedikationer och förord samt vinjettbilder oförändrat. Antalet upplagor och utgivningsperioden under 45 år säger något om verkets spridning, men så var ju Peter Lundberg också Vetenskapsakademiens Ämnesvän och skrev sitt verk med "Kongl. Majt:s Allernådigste Privilegio" på 15 år. Detta hade undertecknats en högsommardag på Drottningholm av Adolf Fredrik året dessförinnan, efter Pehr Wargentins utlåtande å akademiens vägnar att "samma Bok innehåller den omständeligaste underrättelse i

denna Vetenskap, som hittils genom trycket på modersmålet utkommit, och at den derföre väl förtienar blifva almän". Detta innebar nu inte en rad om att buxbom gick att ersättas med lingonris på parterrerna i den annars nära 240 sidor tjocka volymen...

Den fjärde boken i *Then rätta Swenska Trägårds-Praxis* behandlar "Lust-Gården". Härtill fogades dessutom en plansch "Huru en Lust-gård bör anläggas och indelas uti Figurer samt en Faconerlig klipning", så att ingen skulle sväva i okunnighet om stil och ideal (fig. 3). Uttrycket är för tiden synnerligen traditionellt - en anläggning som både ger associationer till André Mollets plan för ett mindre slott med trädgård mer än 100 år tidigare och till Johan Hårlemans (1662-1707) många parterritningar men som även visar släktskap med en så förnämlig barockanläggning som Het Loos[5]. Buxbomen intar här en huvudroll och dess planterande och skötsel skildras ingående, men även om en varning görs främst mot vårvädret "som eljest torde honom mäst skada, ty han om nätterne af starka nattfroster fryser, hwaraf saften tå utpreglas, och Buxbomen theraf bårtbleknar", så ges ingen vink om ett möjligt utbyte mot lingon. Alternativväxt är istället isop - eller gräs för plate-banden - men i så fall som ett självständigt uttryck och inte som imitation. Hur som helst ger planen en illustration till en möjlig användning av klippt lingonris i plate-banden runt de Johan Hårleman-imiterande broderierna.

Drygt 30 år efter Lundbergs *Den Swenska Frö-Samlaren* utgav lundaprofessorn i naturalhistoria, ekonomi och kemi Anders Jahan Retzius (1742-1821) sitt stora verk i två delar - *Försök til en Flora Oeconomica Sveciæ Eller Swenska Wäxters Nytta och Skada i Hushållningen* i Lund 1806. I detta opus behandlar han 2019 "Swenska Inbyggare" (växter) med syfte att "utgifwa en handbok, som skulle innehålla den kända Nyttan och Skadan af Swenska inhemska Wäxter"... "Jag har wid hwarje Swensk Wäxt", fortsätter Retzius i sitt förord "anfört den nytta och skada jag känner såsom säker. Där jag endast litat på andra, har jag anmärkt sådant, och där jag haft skäl til twifwelsmål, har jag ej förtegat dem". I förordet betonar han dock att icke inhemska växter i trädgårdarna exkluderats ur framställningen men att denna avsevärt skulle vunnit på att de varit med.

I boken saknas följdriktigt släktet *Buxus*. Lingon behandlas däremot mycket utförligt på dryga två sidor i boken. Uteslutande handlar det dock om bärens tjänlighet och tillvaratagande i Sverige - liksom i Ryssland! Framställningen slutar med nyttigheterna hos bladen i te och i olika kemiska sammanhang. Inte ett ord sägs om lingon som trädgårdsväxt. Om detta enbart beror på Retzius bakgrund som kemist och botanist - om än "professor honorarius" 1777 och professor i naturalhistora efter den legendariske Eric Gustaf Lidbeck i Lund - eller om tiden nu definitivt i "den oförlikneliga nyttans"[6] och i den fria parkens tjänst lämnat parterrerna får vi inte veta. Uteslöt Retzius medvetet uppgiften om lingonet som buxbomsersättare ur sin beskrivning, har det inte varit ett skånskt problem eller har han inte haft kännedom om det trots sitt omfattande arbete? Han avslutade dock sitt förord med en efterlysning:

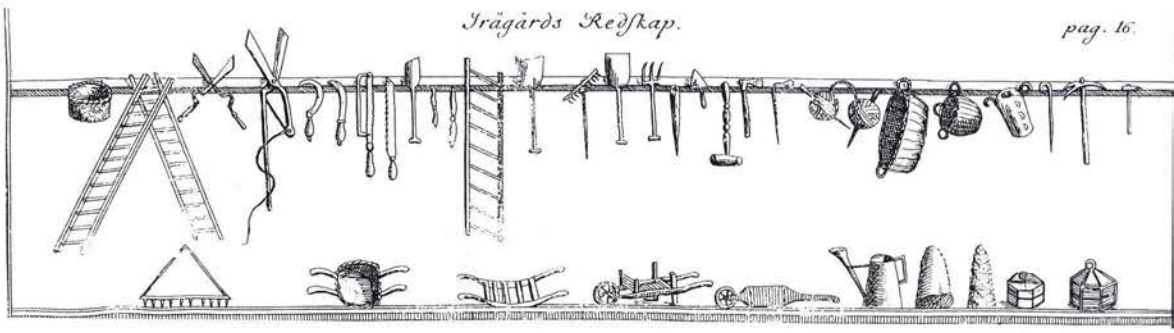

Figur 2. "Trägårds Redskap" ur Peter Lundbergs *Then rätta Swenska Trägårds-Praxis*, 1763. Man må väl anta att såväl buxboms- som lingonhäckarna klipptes med häcksaxen t.v. i bild, snörrätt efter nystana med järndubb längre till höger, att flera redskap (spadar) kunde komma ifråga för dess plantering och att klippet bars iväg i de nätta korgarna med tvinnade handtag. (Repro: UB-Media, Lund)

"Hwar och en av Eder, Wärdaste Landtmän och öfrige Wältänkande Läsare som i detta arbete saknar något säkert Rön i hänseende till nytta eller skada av Swenska Wäxter, ware så patriotisk at gifwa mig del deraf! Det skall med tacksamhet nyttjas, om jag ärlefwer en ny uplaga; äfwen som jag för öfrigt med tacksamhet skall anse hwar och en anständig ärindran wid plan och utförande af Boken, om den ock skulle wara af mindre wigt och grundelighet. Ofta wäckas deraf tankar, som man förut icke haft anledning til".

Hur han skulle mottagit informationen från en välvillig informatör förtäljer inte historien, men även om bara några få verk - Ahlichs, Lundbergs och Retzius - ligger bakom detta meddelande, ligger det nära till att förmoda att såväl bruket av lingonris som kantväxt i parterrerna, som kännedomen om detta bruk, upphört eller inte beaktats från och med 1800-talets ingång i Sverige.

Då nu så mycket skrivits om buxbom i två årgångar av LUSTGÅRDEN, förmedlas här Retzius text om lingon i sin helhet. En nyttigare och mer hälsosam parterrväxt torde som synes vara svår att uppbringa. Egentligen skulle lingonet ha varit en nästintill oslagbar art i 1700-talets både nyttiga och nöjsamma parterrkoncept ...

"Lingon. Kröson. Krösa. Kröser. Tyssling. Linbär.
Allmän i skogshedar och ljungbackar öfwer hela riket. Den lilla busken afbites af Geten; men Fåret och Koen röra den icke utan i nödfall. Bären ätas af Foglar, Räfwar, Björnar, och begärligen af Swinen hwars träck färgas deraf röd. Lappen nyttjar dem til sin Kappatialmas. Öfwer hela riket samlas de til hwarjehanda bruk i hushållen. Syltade lingon är det allmännaste af Swenska syltsaker. De syltas dels i Socker, men mäst i Honung, en del tycka bäst om dem syltade i brun Socker-sirap, som alt kommer under namn af Lingonmos, och nyttjas dels som sylt, dels som Sallat til Stekar. Man tilreder ock af Lingon et wackert och smakeligt gelee med Socker, men dertil få icke bären wara frostbitne, hwaremot til saft som förwaras på flaskor såsom om Transbärssaft är sagt, och til samma bruk anwändes, skadar icke om de äro något frostbitne. Til wattenlingon åter böra de icke hafwa fått frost. De mogne och rensade bären fyllas på et rent ankare, mäst aldeles fullt, och derpå fylles kärlet med rent och godt kallt källwatten, kärlet tiltäppes, och förwaras i källare. Desse dels ätas sådane med Socker såsom Sallat, dels tager man af dem efter hand at sylta, dels nyttjas de på soppor, i såser o.s.v. wattnet som står på dem, utspädt med mera watten, och försötadt gifwer en nyttig och läskade feberdryck i hetsiga febrar, och wid alla de tilfällen då syror så nyttjas. Andra inkoka wid ganska lindrig warma de rensade bären utan tilslagit watten, at deraf blir et mos, som länge kan förwaras, för at efter hand med Honung o.s.v. bereda sylt; men det får altid en sämre smak, än då syltningen genast göres, är ock mera utsatt för at blifwa ergigt. Til en del kan ock smaken deraf härröra, at men swårligen kan wid inkokningen förekomma all widbränning. Jäst Lingonwatten beredes på flere sätt t.ex. Man låter et godt ankare Käll- Regn- eller Strömwatten koka med åtta skålpund ren Honung eller Pudersocker och skummar wäl, silar och låter det kallna. På et rent ankare läggas åtta kannor lagom mogna, rensade skölgde och wattenrunne Lingon, derpå slås den förenämnde Honungs eller Sockerlagen; kärlet tilsprundas löst, och ligger åtta dagar, under hwilken tid det en gång om dagen med en ren, hälst Björkspada omröres. Derefter sprundas det wäl, och ligger en månad, då det kan aftappas på buteljer. Om man behagar kan då på bären slås ny Honungs eller Sockerlag, och på samma sätt handteras; men det bör då ligga några månader på, innan det nyttjas. Andra taga större mängd sött, såsom femton sk:pd. Honung eller Socker, låta det ligga på bären twå weckor innan det tilsprundas, men innan det sker, tilblandas en kanna godt Franskt win, et par lod sönderbruten Kanel och hälften så mycket Kardemummor. Andre taga i Kryddernas ställe det gula skalet af sex til åtta Citroner. Man kan ock af Lingon med Socker tilreda et smakeligt, fast icke så starkt Win, på samma sätt som wid Winbär är beskrifwit. I Ryssland tillagar men Ligonqwas således; man tager twå lispund skrädt Rågmjöl och slår derpå i en stor stenkruka tjugofyra kannor sjudande watten. Wäl blandadt ställer man kärlet på et warmt ställe, och när det swalnat, tilblandar men fyra och twå tredjedels kanna krossade wäl mogna Lingon, låter blandningen litet upkoka, slår det åter i krukan genom et fint såll, at bär och klier må afskiljas, och ställer den på warmt ställe at jäsa. När det lagom jäsit, fylles det på förwaringskärl. Gemene man dricka detta som lemonad om sommaren, då det säljes glaswis på gatorne.

Lingon så wäl som Blåbär sönderkokade inblandas af allmoge både i öfre Swerige och Ryssland i degen, och deraf bakas et winsurt, ej osmakeligt bröd.

I brist af Tranbär, nyttjas de äfwen af Guldsmeder til Silfrets hwitkokning.

Löf och stjelkar nyttjas, ehuru sällan till skinns beredning. ERHARDT berömmer löfwen i stället för Thee.

Aldeles hwita Lingon, mindre sura än de röda, finnas wid Hwita berget i öfwer Torneå."

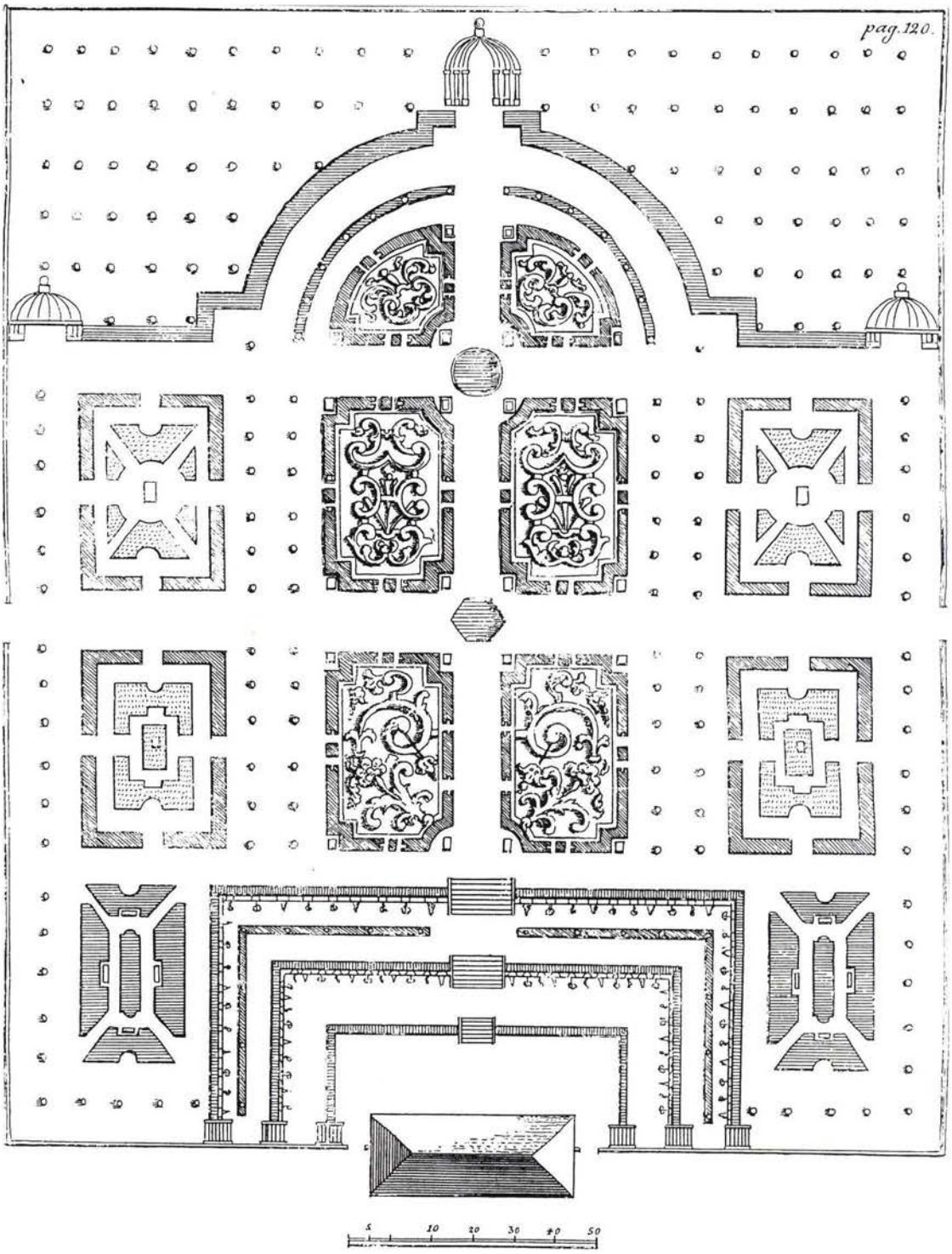

Figur 3. Förslag till "Lust-gård" ur Peter Lundbergs *Then rätta Swenska Trägårds-Praxis,* 1763, med Johan Hårleman-imiterande broderiparterrer i centrum. Det är runt dessa och i motsvarande anläggningar vi bör kunna tänka oss klippta platebandes av lingonris, av Lundbergs uppgifter i *Den Swenska Frö-Samlaren* 1775 att döma. (Repro: UB-Media, Lund)

Litteratur

Adelswärd, G., 1994, Vad menade André Mollet? Ljung eller lingon?, *Lustgården 1994*, Årg. 74, s. 47-60

Ahlich, J., 1722, *Den Swenske Lust- Örte- och Trägården*, Stockholm

Ahlich, J., 1744, *Trägårds-Skiötsel*, Stockholm

Ahlich, J., 1773, *En kort Underrättelse ...*, Stockholm

Ahrland, Å., 1993, *Trädgårdsrestaurering. Tre europeiska exempel - Het Loo, Nordkirchen och Painshill park*, Stad & Land nr 112/1993, Alnarp

Balvoll, G., Weisæth, G., 1994, *Horticultura. Norsk hagebok frå 1695 av Christian Gartner*, Landbruksforlaget

Lundberg, P., 1754, *Then rätta Swenska Trägårds-Praxis*, Västerås

Lundberg, P., 1775, *Den Swenska Frö-Samlaren ...*, Stockholm

Olausson, M., 1993, *Den Engelska parken under gustaviansk tid*, Piper Press, Stockholm

Olausson, M., 1987, Trädgårdsmästare och trädgårdsmästareämbetet i 1700-talets Stockholm, *Fataburen 1987*, s. 156-165, 210-212

Raszmussøn Block, H., 1984 [1647] *Horticultura Danica*, Højbjerg

Retzius, A.J., 1806, *Försök til en Flora Oeconomica Sveciæ Eller Swenska Wäxters Nytta och Skada i Hushållningen*, Lund

Rosenhane, S., 1944 [ca 1662], *Oeconomia*, utg. T. Lagerstedt, Uppsala och Stockholm

Noter

1. Citat ur Adelswärd 1994.
2. Ibid.
3. Magnus Olausson ger i kapitlet "Litterata och illitterata trädgårdsmästare", s. 211-222, i sin doktorsavhandling *Den Engelska parken i Sverige under gustaviansk tid* en god bakgrundsteckning och inblick i dessa förhållanden, Olausson 1993, s. 214 f. Tidigare har period och personer, med smak för meningsskiljaktigheter och det aparta, intressant porträtterats i uppsatsen "Trädgårdsmästare och trädgårdsmästareämbetet i 1700-talets Stockholm" i *Den kultiverade naturen, Fataburen 1987*, av samme författare.
4. De välkända 1600-talsarbetena Block 1647, Rosenhane ca 1662 och Gartner 1694 redovisar för Danmark, Sverige respektive Norge förvisso flera alternativa kantväxter till buxbom i parterrerna, men utan att beakta buxbomsmässig likhet. Block nämner alternativ som lavendel (*Lavandula vera*), timjan (*Thymus vulgaris*), salvia (*Salvia officinalis*), isop (*Hyssopus officinalis*), vinruta (*Ruta graveolens*) och tusensköna (*Bellis perennis*) som "urter som settis om Bedene". Rosenhane är förvisso medveten om härdighetsproblemet "adt han uthi skarp winter icke förtårkas" men ger bara vattnings- och skötselråd. Andra alternativ han föreslår är desamma som Blocks: lavendel, timjan, vinruta, salvia "hwilka alla låta klippa sig adt the hålla sig nidriga". Tusenskönan föreslås dock planteras på brädden i sängarna och "gröffre kryddor" som isop, åbrodd, körvel och gräslök sägs "tiäna bättre i kanten på kökekryddesängarna". Gartner uppger samma arter som Block med kommentaren att de användes "uden Lands" men att "ingen af disse tiener paa denne sted, faar derfor lade os nøje med Puurløg (gräslök (*Allium schoenoprasum*)!) eller smalle Græsz-Tørve". I Akershus uppges dock att örtagårdsmannen Paulus Melhorn ersatte buxbom med isop i staden 1661.
5. Se t.ex. Van Stadens plan över trädgårdsanläggningarna vid Het Loo, ca 1730 i Ahrland 1993.
6. Begreppet går tillbaka på en titel av Axel Törje, *I den oförlikneliga nyttans tjänst. Erik Gustaf Lidbeck och Skånska Plantageverket*, Lund 1973

Kjell Lundquist *är landskapsarkitekt, universitetsadjunkt och doktorand i ämnet landskapsarkitektur vid Institutionen för landskapsplanering Alnarp, Sveriges lantbruksuniversitet. Redaktör för LUSTGÅRDEN sedan 1990.*

LJUNG ELLER LINGON
- En kommentar

Gösta Adelswärd

AVSIKTEN med min artikel i föregående års LUSTGÅRDEN - "Vad menade André Mollet? Ljung eller lingon?" - var främst att visa att han menade lingon som ersättning för buxbom i vårt hårda klimat. Att detta i de samtidiga svenska och tyska upplagorna blivit ljung kan förklaras som missförstånd och/eller felöversättning. Oväntat fick jag stöd för min tes genom uppgifter från Ryssland där en botanist och trädgårdshistoriker - Maria Ignatieva - i de gamla kejserliga arkiven funnit belägg för att lingon anbefallts som ersättning för buxbom under första hälften av 1700-talet och att sådana planteringar också utfördes i några av slottsträdgårdarna i närheten av S:t Petersburg.

Det föreföll troligt att samma tanke skulle kunna spåras också i Sverige. Man kan ha tytt Mollet rätt när han i den franska upplagan talar om "liong-ris" med ett bladverk som mycket påminner om buxbom, men några kan självständigt ha kommit till samma uppfattning. (Se Kjell Lundquists artikel ovan.)

Några efterforskningar hade jag tyvärr inte möjlighet eller tid till, men förbiså en närliggande källa. Uppgifterna finns i Philip Millers berömda trädgårdslexikon, som jag äger i en tysk 1700-talsupplaga. Där kunde bl. a. konstateras att Miller misslyckats med odling av lingon, men det i detta sammanhang intressantaste förbiså jag eller glömde obegripligt och förargligt nog.

Till min kännedom kom det nu genom Dr. John Harvey, känd engelsk trädgårdshistoriker till vilken jag sänt min artikel. Han skrev bl a följande: "The substitution of *Vaccinium vitis-idaea* for Box is indeed an extremely interesting detail of the history of landscape gardening in Sweden and Russia. This is something which I had not noticed in Philip Miller's *The Gardeners Dictionary*, but your article makes me look at what he wrote in the 1754 and 1771 editions of his Abridgement, which I have here, and find that he said: '...I have been assured by persons of credit, that they have seen this sort planted to make edgins to the borders of the gardens in Norway and Sweden, where the plants may grow much better from the colds of those climates, than they will do in England, for this is a native of very cold countries. I have several times received plants of this sort from Greenland, by the whale-ships'."

I den tyska upplagan (vol. 4, 1776) är detta ordagrant översatt. Flera upptäckter av samma slag mottages tacksamt.

Red. anm.

Philip Miller (1691-1771) förestod under åren 1722-70 The Apothecaries' Physic Garden i Chelsea. Den blev under hans ledning den mest välförsedda botaniska trädgården i Europa. Miller själv var en framstående trädgårdsman under 1700-talet och erkänd i hela Storbritannien, i Europa och i de brittiska kolonierna i Amerika, för sina omfattande hortikulturella kunskaper. Han gav mellan åren 1731-69 ut *The Gardeners Dictionary* i åtta upplagor, vidare *The Gardeners Kalendar* i 15 upplagor. *Abridgement of the Garderners Dictionary* utkom mellan åren 1735-71 i sex olika upplagor. Om detta och mycket mer gällande Phillip Millier står att läsa i en bok från 1990. *The Chelsea Garderner. Phillip Miller 1691-1771,* av Hazel le Rougetel, London (ISBN 0-565-01101-4).

(Kjell Lundquist)

ITALIEN
- April - maj 1991

Klaus Stritzke

Figur 1. Villa Hadrianus, den vackra Canopuskanalen. (Foto: Klaus Stritzke, 1991)

EFTER FÖRENINGENS RESA till Frankrike 1995, vilken dominerades av besök i barockanläggningar men där även rester av franska renässansträdgårdar ingick, framstår en återblick på resan till trädgårdarna i Italien som angelägen. Italienresan, som planerades av Gösta och Margareta Winqvist, är omnämnd i styrelseberättelsen för 1990 i LUSTGÅRDEN 1990-91.

Resans början hade förlagts till Rom dit vi anlände den 23 april. Ruinerna av Villa Hadrianus, en av få återstående länkar mellan renässansens och antikens trädgårdar i Italien, blev vårt första mål. Egentligen var den en mindre stad på ca 300 ha, byggd mellan åren 118 - 138 e.Kr. En stor modell vid områdets entré upplyser om stadens utseende under kejsar Hadrianus tid. Påtagligt är vattnets betydelse i de olika trädgårdsrummen och man förstår att återställningen av vattenytor bland ruinerna varit ett viktigt mål. Trädgården med den långsmala Canopuskanalen som ligger i en fördjupad naturlig sänka vore livlös utan vattenspegel (fig.1). Vid dess början speglar sig en delvis återuppbyggd kolonnad

med statyer. I fonden finns resterna av en stor matsal, det halvcirkelformade *triclinium*. Utmed den ena långsidan står rester av kolonner från en pergola, utmed den andra karyatider samt rester av en loggia. Även vid den så kallade marinteatern förtydligar vattnet ruinernas ursprungliga innehåll. Delar av en arkad visar hur denna helt omslutit en cirkelrund kanal runt en ö, även denna omgiven av en arkad. På ön fanns matsal, bad och bibliotek byggda kring en liten trädgård, en liten intim anläggning dit kejsaren kunde dra sig till tillbaka.

Italienska renässansträdgårdar har vidareutvecklats från de antika trädgårdarna och övertagit kanaler och öar, pergolor och skulpturer. Det viktigaste elementet i den italienska renässansträdgården kom emellertid först i början av 1500-talet: den symmetriska dubbeltrappan som vi såg i många olika former, med och utan vatten. Arkitekten Donato Bramante tillskrivs att ha upptäckt trappan som ett arkitektoniskt element vid planeringen av Belvedereträdgården i Vatikanen. Denna upptäckt anses vara en förutsättning för formträdgården som från och med då planerades av arkitekten. Terrasser kunde ordnas och förbindas symmetriskt och vattnet kunde ledas på många sätt. Ytterligare en faktor som har stor betydelse för utformningen av den italienska renässansträdgården är Leo Battista Albertis idéer om idealplatsen för hus och trädgård (publicerade 1485). Han propagerade för att lägga husen på ett berg eller en sluttning med tanke på den friska luften och utblicken över både landskapet och trädgården.

Villa d'Este i Tivoli som vi besökte samma dag gav exempel på detta. Villan betecknas som den mest typiskt romerska och mest renässansmässiga av Italiens alla trädgårdar. Konstnären Pirro Ligorio anses ha format trädgården, vars anläggning påbörjades 1550. Pirro Ligorio gjorde arkeologiska undersökningar i Villa Hadrianus, vilket påstås ha gett idéer till utformningen av Villa d'Este. Huset ligger ca 45 m över den ursprungliga ingången till villan som i motsats till idag låg i trädgårdens lägst belägna del. En ca 50 m lång pergola ledde besökaren genom en plan ört- och blomsterträdgård fram till fyra långsmala fiskbassänger dit vatten strömmar från en högt belägen kaskad (med vattenorgel). På vägen mot huset kom besökaren därefter till en något högre belägen fontän, drakfontänen. En rund dubbel-

Figur 2. Villa d'Este, vattenfallet ovanför fiskbassängerna. (Foto: Klaus Stritzke, 1991)

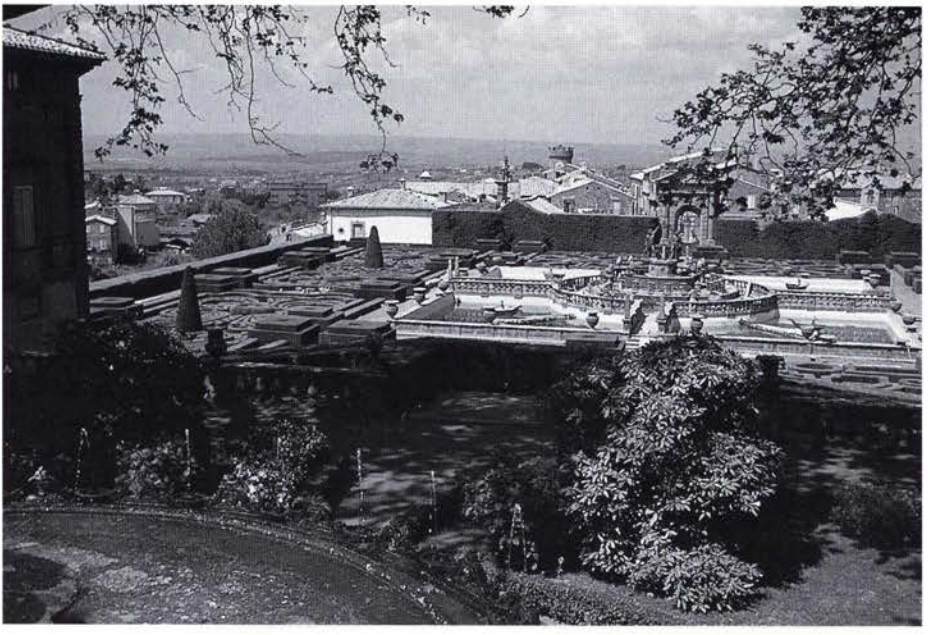

Figur 3.
Villa Lante, nedre parterren. (Foto: Klaus Stritzke, 1991)

trappa runt denna leder nästan 10 m upp till nästa vattenanläggning: de hundra fontänernas väg och till Fontana di Tivoli, som beskrivs som trädgårdens vackraste del. Härifrån är stigningen mot huset så brant att gångarna lagts diagonalt till sluttningen som skuggas av trädkronor från friväxande träd. Ett stick från Etienne Dupérac från 1573 visar den färdigställda anläggningen som man idag har svårt att återfinna. Sikten nerifrån mot huset är fullkomligt igenväxt av höga överåriga träd och buskar. Av de en gång så berömda vattenläggningarna fungerade vid vårt besök bara vattenfallet vid fiskbassängerna (fig.2). Villan ägs av den italienska staten.

Onsdagen den 25 april var helgdag i Italien och det mesta var stängt. **Marsfältet** var dock tillgängligt och Margareta Winqvist guidade oss med stor sakkunskap både genom ruinerna och Roms historia.

Dagen därpå fortsatte vi till **Palazzo Farnese** i Caprarola. Byggnaden reser sig på stadens högsta punkt ovanför en imponerande trappanläggning. Arkitekten Giacomo Barozzi da Vignola fick 1540 av Kardinal Alessandro i uppdrag att bygga ett palats på grunden av en femkantig påbörjad befästningsbyggnad omgiven av ett djupt dike. Utanför diket ligger två parterrträdgårdar som nås från en bro. De är enkelt utformade med buxbomhäckar på gräsytor. Den ena trädgården avslutas mot ett berg med en välbevarad grotta vars konstgjorda långa stalaktiter hänger ner över en bassäng med klart vatten. Från en av parterrträdgårdarna leder en gräsbeväxt stig uppåt genom en skog av äkta kastanjer, cedrar och tallar fram till en trappväg med en vattentrappa i mitten, krönt av en mycket vacker kaskadanläggning. Ovanför denna ligger **Palazzina Farnese**, som på tre sidor omges av en parterr med formklippt buxbom. Parterren i sin tur omges av ett sällskap vasbärande hermer och karyatider som står inbegripna i samtal med varandra eller nyfiket tittar, avvaktande eller roat, på de nyanlända besökarna. Bakom huset ligger en enkel parterr, smyckad med en utsökt brunn. Hela anläggningen är välvårdad - den restaurerades i mitten av 1700-talet och i begränsad omfattning även för några år sedan. Villan är - eller var vid vårt besök - presidentens villa under sommaren.

Även nästa mål, **Villa Lante** i Bagnaia vid Viterbo, är ett verk av Vignola. Han planerade villan 1566 åt Kardinal Giovanni Gambara. Trädgården betecknas som en av de största skapelserna inom den europeiska trädgårdskonsten. Den är helt geometrisk med genomgående mittaxel och är indelad i tre zoner: Den nedersta består av en parterr med omfattande ornamentik av buxbom och en stor bassäng med fontän (fig.3). Parterren ligger i fullt ljus. Den mellersta zonen ligger, omgiven av skog, i halvskugga i en sluttning med en vattentrappa, ett vattenbord och en kaskad. Den översta zonen, som ligger i

många stora fruktstilleben med olika fruktsorter i paradvåningens rum. Varje frukt är numrerad och en förteckning av sorterna finns på respektive tavlas nedre del. Citrusfrukterna har ägnats flera tavlor. Boscon och fruktträdgården bakom huset har ersatts av en 1800-talspark, som idag visar tecken på förfall. Även entrégården har 1800-talet som förebild. Orangeriparterren är mindre förändrad, men en ny stor orangeribyggnad har tillkommit. I Poggio a Caiano saknade man vattnet och en tydlig terrassering. En förklaring till detta kan vara, att anläggningens ursprung är från en tid då renässansidealet ännu inte slagit igenom. Orangeriparterren, inklusive citrusväxterna gav ett välvårdat intryck.

Boboliträdgårdarna i Florens blev nästa mål. Denna, den största av Mediciträdgårdarna, hade sin början i Palazzo Pitti som 1550 köptes av Cosimos I de' Medici. Trädgårdens planering anförtroddes Tribolo, som dog samma år. Arbetet fördes vidare av Bartolomeo Ammananti. Amfiteatern i dalgången bakom huset formades under denna tid, liksom även en fyrkantig bassäng i centralaxeln uppe på kullen. Allt låg i en skogsplantering. 1575 uppfördes ett grotthus som betecknas som en av dåtidens största sevärdheter i Florens. Först under början av 1600-talet fick trädgården den form vi finner idag. Detta gäller sitterrasserna i amfiteatern bakom villan som då först utfördes i sten och tillkomsten av den stora boscon med en av lövgångar inramad väg som leder ner till Isolotton, den fortfarande mycket vackra ön (fig. 5). Cypressallén, med skulpturer längs vägen, kom till efter 1640. Vid vårt besök var grottan under restaurering. Trädgården var förväxt, skötseln begränsad till renhållning efter ett enormt stort antal besökare, som nöter på anläggningen varje dag. Undantagen var Isolotton, där citrusväxter stod uppställda, oåtkomligt för besökare. Efter vårt besök har emellertid en omfattande restaurering påbörjats som omfattar amfiteatern, nedskärning av förväxta träd och rekonstruktioner av bassänger i boscon samt en förnyelse av citrusbeståndet. Restaureringen stöds av grävningar samt en nyligen återfunnen plan över anläggningen från 1600-talet.

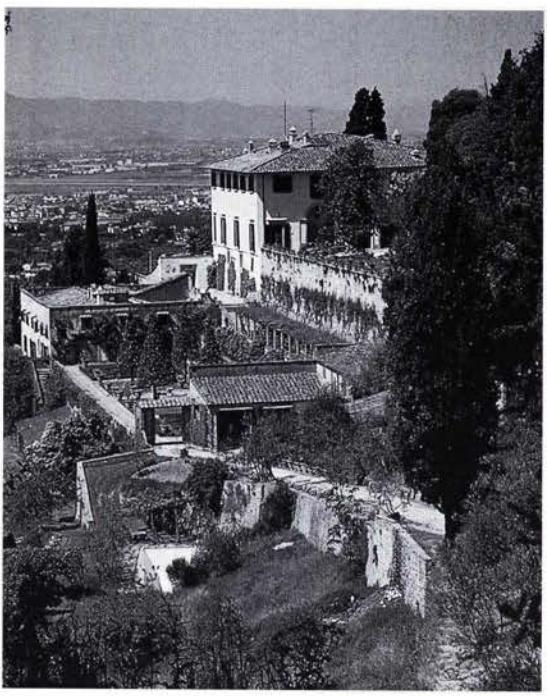

Figur 6. Villa Medici di Fiesole med terrassformer från tidig renässans. (Foto: Klaus Stritzke, 1991)

NO om Florens ligger **Villa Medici di Fiesole** från 1400-talets mitt. Villan, uppförd mellan 1458 och 1461, är ett välbevarat exempel från denna tid. Två terrasser ligger likt vinterrasser ovanför varandra utan symmetrisk ordning till varandra, vilket återfinns i senare renässansträdgårder (fig. 6). Trädgården är uppdelad i tre delar, där den största ligger framför huset och den minsta ligger bakom. Den tredje finns på en lägre terrass, som nås genom husets källare eller via en brant stig från sidan. På den övre och den lägre terrassen har, mot bergssidan, funnits pergolor, som legat något högre än själva terrasserna. Hål i de höga stödmurarna anger konstruktionernas placering och höjd. Pergolan på den övre terrassen slutar vid ett orangeri vid villans infart. Orangeriet användes här som garage under sommaren, så som med många andra orangerier i Italien. Från den övre terrassen kan man njuta av en fantastisk utsikt över staden och det storslagna landskapet, men också utav parterremönstren på den lägre terrassen. Mönstren var enkla, deras ursprunglighet osäker. Vi tilläts även att besöka den nedre våningen i privatbostaden. Under en *Paulownia tomentosa* i full blom bjöds vi avslutningsvis på förfriskningar. Trädgården var mycket välvårdad. Ägaren som bor i huset, tillåter besök endast efter överenskommelse lång tid i förväg.

Exempel på en trädgård i renässansstil anlagd under 1900-talet av engelsmannen Arthur Acton fann vi vid vårt besök i **Villa La Pietra**. Cypressallén som leder fram till huset, byggnaderna och orangeriträdgården verkade gamla. Anläggningen var väl-

vårdad. I orangeriträdgården framför en stor orangeribyggnad stod några glesa citrusbuskar. Denna del var anläggningens äldsta och gjorde skäl för beteckningen *giardino segreto* eftersom den bara var tillgänglig genom små titthål i ett tätt plank. Villan är privatägd.

Villa Gamberaia som vi besökte därefter har av flera författare prisats för sitt vackra läge bland olivlundar på en höjd med utsikt mot Florens och som det bästa exemplet på en toskansk trädgård. Huset fick sin nuvarande form 1610. Trädgårdens historia är något osäker på grund av de många ägarbytena. Trädgårdens form lär synas på en karta från mitten av 1600-talet. Trots genomförda förändringar finns fortfarande grunddragen kvar. I början av 1700-talet fick en nästan 10 m bred och mer än 200 m lång gräsbana dagens form. Den börjar i norr vid en fontän framför en grotta, går över en bro, förbi huset och slutar mot söder med en storslagen utsikt över Florens. Gräsbanan ligger på samma nivå som entréplanet, liksom en begränsad men utsökt utsiktsterrass mot Arnodalen i väster och vattenparterren mot söder. Parterren fick omkring 1900 nya bassänger och en ny plantering, bland annat vid exedran. I mitten av 50-talet genomfördes ett omfattande reparationsarbete. Ovanför gräsbanan ligger en av de vackraste citrusparterrer jag känner till. Parterren med sitt orangeri ligger på en terrass som nås antingen via en trappa från en liten intim grotträdgård bakom huset eller via en gång genom en av de båda boscon som ligger på var sin sida om parterren. Orangeribyggnaden har samma ålder som bostadshuset och är av enkel konstruktion, men med en till huset anpassad påkostad fasad. Grotträdgården bär fortfarande spår av djupa sår av bomber under andra världskriget. På vattenparterren var häckarna och blomsteruppsättningarna i terrakottakrukorna mer påträngande nu än de var för 40 år sedan då jag besökte villan första gången. Även de vackra mönstren av fältsten på parterrens gångar tycks på de gamla diabilderna vara mycket enklare och mindre färgrika. Trädgården, som är i privat ägo, var en av de mest välvårdade som vi besökte.

Efter en vilodag från trädgårdskonsten och en resa till **klostret la Verna** besökte vi den **Botaniska trädgården i Lucca**. Den är liten till ytan och lig-

Figur 7. Villa Torrigiani, renässanstrappan. (Foto: Klaus Stritzke, 1991)

ger innanför och i anslutning till stadsmuren. Trädgården är välvårdad och väl skyltad. Den intressanta specialiteten är samlingen av *Camellia* i arter och sorter.

Nästa mål blev **Villa Marlia**, en sen 1600-tals anläggning. På husets södersida överraskades vi av en stor, nästan 100 m bred och ca 200 m lång sluttande äng omgiven av höga träd. Ängen slutade vid en skogsridå framför en bergtopp som reste sig i fjärran. En liten damm, som ligger framför skogsridån, upptäcks först vid promenad på en av de vägar som inramar ängen. I trädbeståndet runt ängen finns paviljonger med vattenanläggningar och pergolor och en nyligen framgallrad utsiktskulle med en spiralväg upp till toppen. Öster om huset ligger ett stort långsmalt trädgårdsrum med en stor fyrdelad parterr. Därifrån leder några trappsteg upp till en långsmal vattenspegel innanför en balustrad. Den nedre parterren nyttjas idag för uppställning av citrusträd. Från bassängen leder en gång förbi en smal, hög fontän till en vacker lövteater, en anläggningsdel som med största sannolikhet inspirerats av den franska trädgårdskonsten. Villan är privatägd och trädgården, inklusive citrusväxterna, mycket välvårdad.

Inte långt därifrån ligger **Villa Torrigiani**. Av 1600-talsträdgården återstår bara en liten nedsänkt trädgård, resten har förfallit eller gjorts om till landskapspark. Den lilla trädgården begränsas på en sida av en hög mur som i hela sin bredd täcks av flera tvåarmade trapplopp med vilplan. Trappanläggningen anses vara en av de vackraste i Italien (fig.7). Trapporna leder ner till en blomsterprydd parterr med en vattenkonst som kunde styras så, att besökaren skrämdes att springa från den ena duschen till den andra rakt över parterren till Floras tempel och upp på terrassen där Flora själv gav den sista svalkan. Denna lilla anläggning var välvårdad. Den övriga parken var delvis vårdad. Helt igenväxta delar i parken väckte nyfikenhet. Villan är i privat ägo.

Så är även **Villa Mansi**, som ligger i närheten. En stor bassäng, kringgärdad med en balustrad och skulpturer utmed trädgårdens gångar är resterna av en renässansanläggning som anlades under 1600-talet men gjordes om under 1800-talet.

Villa Medici Careggi ligger idag mitt i den bebyggelse som ersatt de odlingar som fanns när Cosimo de Medici i mitten av 1400-talet ärvde villan av sin bror. Huset har en säregen prägel genom att arkitekten Michelozzo, som anlitades av Cosimo för ombyggnad av det gamla huset, i byggnadens nedre del behöll dess ursprungliga karaktär som befäst byggnad, men gav tillbyggnaden en lätt 1400-talsform. Även husets inre entrégård bär fortfarande prägel av det tunga ursprunget. Trädgården, snarare resterna av denna, domineras helt av orangeriterrassen söder om huset, med vackra citrusväxter i terrakottakrukor, som var uppställda utmed gångar belagda med vackra fältstensmosaiker. Mot norr begränsas den resterande trädgården av orangeribyggnaden. Som de flesta orangerier byggda under denna tid gavs även detta en fasad med hög kvalitet trots jordgolv innanför. Trädgården och orangeriet var välvårdade och ambitionen att bevara anläggningen i dess ursprungliga form var uppenbar. Villan ingår i ett sjukhusområde.

Villa Garzoni blev resans sista mål. Barockträdgården som anlades i mitten av 1600-talet dominerades helt av en enorm trappanläggning med bassänger och vattentrappor som leder från en närmast överbelastad barockparterr högt upp till en vattensprutande staty (Ryktbarheten). En intressant byggnad, badhuset från 1700-talet, mot vilken statyn på trappanläggningens topp stödjer sig, var stängd på grund av förfall. Badhuset användes för sociala sammankomster. Trädgården var välvårdad, men färgprakten i parterrens ornament och de formklippta figurerna stod i stark kontrast till enkelheten i de tidiga renässansträdgårdar vi njöt så mycket av under resan.

Resan avslutades med utflykter till Pisa och ett besök i Leonardo da Vincis museum i Vinci. Efter denna givande resa till de mest betydelsefulla resterna av vår trädgårdshistorias ursprung återvände vi den 7 maj till den svenska våren.

***Klaus Stritzke** är landskapsarkitekt, verksam vid Sven A. Hermelin AB i Stockholm. Föreningens skattmästare sedan 1990.*

ENGLAND
- Juni 1994

Maria Flinck

Figur 1. Grethe Rinman betraktande knutparterren på Barnsley House. (Foto: Kjell Lundquist, juni 1994)

VÅR GRUPP kom i tid till London men sen fick vi vänta i bussen innan vår guide Marika Hedin-Taylor hade samlat in alla 44 dendrologerna. Marika hade skött alla förberedelser i England och provåkt hela resan för att tidspassningen skulle bli perfekt. När vi äntligen kom iväg var det ett par timmar till Melton Mowbray. Vädret var typiskt engelsk disigt. Längs motorvägen var en hel del nyplanterade träd - någon sorts reforestation-projekt kanske. Vi körde igenom små städer med hus av honungsgul sten. Stengärdsgårdar och hagtornshäckar fanns mellan beteshagarna för kor och får.

Nu hade alla blivit väldigt hungriga, så när vi äntligen var framme vid **Wartnaby Gardens** kastade vi oss med entusiasm över små snittar med lax, currykyckling, skinka eller ägg och krasse. Det var tur att det fanns många av dem. Isobel, Lady King visade oss runt i de olika trädgårdsrummen som avgränsades av murar och idegranshäckar. Det var en mycket engelsk trädgård med rosengård, gräsmatta,

damm, kökträdgård med fruktträdskordonger och andra avdelningar med perenner. Jag lade märke till en doft som jag till slut spårade till en smalbladig silverbuske fast den var formad till ett litet stamträd.

Vägen till hotellet gick genom ett mer dramatiskt landskap med branta klippor, forsar och små byar med husen i rader ovanför varandra längs bergssidorna. På Rutland Arms Hotel i Bakewell fick vi välkomstdrink och stadig middag.

Lugn morgon, engelsk frukost och sen avfärd till **Haddon Hall**, en borg på toppen av en klippa. De äldsta delarna var från medeltiden men den hade byggts till vartefter och fått sitt nuvarande utseende omkring 1600. Ovanligt mycket köksinredning och vardagsmöbler fanns bevarade från den tiden. På nedre borggården fanns ramverk av sten till örtbäddar som guiden berättade var från slutet av 1300-talet. En sådan liten trädgård med nyttiga växter brukade finnas innanför befästningsmuren på medeltida borgar. Den större nyttoträdgården hade legat nedanför borgen vid ån.

Figur 2. Pastoral vy från terrasserna vid Haddon Hall ut över det omgivande landskapet. (Foto: Kjell Lundquist, juni 1994)

Prydnadsträdgården låg på flera terrasser vilka hade börjat byggas i slutet av 1500-talet. Den översta kallades The Bowling Green Terrace och en trappa ledde ner till nästa nivå (fig.2). I mitten av 1700-talet var terrasserna färdigbyggda, men idag fanns inget kvar av de ursprungliga planteringarna. I början av 1900-talet hade den blivande 9:e hertigen och hertiginnan av Rutland börjat renovera trädgården och huset. Nu var murarna klädda med klängrosor och även om en del gamla växter odlades så var planteringarna modernt romantiserat gammaldags. Skönheten i geometrin som man beundrade på 1600-talet hade suddats ut i ett frodigt virrvarr vilket delvis förtog den samkomponering av trädgårdsterrasserna och bostadsrummen som var avsedd. Vid trädgårdsmästarbostaden nedanför slottet stod formklippta idegranar (topiary) föreställande ägarfamiljerna Vernons och Manners vapen, ett svinhuvud och en påfågel.

Vägen till **Chatsworth** gick i en vid sväng över ägorna så att man skymtade trädgården och slottet på håll från olika vinklar. Det är ett barockslott med stor park omkring anlagd av Lancelot "Capability" Brown. Ägorna runt parken, betesmark för får, var formade och planterade för att ge storslagna utsik-

ter. Rundturen i trädgården började med att f.d. headgardener Mr Hopkins och hans elev, nuvarande trädgårdsmästaren, Mr Webster visade oss runt i växthusen. I vinhusen drevs druvklasar till ägaren hertigen av Devonshire, som av berättelserna tycktes vara mycket förtjust i färsk hemodlad frukt. I de andra växthusen fanns persikor och tidiga körsbär samt ett hus med krukväxter och snittblommor att dekorera rummen med, vilket var trädgårdsmästarens uppgift (fig.3).

Sedan fick vi gå runt i den enorma parken på egen hand. Jag var mest intresserad av de äldre delarna som fanns kvar från tidigare trädgårdsanläggningar: sjöhästfontänen ca 1690, Willow Tree Foun-

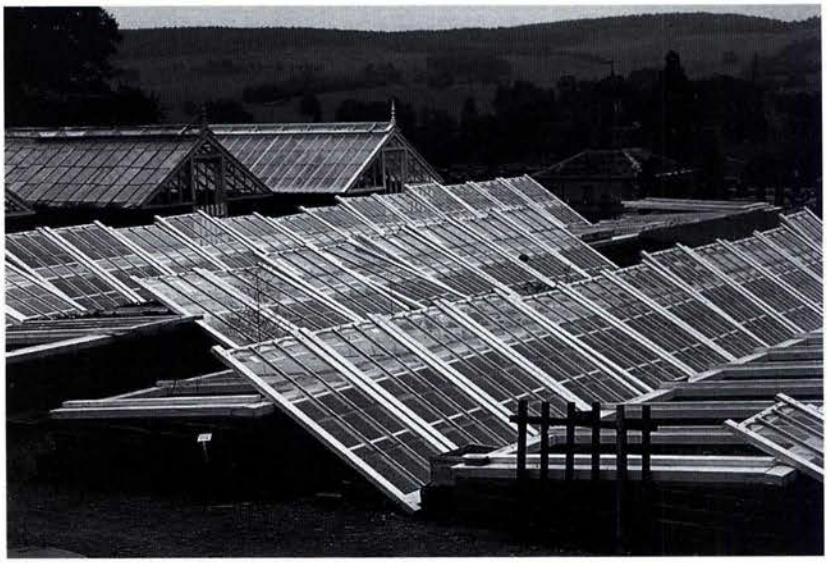

Figur 3. Bänkgården med sparrisodling på Chatsworth och med Browns landskap i fonden. (Foto: Kjell Lundquist, juni 1994)

Figur 4. (nedan) Topiary av grön- och gulbarrig idegran och nyplanterade lindarkader på Chatsworth. (Foto: Kjell Lundquist, juni 1994)

Figur 5. The Fernery, ormbunkshuset, i Tatton Park. (Foto: Kjell Lundquist, juni 1994)

tain (ett metallträd som sprutade vatten) 1692, vattentrappan 1703, Joseph Paxtons växthus längs trädgårdsmuren och klippträdgården 1842. De delar som var från 1600-talet hade hört till en barockträdgård med flera parterrer anlagd av London & Wise, men de låg nu utströdda i parkens gräsmattor utan sammanhang med helheten (fig.4). Paxton gjorde sina delar som tillägg i Browns park. Det stora växthuset han byggde som en förövning till Chrystal Palace i London revs efter andra världskriget. Där var nu anlagd en labyrint. Det jag saknade mest var sittplatser - där fanns mycket få bänkar, inte ens på utsiktsplatser eller små avdelningar där man skulle velat stanna ett tag.

På **Tatton Park** nästa morgon, visades vi runt i huset av en mycket effektiv och proffsig guide. Husets inredning var från regency-perioden (tidigt 1800-tal) med krämiga pastellfärger och mycket stuckdekorationer. Genom fönstren såg man ut över den italienska parterren som nyligen planterats med blommor i de färger, men inte de sorter, Joseph Paxton avsett.

I trädgården fanns detaljer kvar från olika tidsperioder och nyplanteringar gjordes efter de äldre idéerna. Det fanns en japansk trädgård som hade anlagts av importerade japanska trädgårdsarbetare i början av 1900-talet. Nu var den ganska igenväxt. Det bästa var orangeriet och The Fernery (fig.5)! Orangeriets arkitektur var väldigt elegant, det såg ut att vara nyligen restaurerat och nyplanterat. Att ha ett fernery eller ormbunkshus var ett kortlivat mode vid mitten av 1800-talet och mycket få finns kvar. Det på Tatton Park hade upphöjda bäddar byggda av stora stenblock. Där fanns flera trädormbunkar insamlade på Nya Zeeland av ägaren Lord Edgertons bror på 1850-talet. Förutom olika ormbunkar fanns clivia vars färg matchade guldfiskarna i dammen.

Därefter åkte vi till **Arley Hall**, som hade lindar formade till en smal häck på höga stammar (pleached limes) längs infarten (fig.6). Efter lunchen kom ägaren Michael Flower och trädgårdsmästaren Paul Cook för att visa oss runt. Trädgården var delad i många små rum som olika ägare hade lagt till, var och en efter sin smak. Den äldsta delen var en lång gång med klippta idegranshäckar runt och breda perennarabatter, förmodligen de första i England, anlagda på 1850-talet. De ursprungliga plantering-

Figur 6. (ovan) "Pleached limetrees" på Arley Hall. (Foto: Kjell Lundquist, juni 1994)

Figur 7. (höger) Biddulph Grange. (Foto: Kjell Lundquist, juni 1994)

Figur 8. (nedan) Bill Malecki visar guldazaleor på Biddulph Grange. (Foto: Kjell Lundquist, juni 1994)

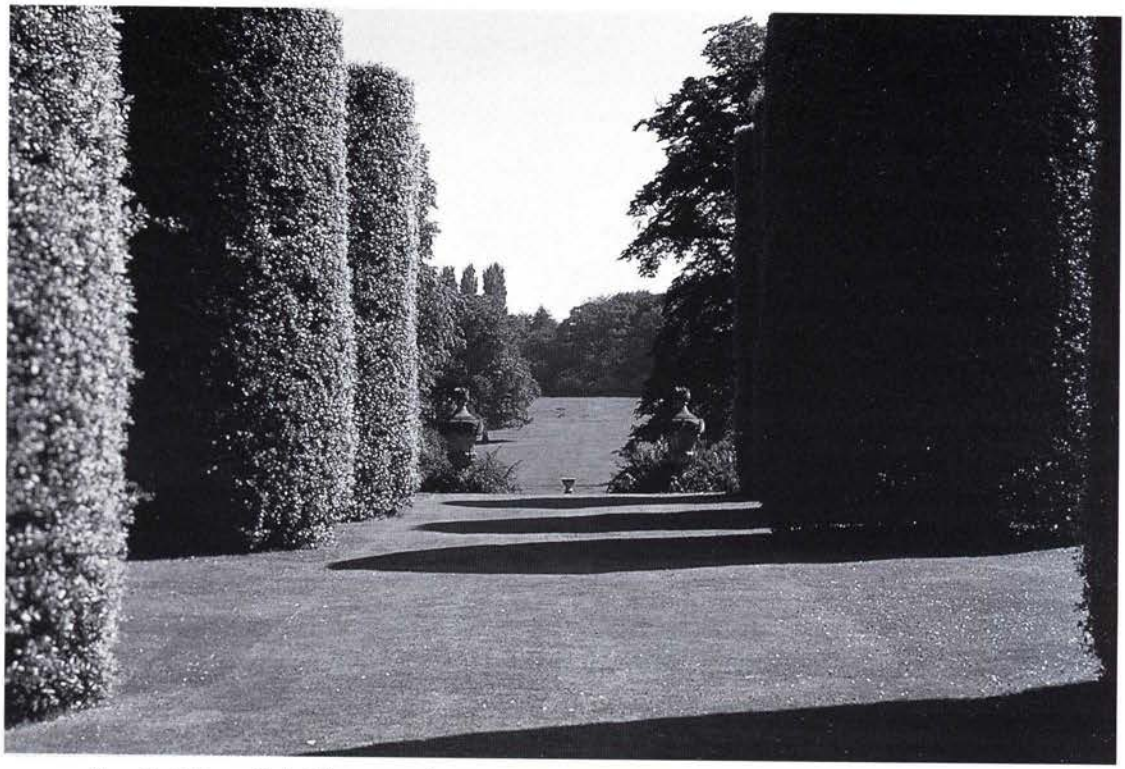

Figur 9. Allé av cylinderklippta stenekar (*Quercus ilex*) på Arley Hall. (Foto: Kjell Lundquist, juni 1994)

arna fanns inte kvar men de försökte ha växter som liknade de som funnits där tidigare. En allé av stenekar (*Quercus ilex*) klippta i cylinderform hade planterats på 1840-talet (fig.9). Flera av de andra delarna i trädgården var också fina med välplanerade rabatter och överraskande detaljer. Lady Ashbrook, den tidigare ägaren, hade gjort många av blomsterplanteringarna. Michael Flowers eget bidrag till anläggningen var The Grove, en nyligen påbörjad parkdel med exotiska träd och buskar.

Efter middagen på Chimney House Hotel i Sandbach visade Bill Malecki, trädgårdsmästaren på Biddulph Grange, diabilder och berättade om hur trädgården där sett ut och hur restaureringen gått till. En frestande introduktion till morgondagens besök.

På **Biddulph Grange** visade Bill Malecki och Sheila Wroughton från *Garden History Society* oss runt (fig. 7, 8). Trädgårdens delar var i olika stadier av tillväxt. Rhododendronpartierna runt sjön var helt uppvuxna medan de små formella avdelningarna längs byggnaden hade grävts fram och var nyplanterade. James Bateman och hans hustru Maria anlade med hjälp av sakkunniga vänner trädgården mellan 1846 och 1871. Den är inte så stor men utrymmet var väl utnyttjat. Genom smala passager och tunnlar förflyttas man mellan olika miljöer från den färgrika rhododendronsjön till lugnet i lindallén, till The Glen, en skuggig klyfta med ormbunkar mellan stora stenblock, genom en tunnel ut i ett kinesiskt tempel och därifrån via en tunnel byggd av stubbar upp på en terrass med utsikt över dahliagången, vidare in genom den egyptiska gravkammaren och ut i barrskogen bakom. Hela tiden överraskningar, nya detaljer, nya vyer, men allt mycket koncentrerat.

Restaureringsarbetet var omsorgsfullt gjort in i minsta detalj. Med hjälp av kartor, beskrivningar, foton och arkeologiska undersökningar har planen och planteringarna kunnat dokumenteras. Bill berättade att de försökte hitta samma växter som Bateman haft eller sådana som var från den tiden. De hade också lyckats få tag på gamla gjutjärnsbänkar.

Efter bara två timmar var vi tvungna att åka därifrån till **Little Moreton Hall** för picknick. Little Moreton Hall är ett välbevarat korsvirkeshus från 1500-talet, svart-vitt smårutigt med små blyinfattade fönster. Där hade funnits en trädgård men det enda som fanns kvar var två konstgjorda kullar

(mounts). De ingick inte i den nuvarande trädgården som nyligen anlagts efter ett mönster ur en trädgårdsbok från 1688. Det var inte förrän efteråt jag kom på vad som gjorde att det såg fel ut - skalan. Mönstret var avsett för ett kvarter i en stor trädgård, här var kvarteret hela trädgården. Den stora skalan i trädgårdsmönstret skar sig mot det småmönstrade huset.

Dagens sista trädgård var **Powis Castle** i Wales, en stenfästning från 11-1200-talet högt uppe på en klippa. De nuvarande planterade terrasserna hade ursprungligen varit ett stenbrott. På 1600-talet låg prydnadsträdgården nedanför klippan på platt mark. Terrasserna hade bara varit planterade med gräs och idegranar klippta i spiral. Den romantiska stilens inbrott gjorde att idegranarna lämnades oklippta och parterren gjordes om till gräsmatta i parken med betande hjortar. De nuvarande terassplanteringarna är gjorda på 1900-talet med mestadels torktåliga medelhavsväxter. De väldiga idegranarna, som dock är äldre, och häckarna gav stämning åt anläggningen och orginalskulpturer fanns kvar på terrasserna.

Vi började onsdagen på **Burford House Gardens** anlagda av John Treasure som köpt huset 1954.

Nästa stopp gjordes på vingården **Broadfield Court**. De hade jordbruk med mjölkkor som mannen skötte och vinodlingar som frun Alexandra Jones hade hand om och visade. Trädgården hade varit en klostergård fram till mitten av 1600-talet och där fanns en stenfontän kvar. På murarna runt köksträdgården fanns spaljérade fruktträd och där drog de upp små skott av vinrankorna. Vinodlingen låg i sydsluttningen mot floden där solen värmde bra. Sorterna var Reichensteimer Houxksell Reebe - Bodenham Selection och Mullenthurse x Reichen. De skördade druvorna i oktober och skickade dem till ett vinpresseri där de hade sina egna fat och en egen vinmakare. Vi fick prova deras fyra vita vinsorter och lunchade på sandwichar. Nästan alla kom tillbaka till bussen bärande på klinkande påsar.

Sista trädgården för dagen var **Painswick Rococo Garden** där ägaren lord Dickinson guidade oss. Han och hans fru hade precis börjat arbeta med trädgården som var överväxt med träd när de upptäckte att en tavla i huset föreställde trädgården som en gång funnits där. Anläggningen hade gjorts av Benjamin Hyet mellan 1738 och 1748 och målningarna visade trädgården nyanlagd. De olika delarna

Figur 10. Köksväxtkvarteren i Painswick Rococo Garden. (Foto: Kjell Lundquist, juni 1994)

var regelbundna men de var anpassade till terrängen och saknade inbördes symmetri.

Arbetet med restaureringen pågår. Med hjälp av arkeologiska grävningar har storlek och form på byggnader, odlingsbäddar och gångar kunnat fastställas. Det fanns inget skriftligt källmaterial om vilka växter som odlats men de försökte skaffa sådana som funnits i odling i England vid den tiden. Blandningen av nyttoväxter och fruktträd i prydnadsträdgården påminde om svenska trädgårdar från samma tid där man som regel blandade nytta och nöje, vilket var ovanligare i resten av Europa (fig.10).

På torsdagförmiddagen var vi lediga och gick i Cirencester på egen hand. Jag gick till det lokala museet medan andra höll sig till trädgårdstemat och vandrade i **Cirencester Park** av Alexander Pope eller tittade på privata trädgårdar i trakten.

På eftermiddagen satt vi i bussen igen för att åka till **Rodmarton Manor.** Huset hade byggts av Claud och Margaret Biddulph (inget samband med Biddulph Grange) med hjälp av arkitekten Ernest Barnslay och en mängd skickliga hantverkare från trakten. De var inspirerade av Arts & Crafts-rörelsens idéer att använda lokala material, att göra allt för hand och att planera huset rum för rum med utgångspunkt från deras funktion. Trädgården gjordes på samma sätt. I bästa fall blir resultatet funktionellt, vackert och genomarbetat från helheten till minsta detalj (fig.11). Både huset och trädgården på Rodmarton hör till de finaste exemplen från sin tid.

Figur 11. Formellt trädgårdsrum på Rodmarton Manor med prov på stor omsorg om detaljernas material och former. (Foto: Kjell Lundquist, juni 1994)

Trädgården anlades mellan 1909 och 1929 samtidigt som huset byggdes. Den är uppbyggd som en serie rum skiljda av murar eller häckar. Häckarna avslutades på flera ställen av klippta figurer. Alla rum var olika stora och hade olika form - gårdsplanen var en stor cirkel omgiven av tidigare klippta lindar och en bokhäck, de övriga trädgårdsdelarna var fyrkantiga i olika proportioner. Rummen hade olika karaktär med regelbundna eller fria planteringar. Det fanns flera alléer med klippta träd, långa rabatter, stenlagda terrasser, en stor köksträdgård och tre tennisplaner varav två nu gjorts om till trädgårdar. Den nuvarande ägarens mor Mary Biddulph var mycket intresserad av växter och hade gjort om en del rabatter men på flera ställen fanns orginalplanteringarna kvar. Detta var en av de finaste trädgårdarna på hela resan.

Sent på eftermiddagen besökte vi **Hodges Barn**. I sin struktur och sina färgkompositioner en typisk engelsk 1900-tals anläggning omkring ett originellt hus, där man tidigare hade fött upp duvor.

Fredagens första trädgård var trädgårdsskribenten Rosmary Vereys vid **Barnsley House**. Rosmarys svärdotter Denzel visade oss runt. Huset var från slutet av 1600-talet, tillbyggt 1820. Rosmary hade kommit dit på 1950-talet och genast tagit bort alla rabatter hennes svärmor hade anlagt. På 1960-talet hade hon börjat om med trädgården. En del fruktträd och prydnadsträd fanns kvar från tidigare anläggningar. En bok av Russel Page hade givit henne inspiration och riktlinjer för hur hon skulle börja.

Hennes trädgård var i strukturen lik alla andra 1900-tals trädgårdar vi sett: rumsindelning med murar och häckar och blandade rabatter. Det som skiljer Rosmary Vereys trädgård från de övriga var hur hon medvetet utgått från historiska förebilder och hennes välarbetade växtkompositioner. Den berömda gullregnspergolan var utblommad men det fanns så mycket annat. Det som imponerade mest var hur hon lyckats kombinera de exakt rätta färgnyanserna. I många trädgårdar vi sett fanns ljusa rosa-lila blommor t.ex. näva tillsammans med gulgrönt t.ex. daggkåpa, men det var bara här som den sammanställningen lyckades så ett de två färgerna förstärkte varandra, nästan blev självlysande.

Parken vid **Bowood House** hade också planerats av Lancelot "Capability" Brown i mitten av 1700-talet. Vi fick en kort introduktion av en guide. Den äldsta delen av trädgården som fanns kvar var en stor köksträdgård i fyra avdelningar med höga

murar från 1600-talet. Där fanns fortfarande några växthus, odling av köksväxter och snittblommor. Hela den delen var privat så jag kunde bara kika in genom en grind.

Parken var till stora delar planerad av Brown men även om ägarna fortsatt följa hans plan för planteringar och markbehandling hade de även gjort egna tillägg av olika slag vartefter de blev moderna. Den pittoreska delen var en sådan modeanläggning från 1780-talet. Där fanns ett vattenfall, smala gångar, tunnlar och grottor byggda av stora stenblock. Grottorna hade tidigare varit dekorerade med snäckor och fossiler, lite fanns kvar men de såg ganska kala ut idag. Ägarna hade tidigt varit intresserade av nya växter och köpt frön direkt av olika växtjägare. Bland annat fanns ett pinetum från 1848 med barrträd från hela världen, ursprungligen planterade så att de från Amerika stod i väster, de från Asien i öster, de från södra halvklotet i söder och de från norra halvklotet i norr (fig.12). På 1970-talet hade många träd fallit i en storm och de höll på att nyplantera. Flera mycket stora exemplar av redwood och mammutträd fanns kvar i en grupp.

På eftermiddagen var vi inbjudna på en drink hemma hos **Bill och Connie Pack** i *Garden History Society.* Flera andra medlemmar i sällskapet hade kommit dit för att träffa oss. Vi skulle bara stanna en kort stund men det blev längre för de hade en så fin trädgård. De hade många olika nävor, klematis och gamla rosor. Där fanns också ett trädhus! Det var barnens lekstuga och byggt på en plattform mellan två träd.

Som tur var behövde vi inte gå upp tidigt nästa morgon utan kunde vila ut efter den ansträngande fredagen. Klockan 11 gick vi till **Oxfords Botaniska trädgård** anlagd omkring 1620, vilket gör den till den tredje äldsta i världen. Vår guide Eileen Stamon var lärare i engelsk litteratur och trädgårdshistoria, men verkade mer van vid inomhusföreläsningar för hon pratade väldigt tyst.

De olika collegen i Oxford hade sina egna trädgårdar innanför murarna. Vi besökte först **Magdalen College**. Den anläggningen var ursprungligen ett kloster och klosterträdgården var kvar från tidigt 1400-tal. Många college hade cloister gardens som liknade klostergårdar - en kringbyggd trädgård med en öppen pelargång omkring. Förr hade planteringarna varit delade i fyra kvarter. På en bild av New College från 1600-talet syntes fyra gräskvarter med smala spetsiga träd i hörnen. Nu fanns oftast hela gräsmattor med rabatter eller buskar i kanterna.

The Quadrangel, den första gård man kom till, hade alltid gräsmatta och gångar. Man fick aldrig gå på gräset i The Quad. Magdalens tredje gård hade en lång perennrabatt och en platan planterad 1801 som Claes Nordmark mätte i brösthöjd. Den var 690 cm i omkrets. Den var en avkomling av en platan i Botaniska trädgården som planterats 1666. På området fanns också en hjortpark och en landskapspark. Det var den enda park jag sett som hade högt gräs. Det var vackert med silverskiftande gräs och blommor i olika färger istället för de jämngröna platta klippta gräsmattorna överallt annars.

På väg till **New College** mötte vi en exalterad grupp studenter av vilka en just klarat tentamen och firades av vännerna med vin invärtes samt mjöl och ägg utvärtes (fig.13). New College är det äldsta i Oxford, grundat 1369. En bild från 1600-talet visade att den stora trädgården då hade fyra möns-

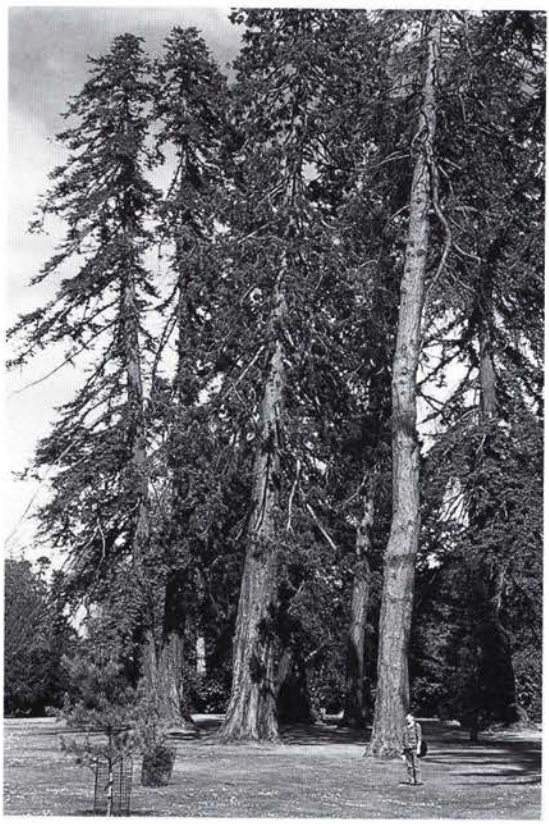

Figur 12. Grupp av mammutträd (*Sequoiadendron giganteum*) och redwood (*Sequoia sempervirens*) i Bowoods pinetum från 1848. (Foto: Kjell Lundquist, juni 1994)

Figur 13.
Firande av tentamen i Oxford, utanför New College, med mjöl och ägg, dokumenterat av Barbro R. Dergalin och Gunhild Söderbaum. (Foto: Kjell Lundquist, juni 1994)

terplanterade kvarter, ett med solur och ett med kompassros. Bortom dem fanns en mount med en trappa upp till toppen. Kullen fanns fortfarande kvar men var överväxt av träd och stora buskar och istället för kvarteren var det gräsmatta. Runt hela trädgården löpte breda rabatter med perenner på en sida, rosor på den andra och blommande buskar på den tredje.

På eftermiddagen gick vi runt på egen hand. Någon rekommenderade ett besök i trädgården på St Johns College, så Kjell Lundquist och jag gick dit. Först höll vi på att inte hitta ingången för den stora porten var låst. Inte förrän vi såg en man som verkade komma rakt ut ur den stängda porten upptäckte vi den välkamoflerade men olåsta dörren i porten. Innanför stod en skylt "The college closed for visitors" men det fanns ingen vakt, så vi packade ner kamerorna och försökte se ut som studenter. När vi hunnit in till The Cloister kom en lärare på väg mot oss, så vi dök snabbt in bakom en pelare. Men han hade verkat bekant och när vi tittade igen så var det Carl-Henrik Wendt, en av våra reskamrater. Med glasögon, rutig stickad väst och framåtböjd under sin tunga axelremsväska såg han precis ut som en Oxfordprofessor. Professor Charlie berömde trädgården och med rätta. St Johns hade en landskapsträdgård, i mitten en gräsplan och runt den ett oregelbundet träd- och buskparti med olika perenner och lökväxter som undervegetation. När man gick på de slingrande stigarna under träden hade man ingen känsla av att vara mitt i staden. Det var ett utmärkt exempel på hur man skapar illusionen av något väldigt stort genom att bara låta besökaren se en liten bit i taget.

På kvällen var det dags för avskedsmiddag. Det blev tal - ordföranden tackade vår guide Marika Hedin Taylor och researrangörerna Inga Hermelin-Jungstedt och Gunhild Söderbaum. Sen tackade Marika oss, hon "skulle aldrig bli densamma" efter denna resa. Traditionsenligt lästes limerickar upp. Sammanfattningsvis en välplanerad och lärorik resa till många sevärda trädgårdar. Vi instämde med acklamation i resans sista limerick komponerad av Sven Erixon:

Nu vår resa har kommit till slutet.
Vi har sett, diskuterat och njutit.
O, Marika och Inga,
ni som allt kan betvinga,
vi vill resa med er oavbrutet.

Maria Flinck *är etnolog och konstvetare, författare till boken "Tusen år i trädgården" (1994) och trädgårdshistoriskt verksam på frilansbasis.*

ENGLAND JUNI 1994
- Personliga växtminnen

Inga H. Jungstedt

Figur 1. Fransad och dubbelblommande jättevallmo (*Papaver orientale*) i rabatterna vid Painswick Rococo Garden. (Foto: Kjell Lundquist, 15 juni 1994)

LÖRDAGEN DEN 11 JUNI 1994 startade Föreningen för Dendrologi och Parkvårds femte Englandsresa. De tidigare resorna gick av stapeln 1935, 1971, 1979 respektive 1985.

Wartnaby Gardens i Melton Mowbray i Leicestershire var resans första anhalt. På murarna fanns många växter spaljerade, bland andra *Piptanthus catenifolia* (ev. *P. nepalensis*) (*Leguminosae*) med gullregnsliknande blommor, *Clematis fargesii* (stjärnklematis) och *Ribes speciosum* (*Grossulariaceae*) med röda fuchsialiknande blommor (fig.2).

Centralt på den stora gräsmattan stod en vacker flikbladig bok (*Fagus silvatica* 'Laciniata'), liksom en *Robinia pseudoacacia* 'Frisia' med nästan utslagna blad. På terrassen växte en blåblommig buskformig *Ceanothus thyrsiflorus* (*Rhamnaceae*) och en *Pieris formosa* var. *forrestii* (*Ericaceae*).

Vid bäcken trivdes vackra våningsprimulor och ett rikblommande exemplar av *Dactylorhiza elata* (*Orchidaceae*) (fig.3). En mycket omtyckt och använd kombination av lavendel, rosor och daggkåpa fann vi här. Den återkom sedan i många trädgårdar

Figur 2. *Ribes speciosum* i Wartnaby Gardens, Melton Mowbray, i Leicestershire. (Foto: Inga H. Jungstedt, 11 juni 1994)

Figur 3. Rikblommande exemplar av *Dactylorhiza elata* vid dammen i Wartnaby Gardens. (Foto: Inga H. Jungstedt, 11 juni 1994)

under resan.

Vid **Haddon Hall** i Derbyshire lade vi speciellt märke till rosorna vid slottsentrén, *Rosa* 'Francois Juranville' och *Rosa wichuraiana*. Vid terrassen växte en stor vitblommande blomsterlönn *(Abutilon vitifolium* var. *album, Malvaceae)*. På slottsmuren återfanns en *Fremontodendron* 'California Glory' *(Sterculiaceae)* (fig.5). Alla clematisplantorna utmed murarna stod i tegelrör för att erhålla skugga på rothalsarna.

I växthusen i **Chatsworth** i Derbyshire nära Bakewell, fanns bland annat sex olika varieteter av orchidé-släktet *Calanthe* som Joseph Paxton introducerat. Vidare *Dicksonia antartica* (trädormbunke), klängande *Solanum wendlandii* och *Salvia discolor* med svarta blommor.

I den enormt stora parken växte anmärkningsvärda exemplar av *Chamaecyparis lawsoniana* (ädelcypress), *Cryptomeria japonica* (kryptomeria) och *Fraxinus excelsior* 'Pendula' (hängask), planterad av Paxton 1830. En allé av tulpanträd (*Liriodendron tulipifera*) fanns också vid slottet. I parken återfanns en av de högsta weymouthtallarna (*Pinus strobus*) i England (36 m). Bollformade *Robinia pseudoacacia* 'Umbraculifera' påträffade vi i labyrinten (fig. 4). Noterbara var också mammutträden (*Sequoiadendron giganteum*).

På den italienska terrassen i **Tatton Park** i Cheshire nära Knutsford fann vi *Armeria maritima* 'Splendens' och *Ageratum* 'Blue Mink' som kantväxter i parterren.

I orangeriet växte *Acacia decurrens* var. *dealbata* (silveracasia), *Brunfelsia pauciflora* (brunfelsia), *Bougainvillea spectabilis* (trillingblomma), *Callistemon citrinus* (lampborste), *Clivia*-hybrider, *Lantana montevidensis* och *Tibouchina urvilleana.* I ormbunkshuset fann vi *Agapanthus africanus* (afrikas blå lilja), *Cyathea cunninghamii, Cyathea dealbata, Sophora tetraptera* med fina blad och doftande gula blommor och *Woodwardia radicans.*

I den japanska trädgården noterade vi bland andra *Austrocedrus chilensis, Davidia involucrata* var. *vilmoriniana, Emmenopterys henryi (Rubiaceae)*, ett kinesiskt träd, *Gymnocladus dioica* (Kentucky coffeetree), *Magnolia obovata* (junimagnolia), *Metasequoia glyptostroboides*, återupptäckt i Kina 1942, och *Taxodium distichum* (sumpcypress).

Vid dammen i **Arley Hall** i Cheshire växte *Gunnera chilensis* (gunnera), *Kirengeshoma palmata* (vaxklocka), *Lysichiton americanus* (skunkkalla), *Osmun-*

da regalis (kungsbräken) liksom *Peltiphyllum peltatum* (sköldbräcka).

I den övriga planteringen fann vi *Acer platanoides* 'Drummondii' (vitbrokig skogslönn), *Betula albo-sinensis* var. *septentrionale* (kopparbjörk), *Cornus kousa* var. *chinensis* (kinesisk kornell), *Chamaecyparis lawsoniana* 'Ellwoodii' (ädelcypress), cylinderklippta *Quercus ilex* (stenek) samt *Sorbus mitchellii* (num. *S. thibetica* 'John Mitchell').

I **Biddulph Grange Garden** i Staffordshire växte många stora och vackra träd, såsom *Cryptomeria japonica* (kryptomeria), *Liquidambar styraciflua* (ambraträd), *Paulownia tomentosa* (kejsarträd), *Pseudolarix amabilis* (guldlärk), *Sequoiadendron sempervirens* (amerikansk sekvoja) och *Tsuga mertensiana* (berghemlock).

Vid foten av borgmuren till **Powis Castle** i Wales såg vi följande växter: *Artemisia arborescens* 'Powis Castle', *Ceanothus prostratus* 'Puget Blue' (säckbuske), *Cestrum fasciculatum* 'Newellii', *Clerodendrum bungei, Cytisus battandieri, Phormium tenax* (nyzeeländskt lin) och *Yucca recurvifolia* (palmlilja).

På en av terrasserna växte *Arbutos unedo* (smultronträd) liksom *Chamaecyparis lawsoniana* 'Lutea'.

Burford House Gardens i Herefordshire bjöd på en visningsträdgård med plantskola. Här botaniserade vi och fann bland andra *Betula ermanii* (kamtjatkabjörk), *Betula papyrifera* var. *kenaica* (alaskabjörk), *Catalpa bignoides* (trumpetträd), *Koelreuteria paniculata* (kineträd), *Chusquea couleou* (chilebambu), *Helictotrichon sempervirens* (silverhavre), *Libertia caerulescens, Roscoea cautleoides (Zingiberaceae), Sisyrinchium striatum* 'Variegatum' (gräslilja). Som marktäckare upptäckte vi gulblommande *Tropaeolum polyphyllum.*

Från **Painswick Rococo Garden** i Gloustershire minns vi speciellt *Buddleia globosa*, med gula knapplikna blommor (se artikel av Flinck, K.E., ovan) samt en eldröd, dubbelblommande *Papaver orientale* med fransade blad (fig.1).

Broadfield Court i Herefordshire var en vingård (80 acre) med jordbruk. Vinsorterna var Richen Steimer, Houxsell Reebe och Bodenham Selection.

I **Rodmarton Manor** i Gloucestershire var trädgården fint uppbyggd med olika trädgårdrum för perenner och kökträdgård.

Hodges Barn i Gloucestershire kännetecknades av kalkstensmurar med *Clematis*, vin och klätter-

Figur 4. Bollformade *Robinia pseudoacacia* 'Umbraculifera' i labyrinten vid Chatsworth i Derbyshire nära Bakewell. (Foto: Inga H. Jungstedt, 12 juni 1994)

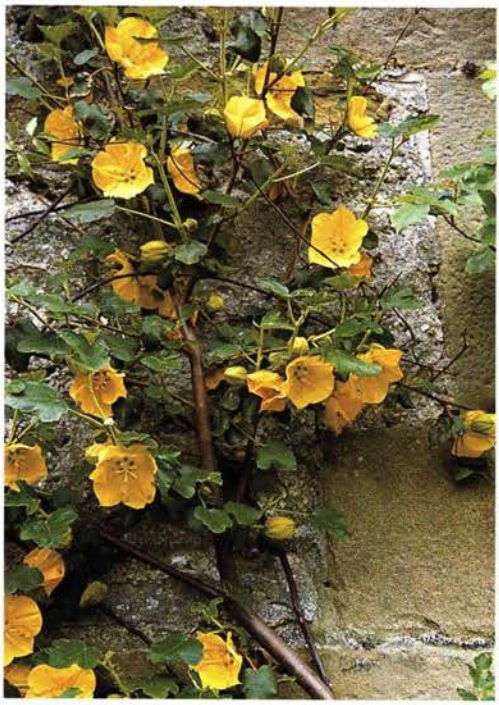

Figur 5. *Fremontodendron* 'California Glory' på slottsmuren vid Haddon Hall i Derbyshire. (Foto: Inga H. Jungstedt, 12 juni 1994)

hortensia, perennarabatter, buskrosor samt en liten dammanläggning.

Barnsley House i Gloucestershire. I anläggningen ritad av ägarinnan Rosemary Verey finns en vacker gullregnstunnel av *Laburnum alpinum* mellan en klippt lindallé. Här växte också *Alchemilla mollis* (jättedaggkåpa), *Allium aflatunense* (kirgislök), brokbladig järnek och *Lupinus luteus* (gullupin) (fig. 6). Här fanns också en dekorativ grönsaksträdgård med humlebågar och klippta dvärgfruktträd. Kombinationen av daggkåpor, rosor och lavendel som vi såg första dagen återkom här.

Bowood House i Wiltshire hade ett innehållsrikt pinetum, innehållande en 37 m hög *Sequoia sempervirens* (redwood), *Pinus ponderosa* (gultall), *Pinus coulteri* och *Picea torolosa* (trol. *P. spinulosa*). Här växte också en platan planterad år 1740.

Från **Oxfords Botaniska Trädgård** minns vi bland andra växter *Dierama pulcherrimum*, *Phlomis samia*, *Amsonia tabernaemontana* var. *salicifolia*, *Periploca graeca*, *Salvia interrupta* och *Meconopsis napaulensis* (röd bergsvallmo). I flera av college-trädgårdarna erinrar sig många den fina bakgrundsplanteringen av *Crambe cordifolia* som lyste så fint (fig. 7).

Figur 6. Gullupin (*Lupinus luteus*) vid Barnsley House i Gloucestershire. (Foto: Kjell Lundquist, 17 juni 1994)

Figur 7. *Crambe cordifolia*, *Geranium* sp. och liljor i en mixed border vid Magdalean College i Oxford. (Foto: Kjell Lundquist, 18 juni 1994)

SKÅNE
- September 1994

Sven Erixon

Figur 1. Det nybyggda lusthuset inne i fruktträdgården på Uraniborg, med den rekonstruerade vallen i fonden. (Foto: Sven Erixon, 1 sept 1994)

DET VAR DEN 1 SEPTEMBER, en torsdag. Nattåget från Stockholm hade just kommit till Lund, medförande huvudparten av de 45 deltagarna i tredagarsexkursionen genom Skåne. Klockan var 7.

Resten av gruppen kom tillstötande från olika håll, när vi samlades på Hotell Lundia kring ett ytterst välutrustat frukostbord. Gamla vänner gladdes åt att återse varandra. Nya bekantskaper kom till och togs om hand. Sorlet steg och snart var "den-drologfamiljen" återetablerad. Så påkallade vår reseledare och ciceron Kjell Lundquist vår uppmärksamhet och gav oss förutsättningarna för våra tre, som han försäkrade, fullspäckade studiedagar.

Klockan 9 startade resan genom den skånska eftersommarbygden. Strågrödorna var nästan undantagslöst bärgade, och de stora halmrullarna - naturfärgade eller plastvita - stod tätt på fälten och skämde landskapet. Sockerbetor och potatis som

farit illa under den extremt torra högsommaren såg merendels ut att hämta sig efter augustiregnen. Ett och annat fält var redan höstplöjt.

Inom en halvtimma var vi i Landskrona vid färjan till Ven. Vi märkte att vinden tagit i betydligt. Den bastanta bilfärjan påverkades inte märkbart av vind eller vågor, men när vi väl kom i land på Ven vid Bäckvikens hamn rev blåsten ordentligt i frisyrer och huvudbonader.

På Ven leder vägen från hamnen till en början starkt uppåt. Ön består huvudsakligen av en ganska jämn platå, 30 - 40 meter över havet. Den avslutas åt alla sidor av starkt lutande rasbranter ned i vattnet, de s. k. backafallen. Vi hade det bekvämt: en traktordriven långskrinda i vilken hela sällskapet fick plats tog oss på få minuter upp till den för dagen mest intressanta delen av ön, platsen där Tycho Brahes anläggning **Uraniborg** en gång låg.

Tycho Brahe hade redan gjort sig ett känt namn som astronom, när han, endast 30-årig, år 1576 fick Ven i förläning av sin gynnare, den danske kungen Fredrik II. Hans verksamhet där skulle få mycket stor betydelse för den astronomiska vetenskapens utveckling. På kort tid efter sin ankomst till ön fick han uppfört dels ett astronomiskt observatorium (Stjerneborg) i klass med tidens bästa och dels ett påkostat "slott", som vid sidan av bostäder också innehöll ett omfattande bibliotek, laboratorier och andra arbetslokaler och utrymmen för gästande vetenskapsmän. Hans viktigaste insatser torde ha varit konstruktion av en rad förfinade instrument med vars hjälp han gjorde omfattande astronomiska observationer med en exakthet långt utöver vad man dittills kunnat uppnå. Efter Tycho Brahes död togs observationsmaterialet tillvara av hans medarbetare och vän Johannes Kepler, som med hjälp av det till slut kunde klarlägga lagarna för planeternas rörelser.

Tycho Brahes omfattande byggnationer och andra anläggningar krävde naturligtvis mycket stora arbetsinsatser. För dem utnyttjade han hårt och hänsynslöst sina underlydande på ön, vilka vartefter fick en alltmer missnöjd och hatisk inställning till honom. Klagomålen nådde så småningom Köpenhamn, där efter Fredrik II:s död en mot Tycho mera avogt inställd ny regim efter några år drog in förläningen av Ven. Tycho Brahe såg sig till slut tvungen att lämna Ven och tillbragte sina sista år i exil. Anläggningarna förföll och jämnades snart med marken av befolkningen.

Rester av observatoriets grundmurar har grävts fram i början av 1900-talet och nödtorftigt rekonstruerats och konserverats. Från själva slottsbygget finns däremot inga lämningar bevarade. Av samtida ritningar och beskrivningar har man emellertid kunnat få en uppfattning av hur slottets trädgård har varit tänkt.

Som en del i ett större, uppmärksammat projekt har under 1990-talet en bit av skyddsvallen och en mindre del av trädgården och fruktgården återskapats (fig.1). Projekteringsansvarig har varit professor Sven-Ingvar Andersson och arbetet presenteras bl. a. i rapporten *Uraniborgs renässansträdgård, Renässansens växtmaterial,* vilken recenserats i LUSTGÅRDEN 1993. Arbetet fortsätter nu med att i görlig utsträckning byta ut de planterade örterna och fruktträden mot arter och sorter som kan härledas från tiden.

Det var i första hand denna återupplivade uppseendeväckande nordiska renässansträdgård som vi kommit till Ven för att se. Vi hade emellertid också tid att besöka museet på området med material från Tycho Brahes tid på Ven och åt en i den hårda blåsten något äventyrlig fältlunch. En del av oss hann dessutom med en snabb promenad kilometern bort till den sevärda Sankt Ibbs gamla kyrka från 1100-talet. På vägen dit belönades vi botaniskt med sena exemplar av öns omskrivna malva (*Malva alcea*) i en dikeskant samt med prov på dess karakteristiska epifytflora, uppe i en pilevall.

Traktorskrindan förde oss sedan åter ned till hamnen. Vid 15-tiden var vi tillbaka vid bussen i Landskrona. På en dryg halvtimma, i allt bättre och bättre väder, förde den oss till dagens andra besöksmål, godset **Vrams Gunnarstorp**. Detta gods hörde ursprungligen under ärkebiskopstolen i Lund, men kom vid reformationstiden i enskild hand. Det är utomordentligt tilltalande beläget i lummig lövskogsbygd på Söderåsens sydvästliga sluttningar. Det nuvarande slottet är huvudsakligen uppfört under årtiondena närmast före 1650. Det har skonats från förstörelse genom krig eller brand, och står - frånsett effekterna av en inte särskilt djupgripande omändring kring 1800-talets mitt - så gott som oförändrat än i dag. När vår buss svängde upp på planen framför västfasaden, låg slottet - med prunkande rabatter ännu i full blom - mjukt belyst av den bleka eftermiddagssolen och erbjöd oss en helt förtjusande anblick (fig.2).

Vi bekantade oss med familjen Tornerhjelm vid eftermiddagskaffet. Carl Tornerhielm gav oss där-

Figur 2. Vrams Gunnarstorp, slottet från söder. (Foto: Sven Erixon, 1 sept 1994)

efter en översiktlig orientering om godset i gårdskontorets samlingsrum. Efter detta skyndade alla bort till trädgårdens båda dendrologiska sevärdheter, buxbomplanteringen samt lövgången ("bågegången") i avenbok. Buxbomshäcken är bortåt 350 år gammal och var i full växt och höjd redan när Linné år 1749 besökte platsen och entusiastiskt beskrev den i sin reseberättelse. De båda objekten sköts med största omsorg och klipps varje år. Lövgången planterades 1737 och är ungefär 60 meter lång med en promenadgång i mitten, tämligen tät och 3-4 meter hög. Buxbombeståndet består dels av ett par långa, parallella, mer än 3 meter höga häckar och dels av ett med en lägre häck kringgärdat område med solitärer, det s.k. "kägelspelet". Allt verkar att ha sin växtkraft gott i behåll, även om man nu kan se en del glipor i gren- och bladverk, som inte syns på fotografier från 1900-talets tidiga del.

I den ravin som åt söder sätter gräns för den egentliga trädgården finns rester av en gammal vattentrappa. Man hade nu planer på att restaurera den och arbetet hade redan inletts; om så sker fullt ut blir det säkerligen till stor fördel.

Den fortsatta promenaden genom trädgårdens övriga delar bjöd på en rad andra sevärdheter som det skulle föra för långt att här gå in på. Jag nämner endast som exempel en stor sumpcypress (*Taxodium distichum*) vid ravinen i trädgårdens kant, en rosengård (dansk design av Haave Andersen) samt en lång rad till synes identiskt figurklippta idegranar på gräsmattan öster om slottet.

Vi inviterades också att bese den praktfulla representationsvåningen, gästrumssviten samt det s.k. gamla köket. I detta senare hade på hyllor från golv till tak uppställts en under generationer hopbragt samling av intressanta men ur bruk komna köksföremål. Längst i minnet stannar nog det stora biblioteksrummet med sitt unika s.k. franska fågeltak och en enorm brysseltapet på en av väggarna.

Från Vrams Gunnarstorp vände vår buss direkt åter till hotellet i Lund. Efter nattresan och den väl fyllda dagen förekom inte något samlat kvällsprogram.

Så vart det afton den första dagen och morgon den andra dagen. Förmiddagen ägnades då åt sevärdheter i *Lund*.

Dagen begyntes med en promenad från vårt hotell till den närbelägna **Domkyrkan**, som kort besågs under en rundvandring. Inte minst intresserade det bekanta medeltida s.k. konsturet.

Från domkyrkan gick vi så ut i **Lundagård**, vilket är benämningen på området mellan domkyrkan och det gamla Kungshuset vid södra kanten av Uni-

versitetsplatsen. Beteckningen har det fått efter namnet på det medeltida ärkebiskopsresidenset på platsen. Den kommenterades av konsthistorikern och föreningsmedlemmen Åsa Klintborg Ahlklo från Institutionen för landskapsplanering på Alnarp.

Lundagård, liksom även området norr om Kungshuset, ritades av Carl Hårleman. Ursprunget till planteringen är från 1740-talet, och det är möjligt att ett och annat träd som då sattes kan ingå ännu i dagens bestånd (fig. 3). Mycket stora förändringar har emellertid skett. Parken har utvidgats sedan man rivit de murar som ursprungligen begränsade den. Antalet arter som ingick blev så småningom ganska stort - man ville under en tid i undervisningssyfte ge parken en viss karaktär av arboretum. De tre ursprungliga huvudalléerna - ordnade konvergerande mot söder i ett på rokokotiden inte ovanligt "gåsfotmönster" vilket ännu kan urskiljas - dominerades av respektive alm, hästkastanj och lind. Men det fanns träd som inte tog sig, och det fanns träd som gick ut senare. Vid kompletteringar och vid utökning av området hämtades nya träd från olika håll i den kringliggande landsbygden. Allt detta har bidragit till en stor oenhetlighet.

Hela eller delar av beståndet har också behandlats hårt vid olika tidpunkter vilket märks. Värst var det nog år 1803, när träden hunnit växa sig höga och ansågs skymma både inom- och utomhus. Man kapade då alla träden vid tre meters höjd över marken i tro att träden sedan skulle växa sig lummigare och vackrare! Också vid upprepade tillfällen senare har kapningar skett av mindre grupper av träd som skymt sikten - till exempel för det astronomiska observatoriet som länge höll till på Kungshusets tornterass.

För närvarande erbjuder Lundagård en ganska bedrövlig anblick. Många av de äldsta träden är mer eller mindre gravt rötskadade. En del är fyllda med tonvis av cement i de ihåliga stammarna. Stabiliteten minskar i både rotsystem, stam och grenverk, och upprepade stormfällningar har förekommit. På senaste tid har den tyvärr länge helt nonchalerade almsjukan krävt offer. En djupgripande omgestaltning av området ter sig nu nödvändig och "förbe-

Figur 3. "Filosofgången" från Kungshuset ned mot Domkyrkan i Lund, planterad med hästkastanjer (*Aesculus hippocastanum*) varav några väl kan stamma från 1740-50-talen. (Foto: Sven Erixon, augusti 1993)

redelser" pågår. En pristävling har genomförts, men som så ofta när det gällt ingrepp i Lundagård är intressenterna många och oenigheten stor. Därom har varit många turer och fler lär det bli.

Vid den vidare vandringen inom området stannade vi till ett litet tag på terassen framför universitetsbyggnaden och skådade ned över **Universitetsplatsen** med Akademiska Föreningens byggnad i fonden. Före universitetshusets tillkomst på 1880-talet utgjorde området en del av den gamla botaniska trädgården. - Dendrologiskt lade man bland annat märke till kraftiga exemplar av alm, bok och ek, ett par rätt stora ginkgoträd, en stor och vacker guldalm (*Ulmus x hollandica* 'Wredei') samt sist men inte minst den nu snart hundraåriga gruppen av de berömda magnoliorna (*Magnolia x soulangiana* 'Alexandrina') vid terrassens kant.

Kulturhistoriska museets ("Kulturen") trädgårdar och ditflyttade äldre småhus besågs som sista programpunkt på förmiddagen. Museets intendent Margareta Alin orienterade vid en kopp kaffe om näraliggande planer, som berör vår förenings intresseområden. Avsikten är bland annat att försöka ge planteringarna vid de till museiområdet från olika håll förda byggnaderna en till tiden, växtsortimentet och övriga anordningar adekvat utformning. Ambitionerna demonstrerades på några punkter mera i detalj av landskapsarkitektstuderande Clara Lundkvist. Hon visade bland annat också en plantering av medicinalväxter samt ett nyligen iordningställt, mindre *lapidarium*. Sedan var det dags att äntra bussen och åka ut till **Sveriges Lantbruksuniversitet i Alnarp.**

Besöket på SLU inleddes med en lunch, där vi hälsades välkomna av landskapsarkitekt Gunilla Lindholm, forskare vid Institutionen för landskapsplanering, som beskrev verksamheten inom undervisning och forskning vid institutionen.

I biblioteket undfägnade oss sedan bibliotekarien Lennart Hultin med en första klassens dendrologisk-botanisk sensation, nämligen med en demonstration av en av de största nu existerande samlingarna av s.k. trädböcker - ett trädbibliotek. Samlingen omfattar drygt 200 nummer och kom till dåvarande Alnarps-institutet på 1950-talet som en donation.

Tillkomsten av "trädböcker" sammanhänger med det på 1700-talet uppflammande modet att samla "naturalier" - växter, djur, mineral etc - som kunde presenteras i "naturaliekabinett" av olika slag. För örter var herbarier använda sedan länge. Men för grövre, vedartade växter passade herbarieformen inte bra och allra minst för träd.

Under 1700-talets senare del kom man på olika håll i Tyskland på att dokumentera träd och andra vedartade, grövre växter på ett herbarieliknande sätt i föremål, som har bokens form, stomme av trädets ved och bark, förvaringshålrum för dess karakteristika: blad, blomställning, frukter och frön, ved, eventuellt något av rotsystemet etc; allt kompletterat med basal skriftlig information i ett särskilt litet fack.

Alnarps-samlingen är sannolikt tillverkad i den verkstad, som drevs av benediktinermunken och botanisten *Candid Huber* (1747-1813) från Passau och München. Han var specialiserad på skoglig botanik och skötselansvarig för en del av sitt klosters stora skogsområden (fig. 4).

Efter besöket i biblioteket återsamlades vi på gräsmattan framför huvudbyggnaden ("Slottet") (fig. 5). Där gav Kjell Lundquist en resumé av Alnarps utveckling från medeltida sätesgård via skiftande öden under både dansk och svensk tid fram till 1850-talet, då Alnarpsinstitutet grundades. Verksamheten har efter hand breddats och utvecklats, och enheten utgör nu en väsentlig och högt specialiserad del av Sveriges Lantbruksuniversitet. Sin genomgång fick Kjell av tidsskäl begränsa till en översiktlig beskrivning av och en kortare vandring i den intressanta och artrika parken. Vi lade på minnet Kjells uppgift att i parken ingår det sannolikt enda - i varje fall ett av de mycket få - skånska beståndet av almskog i ursprunglig kontinuitet, vilket väl tyvärr kan ha en ganska osäker tillvaro i den härjande almsjukans tidevarv.

Bland det mest imponerande under visningen fann vi vara ofantliga exemplar av blåregn (*Wisteria sinensis*) som till flera våningars höjd täckte större delen av "Slottets" sydfasad. Tyvärr var det ju inte blomningstid när vi var där, men åtminstone krönikören tänker återvända då det blir dags för den i slutet av maj.

Sista delen av besöket på Alnarp ägnades åt en intressant demonstration av försöksfälten vilken leddes av försöksledare Kenneth Lorentzon. Speciellt tog vi del av arrangemangen av utplanteringsväxter, samt perenner och buxbom insamlade inom ramen för WWF-projektet "Bevarande av gamla trädgårdsväxter".

Ännu en punkt återstod på dagens digra föredragningslista, nämligen ett besök på **Skabersjö**. Visningen, som leddes av Åsa Klintborg Ahlklo och

ägarinnan Eva Thott, koncentrerades till de berömda trädgårdarna mellan slottet och den söder därom liggande, ansenliga kullen - kallad Lustbacken - samt området öster om denna kulle. Delen närmast slottet utformades vid trädgårdens totala omläggning på 1760-talet - den är i grunddragen fortfarande ganska oförändrad sedan dess - som en boskéträdgård i fransk stil. Trädgårdens mönster markerades med rakklippta avenbokshäckar, som ännu finns kvar och som så småningom nådde en ansenlig höjd. På senaste tid har de emellertid avsevärt klippts ned. Härigenom har man dels fått en betydligt förbättrad översikt över området, som idag är synnerligen vackert, och dels ett hanterligare format vid den viktiga årliga klippningen.

Längre åt väster finns ännu kvar de lövgångar av avenbok, som planterades redan under 1700-talets första del och som fortfarande genom sin storlek och täthet är synnerligen imponerande. Bland dendrologiska solitärer fäste man sig i detta område vid en stor turkisk trädhassel (*Corylus colurna*).

Från boskéträdgården går en väg österut längs Lustbackens fot. I backsluttningen längs vägen ser man vackert placerade rhododendronbestånd i terrasseringar. När man kom fram till Lustbackens östsida möttes man av en syn som kom beresta och belästa i sällskapet att mumla "Vaux-le-Vicomte": Från ett litet tempel halvvägs uppe i backen sänker sig en grässlänt i terrasser ned till en på båda sidor lövskogsomgärdad grönyta. Den fortsätter i sin tur i en väg med häckkanter samt en hundratalet meter lång, smal kanal. Denna gröna axel förtonar sig slutligen, långt långt borta, i buskager och det vida slättperspektivet - mycket raffinerat !

Skabersjöbesöket innebar avslutning på resans också mycket innehållsrika andra dag. Bussen förde oss snabbt genom det skiftande landskapet tillbaka till nattlägret i Lund. Även denna kväll var fri.

Så vart det afton den andra dagen och morgon den tredje dagen, resans sista. Den började med tidig utcheckning från hotellet. Bussen förde oss sedan direkt till den skånska slottshistoriens väl stoltaste skapelse, **Övedskloster**.

Godset har sitt ursprung från ett vid mitten av 1100-talet anlagt premonstratenserkloster. Detta upphörde att fungera som sådant i samband med den danska reformationen på 1530-talet. Efter skiftande öden köptes det år 1753 av Hans Ramel. Sedan dess, och allt fortfarande, är Övedskloster i den Ramelska ättens ägo.

När Hans Ramel köpte Övedskloster av en frände fanns det redan avancerade planer på en total nybyggnad. Dessa var utarbetade av Carl Hårleman. Denne dog visserligen redan samma år men hans föreliggande planer kom likväl att följas ganska nära.

Ytterligare en person hade dött nästan samtidigt, nämligen Hans Ramels far Malte Ramel - med allt skäl "Rike Ramel" kallad. Sonen hade alltså turen att samtidigt med sitt nyförvärvade gods få ett ytterst gediget farsarv att disponera. Framtiden skulle visa att han verkligen visste utnyttja denna tillgång: På litet mer än två decennier totalt förnyades nästan hela anläggningen. Vad som återstod av klostret jämnades med marken liksom tidigare corps de logi och åtskilligt av äldre ekonomibyggnader. De ersattes av det nuvarande magnifika slottet, den stora borggården med fyra flyglar och murar, diverse yttre byggnader och en ny kyrka samt omfattande trädgårdsanläggningar. De senare kom aldrig att helt följa den storstilade ursprungsplanen; delvis väl beroende på en under tiden inträffande smakförskjutning från fransk rokoko till parkutformningar av engelsk typ.

Byggenskapen kompletterades också med ett imponerande system av tillfartsvägar över omgivande oländig terräng och sankmarker. Vid vårt besök närmade vi oss slottet på den väg, kilometerlång, som på en bitvis upp till fem meter hög, rak bank leder rakt in mot borggården. Vägen byggdes i slutet av 1760-talet, och vid bygget gjordes urspringar i vägbanken av sten. I dessa planterades lindar. Ingen av alla dessa lindar har gått ut ännu efter nästan 240 år !

Vid ett vägbygge i närheten planterade man något så originellt som en allé av tall. Med tallplantering intill dem avsåg man att försöka binda befintlig flygsand. Tallarna tog sig bra, gjorde sin nytta och blev till och med fridlysta men nu håller de, kanske 250-åriga, på att dö ut.

Vi steg ut ur vår buss utanför portarna och vandrade betagna de 80 meterna genom den utomordentligt stilfulla borggården fram till slottstrappan. Där togs vi emot av godsherren friherre Hans Ramel med maka Madeleine som gav en översiktlig orientering. Så inviterades vi att stiga in och bese paradvåningen med sex överdådiga praktrum - i detalj designade av Jean Eric Rehn och med efter tillverkningen helt oförändrad dekor och möblering. Rummen är fyllda med konstskatter i särklass. I minnet stannar kanske särskilt salongen samt galle-

riet, varifrån utsikten över den franska trädgården kompletterar den magnifika interiören på ett beundransvärt sätt.

Trädgårdsanläggningen på sydsidan av slottet består av två till sin karaktär väsensskilda huvuddelar: Mittaxeln fortsätter i en lång, ganska smal parterr, som slutar med en rund damm. Denna del av trädgården är i grunddragen inspirerad av fransk rokoko fast i detaljerna förenklad och endast sparsamt blomstersmyckad. Men den platta terrängen bortom trädgården erbjuder ett långt siktstråk över odlad mark, som först avlägset löser upp sig i Vombsjöns dis.

Denna mittenträdgård är mot öster avgränsad genom en lång lövgång från ett ursprungligen sankt område som först betydligt efter rokokoträdgårdens tillkomst utformades som en engelsk park. I denna park observerade vi särskilt en mycket stor, flikbladig hängbok (*Fagus silvatica 'Laciniata'*) samt ett tulpanträd (*Liriodendron tulipifera*), som i storlek inte torde ha många motsvarigheter i landet. Trädgårdarna uthärdar, fastän vackra i sig, knappast en kvalitativ jämförelse med slottets bländande inre. Övedsklosters park och trädgård är, liksom det gestaltade 1700-talslandskapet i stort, föremål för en annan föreningsmedlems, hortonomen Åsa Ahrland, avhandlingsarbete.

Innan vi lämnade Övedskloster gjorde vi ett kort besök i **Öveds kyrka**, vilken som tidigare antytts uppfördes på en förfallen äldre kyrkas plats i samband med slottsbygget. Den är även den ritad av Carl Hårleman och gör ett ljust och vackert intryck.

Från Öved kom vi med bussens hjälp på en kort stund till nästa etappmål, 1700-talsslottet **Christinehof** (fig. 6). Slottet byggdes på 1740-talet av Christina Piper f. Törnflycht, änka efter den i rysk krigsfångenskap avlidne Carl Piper, Karl XII:s general och förtrogne. Hon var en driftig kvinna, som inte bara med fast hand styrde alla makens egendomar när han försvann ut i krig utan också utökade och förkovrade dem. Bland annat förvärvade och med framgång drev hon det på den tiden lönsamma och betydelsefulla alunbruket i Andrarum. Det var anledningen till att hon i närheten lät bygga Christinehof för sin representation. Hon gjorde det till fideikommiss, och egendomen är fortfarande kvar i

Figur 4. Uppslag av trädbok om tall från trädbiblioteket på Alnarpsbiblioteket, Alnarp. (Foto: Mats Gerentz, SLU, Uppsala)

Figur 5. Alnarps slott från parksidan, med begynnande blomning i det fasadtäckande blåregnet (*Wisteria sinensis*). Hitom, en nyutsprungen hängek (*Quercus robur* 'Pendula'). (Foto: Kjell Lundquist, 21 maj 1995)

ätten Pipers ägo. Sedan alunbruket lagts ned omkring 1910 följde en tid av nedgång även för Christinehof, som en tid stod stängt. Både slott och trädgårdsanlägningar började förfalla.

1960 öppnade slottet för allmänheten. I samband därmed och även i fortsättningen har betydande renoveringar skett. Den ursprungliga barockträdgården har dock inte alls berörts därvid.

Christinehof ingår som redan sagts fortfarande i ett fideikommiss. Sedan några år hyser slottet den fristående stiftelsen Institutet för Kulturforskning (IK). Den har ett särskilt intresse för vår förening då den står för den grafiska produktionen och ombesörjer tryckningen av vår årsskrift LUSTGÅRDEN.

Vid vårt besök gav medarbetaren Lena Svensson en orientering om stiftelsens olika verksamhetsområden, inklusive föreliggande planer för fortsatt renovering. Kjell Lundquist förde oss till platsen för den forna barockträdgården på slottets framsida - varav inga nämnvärda spår finns kvar - och tänkte högt om hur den skulle kunna ha sett ut och vad man skulle kunna göra åt den nu, ifall man hade pengar, lust eller motiv för det.

Innan vi lämnade Christinehof åt vi resans avslutningslunch på Restaurang Åkesson i en av slottsflyglarna. Den hade vi ärligen gjort oss förtjänta av under den långa och arbetsfyllda förmiddagen och utnyttjade tillfället att tacka varandra för en mycket trevlig samvaro under resan.

Kiviks - Esperödsarboretet återstod. Det blev en ur dendrologisk synpunkt mycket lyckad avslutning på vår resa. Arboretet anlades i början av 1920-talet av ryttmästare Albert Wallis. Han dog tyvärr efter tre år, men han hade då redan hunnit plantera ungefär 3000 träd, framförallt barrträd. Visserligen fördes till en tid arbetet vidare av hans maka och hennes bror, men arboretet föll trots det ganska snart i glömska. Först år 1977 bildades en förening i syfte att åter sätta det i stånd. Arbetet härmed har rönt stor framgång.

Trots ett insättande regn, som försvårade klivande i den frodiga undervegetationen, blev vi under vår guidade kringvandring varse en rad arter -

Figur 6. Christinehofs slott från norr, nyrenoverat och nymålat, säte för stiftelsen Institutet för Kulturforskning (IK) som fr.o.m. 1991 står för den grafiska produktionen och ombesörjer tryckningen av LUSTGÅRDEN. (Foto: Sven Erixon, 3 sept 1995)

de flesta barrträd - som det är överraskande att finna på denna latitud i det mycket goda skick, som de befinner sig i. I flera fall rör det sig om exemplar, som är det största kända eller bland de största kända i landet. Många har på platsen överlevt de bistra krigsvintrarna på 1940-talet.

Bland de arter som vi hade tillfälle att se, skall här bara nämnas några av de mest intressanta: kaskadgran (*Abies procera*), cedertuja (*Calocedrus decurrens*), kryptomeria (*Cryptomeria japonica*), mandaringran (*Cunninghamia lanceolata*), koreansk tuja (*Thuja koraiensis*), jeffreytall (*Pinus jeffreyi*), junimagnolia (*Magnolia hypoleuca*).

Bland inhemska arter såg vi en mäktig skogsek med en stamomkrets på över 8 meter samt en åldrig skogslind (*Tilia cordata*), vilken senare dock var illa faren genom ovarsam beskärning. Kiviks-Esperödsarboretet har avhandats i flera tidigare årgångar av LUSTGÅRDEN, senast och mycket utförligt 1993.

Härmed var vårt program fullföljt enligt förutsättningarna och vår buss återvände till utgångspunkten i Lund - via Hässleholm, där de flesta deltagarna tog eftermiddagståget till Stockholm. Under resan avtackade vår ordförande Göran Lundeberg den utmärkte reseledaren Kjell Lundquist för allt arbete som han lagt ner inför exkursionen och för det förnämliga sätt som han genomfört den på under vår minnesvärda resa. Som ett tack överlämnade han en originalplansch ur Palmstruchs flora samt harangerade Kjell på ett i sammanhanget traditionellt sätt, nämligen med en limerick. Denna gång löd den så här:

En redaktör ifrån Lund
Utan att tveka en sekund
Satte Alnarp sitt
Uti kartans mitt
Fast jorden hans dock är rund

***Sven Erixon** är apotekare, tidigare verksam i Lund. Mångårig medlem i FDP med botaniska intressen.*

HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB
- En presentation

Kjell Lundquist

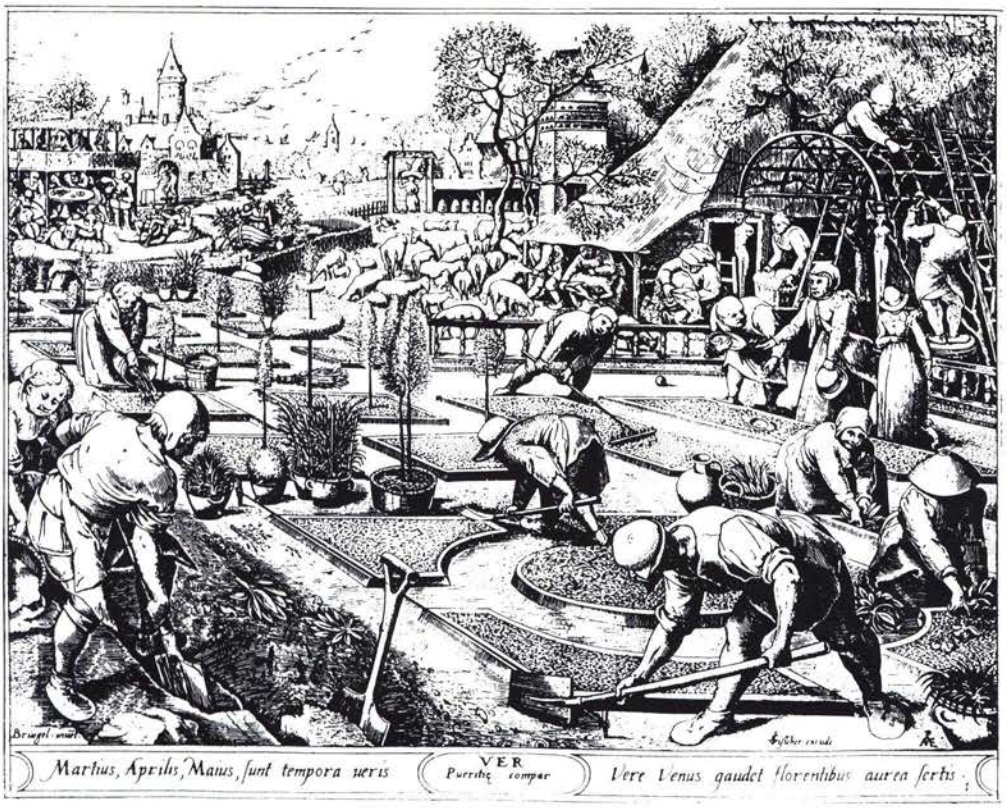

Figur 1. Vårarbeten i en holländsk trädgård i ett kopparstick från 1570 efter flamländaren Pieter Brueghel d.ä:s berömda teckning och målning.

FÖRENINGEN för Dendrologi och Parkvård kan förvisso stolt glädja sig åt sina gamla anor på dendrologins och trädgårdshistoriens områden på 75-årsdagen, men är inte den enda föreningen med en trädgårdshistorisk inriktning och med årsskrifter i vårt närområde. The Garden History Society i Storbritannien med sin halvårspublikation *Garden History* är nog välkänd för de flesta av LUSTGÅRDEN:s läsare. The Garden History Society grundades så sent som 1965 "to bring together those interested in garden history in its various aspects - garden and landscape design and their relation to architecture, art, literature, philosophy and society, plant introduction, propagation and taxonomy; estate and woodland planning and maintenance; and other related subjects". Föreningen firar alltså i år sitt 30-årsjubileum och *Garden History* kommer i år med sin 25:e volym.

På ännu närmare håll finns dock en systerförening som måhända inte är lika välkänd för vår förenings medlemmar eller för årsskriftens läsare. Det gäller den danska Havebrugshistorisk Selskab. Havebrugshistorisk Selskab grundades 2 april 1970 och började året efter att ge ut sin årsskrift *Fra kvangård til humlekule, Meddelser fra Havebrugshistorisk Selskab*, utifrån en medlemskader om då 76 medlemmar, varav flera till namnet mycket välkända. Idag (1/1-95) har föreningen ungefär 250 st medlemmar.

I premiärnumrets förord tecknar redaktören och förre professorn i havebrugsbotanik vid Landbohøjskolen, dr. phil. Johan Lange, motiven bakom men också ambitionerna med den nya skriften (fig.2). Johan Lange, som för övrigt är den oomstridde auktoriteten i Norden över det vittomspännande fältet om kulturväxternas historia, ingår fortfarande i redaktionen för årsskriften, nu tillsammans med forskningsbibliotekarien vid Danmarks veterinär- och jordbruksbibliotek Finn T. Sørensen och kvarstår också som en av huvudförfattarna.

Fra kvangård til humlekule behandlar ämnen som på ett eller annat sätt har anknytning till trädgårdsskötsel eller trädgårdsodling. Intresseområdet är Norden, speciellt Danmark inklusive Grönland. I framtiden, skriver Lange, "vil man søge at bringe et bredt udsnit af havebrugets og haveplanternes historie, nordisk kulturhistorie med tilknytning til planter, især haveplanter, gartneriers og planteskolers tilblivelseshistorie og udvikling med biografier af de pågældende gartneriers ledere gennem årene".

Motivet är vikigt, välkänt men tragiskt: "Der kan nævnes flere grunde til at søge en forskning af den nævnte art iværksat og til at få vor endnu sparsomme viden om dansk havebrugshistorie fæstnet på papiret, inden det er for sent, særlig når man tager i betragtning, at selve grundlaget for forskningen står i fare for at forsvinde mellem hænderne på os. I vor fortravlede tid, hvor næsten alt arbejde søges mekaniseret, bliver der mange steder ofret mindre og mindre omhu og arbejde på at bevare gamle haver og især gamle upraktiske, tidsrøvende haveelementer". *Fra kvangård til humlekule* skall inspirera

Figur 2. Professor dr. phil. Johan Lange, Havebrugshistorisk Selskabs nestor och redaktör för *Fra kvangård til humlekule*, här i clinch med en präktig krollilja (*Lilium martagon*) på Ulfåsa, Ögtl. (Foto: Kjell Lundquist, juli 1993)

till forskning inom fältet och skapa ett forum för studier i trädgårdsbrukets historia i vidaste bemärkelse. Namnet har valts för att tydligt markera att arbetsfältet är nordisk trädgårdsskötsel ända ifrån förkristen tid då kvannegårdar och lökgårdar måhända var det enda som förekom av trädgårdsuttryck, långt upp genom medeltiden till modern tid. I lagen "De lollandske Vilkår" från 1446 förekommer just ordet humlekule, som betecknar en cirkelrund plantering av humle.

Fra kvangård til humlekule utkommer liksom LUSTGÅRDEN en gång om året, oftast vid samma tid, d.v.s. sent på året. Sedan begynnelsen har den haft samma format och ungefärligen samma layout. Omslags- och vinjettbilden har utgjorts av det välkända kopparsticket från 1570 efter Pieter Brueghel d.ä:s berömda teckning och målning över vårarbetena - mars, april, maj - i en holländsk trädgård (fig.1).

De årsskrifter jag känner bäst är de från 1991, då jag själv blev medlem i föreningen, och framåt. Dispositionen består i regel av 4-6 huvudartiklar, någon handfull mindre meddelanden, en förnämlig trädgårdshistorisk dagbok om vad som inträffat i trädgårdshistoriskt hänseende under året tillsammans med en bibliografi, åtskilliga bokanmälningar och slutligen exkursionsberättelser. Alla artiklar registreras i flera databaser och förses också med engelska sökord.

Precis som Föreningen för Dendrologi och Parkvård anordnar Havebrugshistorisk Selskab årligen också exkursioner av kortare och längre slag, företrädesvis inom Norden samt löpande föreläsningar i aktuella ämnen - restaurering, växtintroduktioner, trädgårdsdokumentationer och nya böcker - vanligtvis i Landbohøjskolens lokaler.

Johan Lange uttrycker i sitt förord till det första numret av *Fra kvangård til humlekule* att "det er vort håb, at det nye skrift må kunne udfylde en plads i rækken af videnskabelige skrifter og løse sin opgave som formidler af ny viden om gamle emner". Det är min uppfattning att så också verkligen har skett och att både våra två föreningar och deras verksamhet samt LUSTGÅRDEN och *Fra kvangård til humlekule* väl kompletterar varandra. Jag rekommenderar därför varmt ett medlemsskap i Havebrugshistorisk Selskab, som för övrigt är det enda sättet att erhålla årsskriften på. För svenska trädgårdshistoriker vill jag också uppmärksamma *Fra kvangård til humlekule* som ett forum för publicering av vetenskapligt och populärvetenskapligt material. För de speciellt dendrologiskt intresserade och där den historiska dimensionen inte är huvudsaken finns i Danmark också Dansk Dendrologisk Forening att söka sig till, men det är en annan historia.

Medlemsskap i Havebrugshisorisk Selskab kostar DKK 150:-/år. Anmälan om medlemsskap görs till föreningens nuvarande kassör, Inger Olesen, på adress: Nordvænget 43, DK-3450 Allerød, Danmark. Postgirokontot är 4169476.

Tidigare årgångar av *Fra kvangård til humlekule* kan också beställas under denna adress. Pris för medlemmar DKK 50:-/ st och för icke-medlemmar 100:-/st + porto. [ISBN 87-88241-14-9; ISSN 0107-895X (1994)]

TRÄDGÅRDSKULTURENS HISTORISKA ARV - IDAG OCH I MORGON

Seminarium på Alnarp 21 - 23 september 1994

Kjell Lundquist

Figur 1. Det nyplanterade Lilla Torg (t.v.) och Lundagård från sydväst 1899.
(Foto: Lina Jonn, Kulturens Arkiv, Lund)

UNDER TRE DAGAR i september i fjol (1994) samlades ett trettiotal inbjudna personer - varav ett tiotal medlemmar i Föreningen för Dendrologi och Parkvård - på Alnarp för att diskutera framtiden för landets historiska trädgårdsanläggingar ur ett flertal aspekter. Seminariet som planerats under en längre tid samarrangerades av Riksantikvarieämbetet (RAÄ) och Institutionen för landskapsplanering Alnarp, SLU.

Det kan måhända synas aningen sent att berätta om seminariet, drygt ett år efter det ägt rum, men detta har två orsaker. Dels låg LUSTGÅRDEN 1994 i ett så sent framskridet redigeringsstadium när seminariet var avslutat att någon notis då inte kunde

införas, dels läggs i dagarna den sista handen vid en dokumentation i en rapport med samma namn som seminariet. Denna blir därmed en möjlighet för alla de som inte deltog, att ta del av vad som avhandlades på seminariet och vilka uppfattningar som uttrycktes i olika frågor. Rapporten trycks i RAÄ:s skriftserie och då innehållet torde kunna intressera åtskilliga av föreningens medlemmar, må en kort presentation både av seminariet och rapporten vara på sin plats.

Det främsta incitamentet till sammankomsten - förutom ett intresse och en gemensam angelägenhet för RAÄ och SLU i största allmänhet - kan sägas vara den förhållandevis nya *Lagen om kulturminnen* (1988:950). Denna ger kulturmiljövårdens företrädare en möjlighet att ge parker och liknande anläggningar ett skydd motsvarande det som tidigare endast kunde gälla byggnader, d.v.s. en *byggnadsminnesförklaring*. Till denna skall länsstyrelsen som beslutande myndighet meddela skyddsföreskrifter, vilka skall ange på vilket sätt byggnadsminnet förutsätts vårdas och underhållas - förbud respektive önskade vårdåtgärder. I regel kommer det dock att erfordras en hel skötselplan. I dagsläget finns blott skötselplanliknande handlingar för fyra av de omkring 160 byggnadsminnesförklarade historiska herrgårdsanläggningar inkluderande parker och trädgårdar som finns i landet.

Seminariets första dag ägnades i huvudsak fyra europeiska inlägg på rubriken "Historiska trädgårdsanläggningar och deras status inom kulturminnesvården i (.....) - Förtjänster respektive brister inom forskning och ärendehandläggning". Inbjudna föreläsare var Amanuensis Jette Abel från Landbohøjskolen i Köpenhamn; Professor, Dr. Erika Schmidt från Technische Universität i Dresden, Susanna Marcus från London och Dr. Erik A. de Jong från Vrije Universiteit i Amsterdam. Deras illustrerade inlägg jämte den efterföljande diskussionen återfinns översatta till svenska i rapporten.

Den andra dagen genomfördes en exkursion till fyra platser i Skåne, vilka alla representerade skilda men relevanta problem inom kulturmiljövården och forskningen på det trädgårdshistoriska området. Inledningsvis besöktes *Lund med Domkyrkan, Lundagård, Universitetsplatsen* och *Kulturen* - 800 år av trädgårdshistoria inom 4 ha. Här illustrerades restaureringsproblematiken generellt, med en specifik tyngdpunkt för Lundagård i begrepp som "historiska överlagningar" och "autentisk substans". Lundagård är i skrivande stund fortfarande ett synnerligen hett kapitel. I rapporten sammanfattar och redogör professor Sten-Åke Nilsson för Lundagårds historia ur de diskuterade perspektiven.

Efter Lund besöktes *Övedsklosters gods* utifrån rubriken "Var börjar respektive slutar en trädgårdsanläggning"? Detta som utgångspunkt för en diskussion om den svenska lagstiftningens - Naturvårdslagen, Kulturminneslagen, Plan- och bygglagen m.fl. - bristande eller obefintliga samordning till skydd och bevarande av ett kulturellt landskapligt sammanhang. Hur ser trädgårdens fysiska respektive upplevelsemässiga gränser ut i förhållande till naturvårds- och kulturminneslagens paragrafer? Övedskloster - omgivet av ett både praktiskt arrangerat och medvetet gestaltat kulturlandskap från 1700-talets andra hälft - närmades först ifrån olika håll, varpå både trädgården och parken studerades. I rapporten tecknar doktorand Åsa Ahrland Övedsklosters trädgårdsanläggningars historia och ger sina synpunkter både på anläggningens landskapliga värden och den befintliga lagstiftningen.

På eftermiddagen introducerade arkeolog Katarina Frost en historisk trädgårdsanläggning som delvis faller ur ramen för en konventionell etikettering,

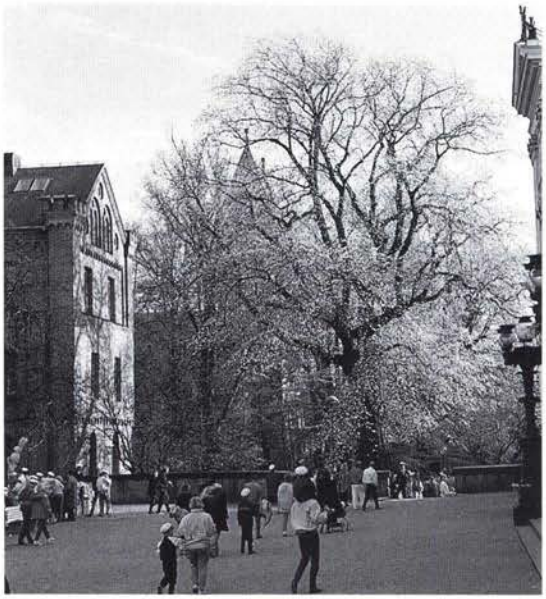

Figur 2. "Lidbecks alm" vid Lundagårdshusets västra gavel, en trädjätte från de första decenniernas planteringar i Lundagård, i vårskrud 1:a maj 1989. (Foto: Sten-Åke Nilsson, Lund)

Östra Sallerups prästgårdspark (Karl XI:s stenar) i mellersta Skåne. Den 5 ha stora parken från 1600-talet, anlagd av prästen Jens Hendriksen, har i stort sett legat orörd fram till idag. Sedan 1992 undersöks, dokumenteras och restaureras parken med hjälp av volontärer. "Frivilligkrafter inom trädgårdshistorisk forskning och trädgårdsrestaurering" är också rubriken på Katarina Frosts artikel i rapporten.

Vrams Gunnarstorp är en välkänd historisk anläggning med anor från 1400-talet i nordvästra Skåne. Slottet byggdes 1633-43 och det finns anledning att förmoda att de uppmärksammade och redan av Linné 1749 omtalade buxbomshäckarna är från samma tid. Anmärkningsvärd är också lövgången av avenbok från 1737. På Vrams Gunnarstorp diskuterades främst det historiska växtmaterialet utifrån olika infallsvinklar. Försöksledare Kenneth Lorentzon redovisade också det projekt om buxbom med stöd från WWF som bedrivs vid Institutionen för trädgårdsvetenskap och där buxbomen från Vrams Gunnarstorp ingår. Om "Växtmaterialet som källmaterial i trädgårdshistorisk forskning" skriver undertecknad i rapporten.

Den tredje dagen ägnades åt diskussioner i mindre grupper på tre givna teman - "Behov inom forskning och utbildning", "Prioritering av insatser inom kulturmiljövården för bevarande och vård" samt "Skötselplaner i samband med byggnadsminnesförklaring". Två frågor som grupperna fick med sig var: "Det finns ca 160 herrgårdsanläggningar förklarade som byggnadsminnen som innehåller 'trädgård'. 4 st har någon form av skötselplan. Därtill kommer alla övriga byggnadsminnesförklarade anläggningar. Hur löser vi deficit?" Vidare: "Vilka är de mest angelägna kunskapsluckorna att fylla avseende trädgårdens historia i vid bemärkelse. Vilka är de mest angelägna forskningsuppgifterna?" För dessa diskussioner redogör respektive gruppledare i rapporten.

I rapporten presenteras också - förutom seminariets bakgrund, syften och mål också de dokument - Venedig (1966), Florens (1981), Burra (1981) samt Kulturminneslagen (1989) - som både ligger till grund för seminariet och som frekvent används i diskussionerna. Vidare presenteras de dokumentationer som bedrivits i Sverige av historiska trädgårdsanläggningar under 1900-talet, liksom den terminologi och de begrepp som kulturminnesvården använder.

Rom byggdes inte på en dag och en samsyn på Sveriges historiska trädgårdsanläggningar erhålles måhända inte efter ett enda möte. Anmärkningsvärt kan dock sägas vara att det var första gången som historiska trädgårdar, parker och medvetet gestaltade landskap var huvudämnen och diskuterades i en församling med den breda representation som var fallet på Alnarp. Oavsett det konkreta praktiska resultatet av seminariet har därför ett av målen nåtts - en gemensam plattform för vidare arbete och flera personliga kontakter.

Erfarenheterna från seminariet är många och viktiga. Här är dock inte platsen att redovisa dem alla. Den gemensamma förståelsen har dock redan burit frukt. Ämnet är etablerat, de historiska trädgårdarna är uppmärksammade liksom det historiska växtmaterialet och restaureringsdiskussioner - både ideologiska och praktiska - är igång på flera ställen. Det är också min förhoppning att dessa diskussioner hålls levande och att debatten leder till att de fina orden bryts ned till praktiska realiteter. LUSTGÅRDEN är för vidare diskussioner i sakfrågorna ett förnämligt forum.

Tills vidare ber jag dock att som part i målet få hänvisa den vidare intresserade till den nämnda seminarierapporten:
TRÄDGÅRDSKULTURENS HISTORISKA ARV - IDAG OCH I MORGON
Redaktörer: Ann Catherine Bonnier & Kjell Lundquist. Riksantikvarieämbetet (under utgivning).

FREDERIKSBORG SLOTSHAVE I DANMARK GENSKABES

J. C. Krieger's mesterværk klar til Kultur-år i København 1996!

Asger Ørum-Larsen

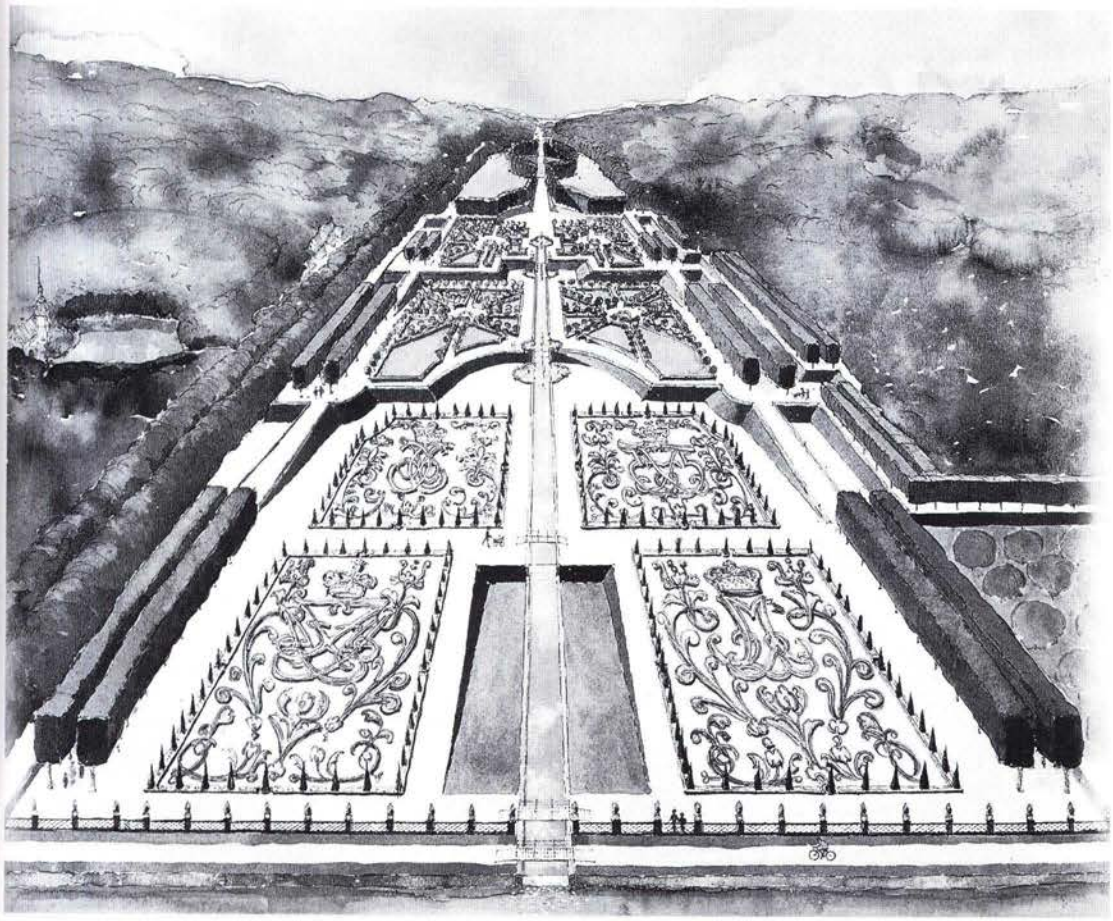

Figur 1. Tegning, der viser hvorledes den genetablerede slotshave ved Frederiksborg vil se ud i Bykulturåret København 1996. Fra plakat udsendt af Det Kgl. Slots- og Ejendomsforvaltning, København 1995.

I MANGE ÅR har danske arkitekturhistorikere og landskabsarkitekter diskuteret ønskeligheden og muligheden for at genskabe Kong Frederik den IV's pragtfulde italiensk-inspirerede have ved Frederiksborg i Hillerød ! Og nu er tiden endelig oprunden dertil.

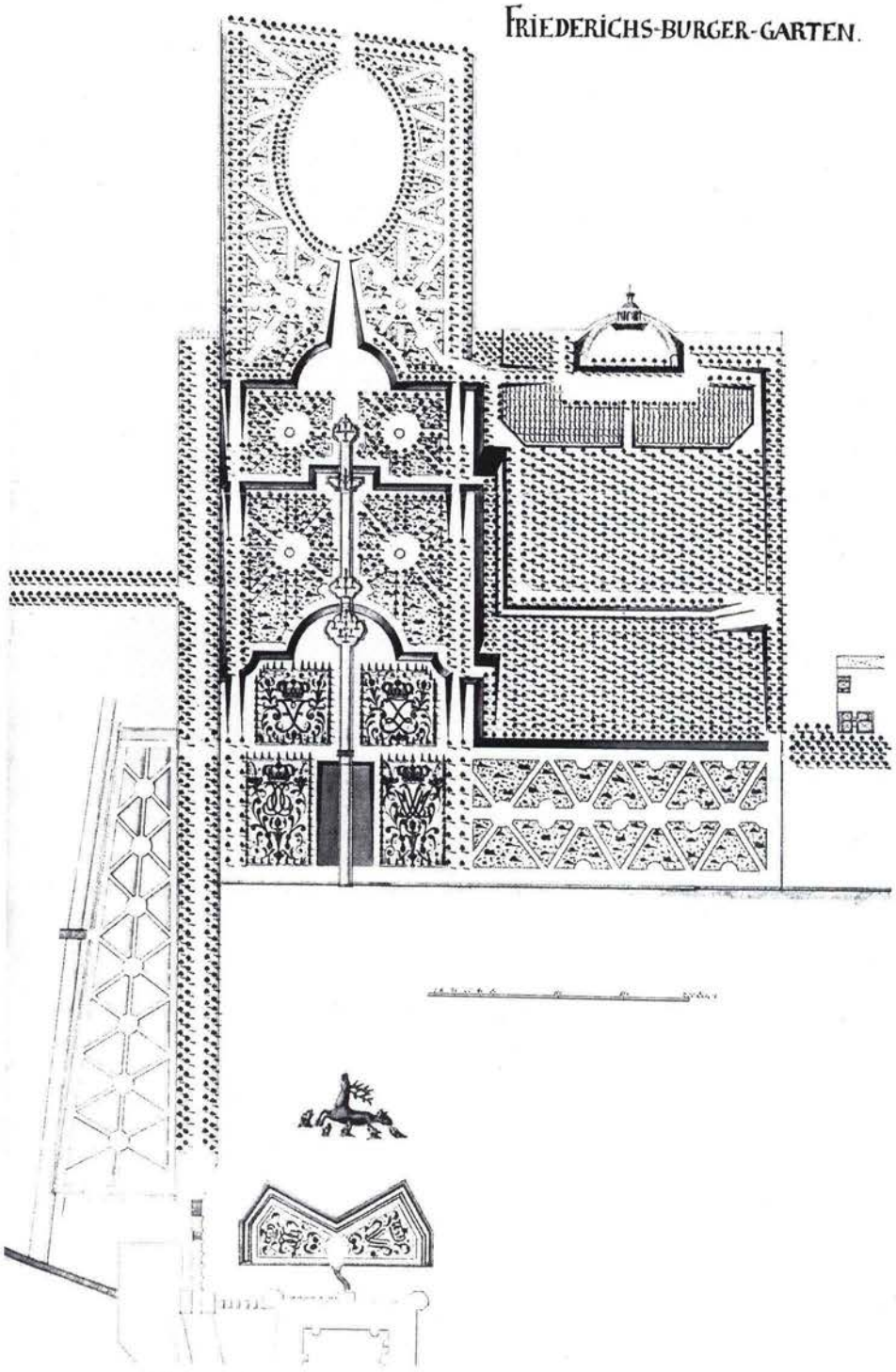

Figur 2. Johan Cornelius Krieger´s egen plan til Frederiksborgs Slotshave.
(Ur: Lund, H., 1977, *De kongelige lysthaver*, København)

Den danske Kong Frederik den IV (1671 - 1730) havde som ung prins besøgt flere af Italiens og Frankrigs berømte fyrstlige haver. Deres kaskader, springvande, terrasser og retlinede alleer imponerede ham og overbevidste den vordende konge om betydningen af at få lignende haveanlæg etableret i Danmark for herved at markere kongemagtens betydning.

Men først måtte Frederik den IV udkæmpe nationale krige for at befri landet for fremmet dominans.

Da dette var heldigt gennemført, gav Kong Frederik den IV i 1720 sin meget kompetente slotsgartner J.C. Krieger (1683 - 1755) til opgave at projektere og anlægge en kongelig lysthave efter italiensk forbillede ved Frederiksborg Slot. Samtidig skulle J.C. Krieger på lignende måde og efter de givne lokalforhold tage sig af den anden nærliggende slotshave ved Fredensborg.

I 1725 var anlægget ved Fredriksborg Slot færdigt. Hovedelementet i den nye park blev en 250 m lang og 5 m bred kaskade, der på det skrånende terræn begyndte ved en oval dam eller et reservoire. Den gennemløb 4 trinvise terrasser, og sluttede nede ved slotssøn, hvor vandet overbrusede en figur, der viste en springende hjort. Kaskaden var ved hver terrasse prydet med et springvand og et vandfald. Men det nævnte reservoire indeholdt kun vand nok til at holde kaskaden løbende i ca. en halv time. Dette forhold og andre ønsker gjorde, at man mistede interessen for kaskaden, så efter at den havde fungeret i 50 år i 1771, blev den opgivet og dækket med jord. De omliggende terrasser blev delvis udjævnede og fik andre mere nyttige formål. Endelig fik barokalleerne lov til at vokse op til hvad man kalder "kandelaber-linde".

Mindet om J.C. Krieger's kongelige haveanlæg ved Frederiksborg Slot levede dog videre, fordi hans tegninger til det blev bevaret, og kobberstik stadig viste det kongelige haveanlæg i al sin pragt. Nye arkæologiske undersøgelser afslørede, at kaskademurværket stadig lå nogenlunde intakt under græsfladerne. Moderne elektriske pumper gør det desuden nu muligt at holde vandstrømmen permanent i gang. Alleerne var ca 250 år gamle og stod derfor til en total fornyelse. Så spørgsmålet var, om ikke tiden nu var inde til en genskabelse af haven? Og som det forlængst var sket med berømte haveanlæg i andre europæiske lande! J.C. Krieger's geniale haveanlæg ville derved blive et nationalt klenodie, som Frederiksborg slotsmuseet var i flere generationer, og i hvis perspektiviske forlængelse det lå og dannede arkitektonisk helhed med.

Det store beløb, som den totale fornyelse af haven koster, 22 millioner danske kroner, er ydet af Carlsberg Fonden og andre offervillige danske institutioner. Arbejdet er derfor nu i gang og ledes af den danske Kgl. Slots- og Ejendomsadministration i København.

I foråret 1996, ved bykultur-årets begyndelse, er det kongelige parkanlæg færdigt, så det kan blive et af de vigtigste kultur-attraktioner og vidne om dansk havekunst. Der regnes med at J.C. Krieger's haveanlæg i løbet af dette år vil blive besøgt af omkring 200.000 mennesker, danske og udenlandske ! Og at det i de kommende mange år vil blive en meget besøgt national seværdighed.

Bibliografi

Jellicoe, S., 1974, Two Danish landscapes - Frederiksborg and Fredensborg, *Country Life* 31, 1974

Lund, H., 1977, *De kongelige lysthaver*, (The Royal pleasure gardens), Gyldendal, København

Asger Ørum Larsen *är landskapsarkitekt, mångårig medlem i FDP och i Havebrugshistorisk Selskab, med en rik produktion av artiklar i trädgårdshistoria bakom sig.*

"The Baroque Gardens of Neercanne Castle"

- Internationell konferens i Maastricht, Nederländerna, 27-29 september 1995

Kjell Lundquist

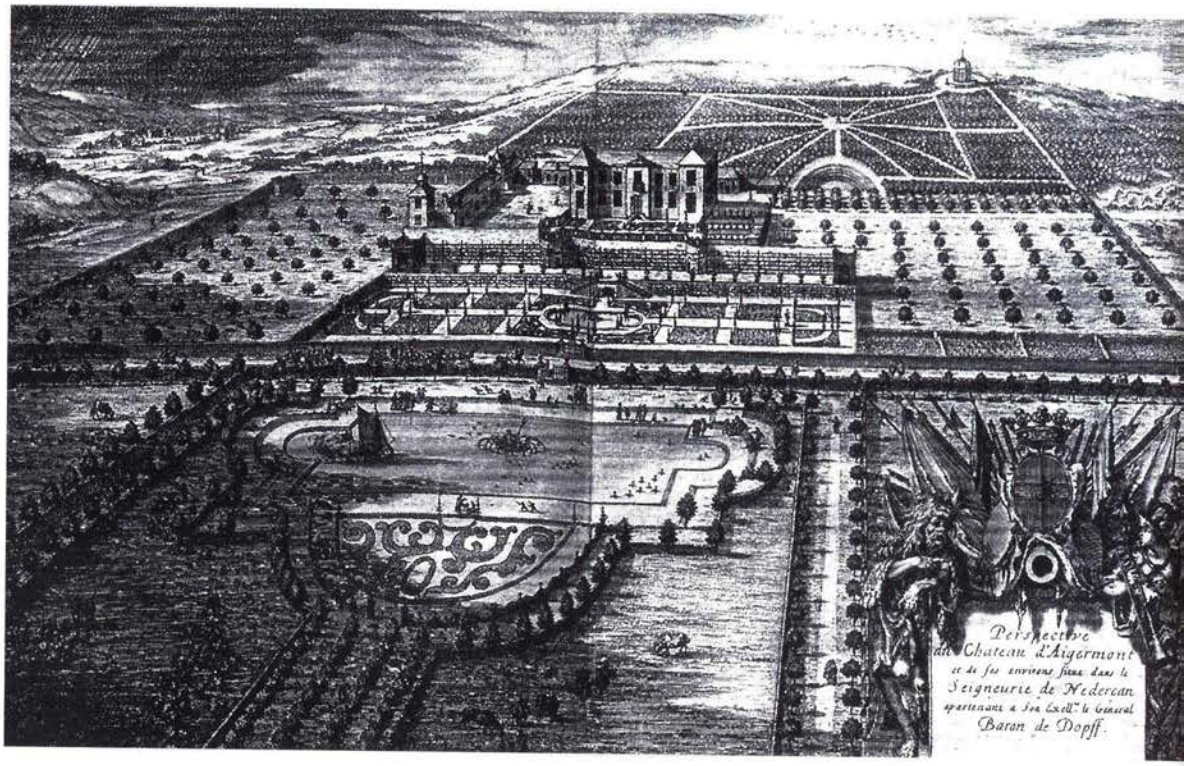

Figur 1. Perspective du Chataeu d'Aigermont et de ses environs situe dans le Seigneurie de Nedercan apartenant a son exell. le general Baron de Dopff. Kopparstick av Guillaume le Bruyn från 1715.

KASTEEL NEERCANNE (slottet Neercanne), sydväst om Maastricht i provinsen Limburg i södra Nederländerna och alldeles vid den belgiska gränsen, är en anläggning med gamla och ärevördiga anor. I slutet av 1600-talet krönte den dåvarande generalen och sedermera också militärguvernören i Maastricht, Daniël Wolff van Dopff (ca 1655-1718), sin karriär genom att låta bygga och iscensätta Neercanne som ett lustslott. På det sättet önskade han ge uttryck för den status, på såväl det regionala som nationella (och kanske även internationella) planet, som han hade uppnått.

Neercanne framträder i all sin prakt på ett kopparstick av Guillaume le Bruyn från 1715 (fig.1).

Det visar en strikt terrasserad anläggning åt öster i fyra nivåer, med en större regelbunden damm på den nedre terrassen och en trädplanterad axel som fortsätter ut i landskapet. På höjden bakom slottet ligger en större jaktstjärna utlagd i skogen och på båda sidorna flankeras slottet med de broderade terrasserna av fruktträdgårdar. Likheten i syfte, stil och motiv med ett stick ur *Suecia Antiqua et Hodierna* är påtaglig, om än detta har en omisskännlig holländsk touch. Hittills har den största delen av kunskapen om slottet (1699) och trädgårdarna (färdigställda ca 1713) också baserats på detta kopparstick tillsammans med diktarens F. Halmas poem *The castle of Aigermont and the surrounding regions in the Domain of Nederkan, adjacent to the town of Maastricht; sketched in the form of an epic poem* (1713-14), vilket ingående beskriver Neercanne och landskapet runt omkring.

Idag möter vi istället Neercanne blickande ut mot en "naturskön" dalgång och ett pastoralt landskap. Detta domineras av floden Jeker som lugnt meandrar i lågpunkten, genom gröna gräsmarker med betande får, pilar och poppelgrupper samt med en mosaik av dungar, betesmarker och åkrar (fig.2). Platsen är arkadisk och landskapet har snarast en italiensk eller engelsk karaktär. Vyn är tilltalande och vacker - och vacker som den är.

Redan vid det första mötet med Neercanne förstår man konferensens utgångspunkt och projektets komplexitet. Kultur och/eller natur. Företrädarna för det dialektiska begreppsparet i bevarande- och restaureringsfrågor verkar redan ligga i startgroparna och vänta på att få framföra sina förutsägbara argument: gör ingenting alls, respektive avbryt skyndsammast de nedbrytande processerna och utsuddandet av landskapets kulturspår genom kraftfulla restaureringsåtgärder.

Slottet Neercanne innehåller sedan 1984 en av Nederländernas förnämsta restauranger. Det restaurerades mellan åren 1988-90 med ekonomiskt stöd från EU-kommissionen. Slottet ägs idag av en stiftelse - Stichting Kasteeltuinen Neercanne (Foundation Neercanne Castle Gardens) - med mr Camillo Oostwegel som dess sekreterare och nyckel-

Figur 2. Neercanne. Utsikt från den översta terrassen över den forna broderiparterren (med fåren) och den fjärde terrassen, med floden Jeker makligt meandrande i fonden och med tät vegetation i kanten av den tidigare formella dammen. (Foto: Kjell Lundquist, 27 september 1995)

Figur 3. Slottet Hex i Belgien, med nygestaltad parterr närmast bygganden och nya planteringar hitom. (Foto: Kjell Lundquist, 29 september 1995)

person. Stiftelsen önskar uttalat och driver också starkt frågan att restaurera/rekonstruera van Dopffs barockanläggning. Detta för att återge slottet och platsen något av sin forna prakt men främst för att kunna öppna trädgårdarna för restaurangens gäster och också locka en större publik. Ett provisoriskt men långtgående rekonstruktionsförslag finns också framtaget, upprättat av landskapsarkitekten Willy Snelder. Det har förvisso upprättats på basis av historiska källor och arkeologiska undersökningar, men är ändå behäftat med många tveksamheter och har många lösa ändar.

I december 1994 arrangerades en studiedag av den nederländska UNESCO-kommissionen för att diskutera just detta projekt. Motivet för UNESCO:s engagemang i frågan om en kommande restaurering av Neercannes barockträdgårdar, framgår bl.a. i inledningen till den *Study Report* som blev resultatet av studiedagen och vilken också lades till grund för den i höst genomförda konferensen:

"The restoration of the baroque terrace gardens of Neercanne Castle in Maastricht - an initiative of the Foundation Neercanne Castle Gardens - is a **complicated project**. This applies to all phases: research and design, financing and realization and to the eventual operation and managemant. If it is to attract the necessary support, the final design will have to provide a convincing answer to a great many, sometimes conflicting questions." (min **fetstil**)

Ett av de påtagliga resultaten av UNESCO:s initiativ och engagemang, blev den internationella konferens som nyligen avslutats. Utgångspunkten blev att samla Nederländernas expertis (35 personer) inom restaureringsområdet, tillsammans med internationella nyckelpersoner, för att på en mycket konkret nivå diskutera ideologi, målsättning, möjligheter och begränsningar bakom en eventuell restaurering av Neercannes trädgårdar. Arbetet bedrevs i fem olika workshops: "Cultural Landscape", "Archaeology and infrastructure", "Ornamentation and planting schemes", "Geometrical design and architecture" samt "Maintenance on the long term".

En aspekt, vilken redan berörts ovan, skulle speciellt uppmärksammas:"It is the dilemmma of nature conservancy versus cultural restoration... This makes the question of the place of nature and the

rural landscape in the original design highly relevant... While the experts are aware that a combination of nature and culture is the true essence of baroque garden design, the general public is still under the impression that Renaissance and baroque gardens are by definition strictly regimented, in stark contrast to the surrounding natural landscape. Using national and international examples, including the 6th-century Sigiriya gardens in Sri Lanka - a 'baroque' garden before the term existed - the study project will examine the position of the natural landscape and landscape elements in garden design."

Den första dagen ägnades åt Neercanne på plats med arbete i olika workshops i slottet. Den andra dagen hölls de utländska gästföreläsningarna i ett "public seminar" för en utvidgad inbjuden krets (120 personer) i The Treaty Room of the Provincial Gouvernment of Limburg i Maastricht (f.ö. i samma rum där Maastricht-fördraget skrevs under), vilket både gav festivitas och ett särskilt allvar åt ämnet och dagen. Inbjudna föreläsare var Erik A. de Jong, Amsterdam; Pierre A. Lablaude, Versailles; Jan Woudstra, London; Mark Laird, Toronto; Géza Hajós, Wien; Gamini Wijesurija och Nilan Cooray, Sri Lanka samt undertecknad. Föreläsningarna handlade alla om restaureringsprojekt avseende 1600- och 1700-tals anläggningar, översiktligt för olika länder eller regioner eller i detalj för enskilda anläggningar.

Den tredje dagen genomfördes en exkursion till en även i Nederländerna ouppmärksammad men levande landskaplig, park- och trädgårdsanläggning i Belgien, Hex, i grevefamiljen d'Ursels ägo (fig.3). På fredageftermiddagen fortsatte workshops-arbetet. På kvällen sammanställde och redovisade alla grupperna sina resultat, uppfattningar och rekommendationer för det fortsatta arbetet. Detta gällde både ytterligare erforderlig historisk och arkeologisk forskning och det föreliggande restaureringsförslaget.

I stort sätt presenterades överlappande och samstämmiga förslag till hur projektet skulle drivas vidare av samtliga grupper. Det preliminära rekonstruktions/restaureringsförslaget fann på många olika grunder inte stöd hos någon grupp. Redovisningen var svår för de projekterande landskapsarkitekterna, men utgjorde en förlösande consensus för oss över 40 deltagare som i tre dagar uteslutande ägnat oss åt just den frågan.

Restaureringsåtgärder i Neercanne av något slag kommer det dock att bli. EU-kommissionen har valt ut Neercannes barockanläggning, tillsammans med 57 andra objekt, för bidrag till park och trädgårdsrestaureringar utifrån 666 ansökningar i Europa. Frågan är bara vilka. Själva konstruktionsarbetet (om det nu blir något), restaurering av terrasserna, nytt växtmaterial, byggande av nya dammar och installerande av statyer och andra nya ornament kommer i så fall att finansieras av EU-kommissionen, som ett pilotprojekt inom ramen för *The Programme for the Conservation of the European Architectural Heritage.*

UNESCO ser arbetena i Neercanne, vilka de slutgiltiga konkreta åtgärderna än blir, som ett pilotprojekt inom det större och världsomspännande franskinitierade projektet *Les Espaces du Baroque* (Barockens rum), vilket i sin tur sorterar inom *The World Decade for Cultural Development* med FN och UNESCO som huvudmän. I *Les Espaces du Baroque* ingår också den avslutade konferensen i Maastricht som en fortsättning på det internationella symposium, *The Autentic Garden*, som också organiserades av den nederländska UNESCO-kommissionen i Leiden 1990. Arbetet i Neercanne bedrivs också nära och i samarbete med den stiftelse

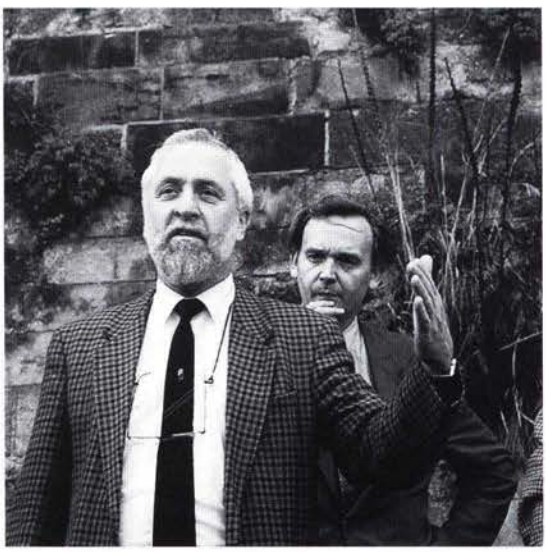

Figur 4. Arkeologen och den ansvarige grävningsledaren H.C.H. Knook på Neercannes andra terrass, med Dr. Erik A. de Jong, en av initiativtagarna och en av de drivande krafterna i den nederländska kommissionen för UNESCO, snett bakom. (Foto: Kjell Lundquist, 27 september 1995)

- Stichting Kasteeltuinen Neercanne - som både beställer och leder historisk forskning och arkeologiska utgrävningar. Under konferensen redovisades för övrigt också omfattande trädgårdsarkeologiska undersökningar (fig. 4).

Vilket nästa steg i Neercannes trädgårdars historia än blir, måste konferensens värde, liksom dess förnämliga uppläggning och genomförande framhållas. Den nederländska kommissionen för UNESCO har både organisatoriskt och i sak gjort ett briljant arbete. Utifrån sina både stora men ändå begränsade möjligheter att påverka, har den bidragit till ett spänstigt kultur- och kunskapsutbyte. Kommissionen fyller därför vad jag kan bedöma en viktig funktion på restaureringskonstens område i Europa.

Ordföranden för den nederländska kommissionen för UNESCO, Gottfried J. Leibbrandt, uttryckte också motsvarande viljeyttring i sitt förord till konferensens *Workshop Leader*: "For UNESCO, the Neercanne seminar is more than an expert meeting on a restoration project, however challenging and innovative the approach of the Neercanne project may be. It is also an exercise in information exchange and cooperation between diverse disciplins and institutions who will be involved in conserving the restoration of the cultural landscape".

Med konferensen *The Baroque Gardens of Neercanne Castle* har den nederländska kommissionen för UNESCO på ett föredömligt sätt statuerat exempel för hur avslutningen i *Florensdokumentets* 15:e artikel kan tillämpas: "Innan arbetena själva påbörjas måste en plan för dem utarbetas som grundas på ovannämnda studier. Denna plan måste underställas en expertgrupps gemensamma prövning och godkännande".

Men - utöver detta, har UNESCO i Nederländerna prestigelöst fortsatt nätverksbyggandet i Europa inom ämnena trädgårdshistoria och trädgårdsrestaurering. England, Tyskland eller de Skandinaviska länderna skulle knappast lika självklart och på samma sätt bekymra sig om en internationell belysning av sina inre trädgårdsangelägenheter.

"UNESCO i Nederländerna är som kittet mellan statliga och privata initiativ", uttryckte Gottfried J. Leibbrandt det vid konferensen. UNESCO i Nederländerna har också visat sig vara ett kitt mellan europeiska trädgårdsrestauratörer och trädgårdshistoriker.

Kjell Lundquist *är landskapsarkitekt, universitetsadjunkt och doktorand i ämnet landskapsarkitektur vid Institutionen för landskapsplanering Alnarp, Sveriges lantbruksuniversitet. Redaktör för LUSTGÅRDEN sedan 1990.*

Forum för Trädgårdshistorisk Forskning

Katarina Frost

Seminariedeltagarna vid det första forskarseminariet i Forum för Trädgårdshistorisk Forsknings regi, i ett gruppfoto på Kulturen i Lund. Erik de Jong sittande på huk mitt i bild, bakom Åsa Ahrland, t.v., och Lena Landgren, t. h. (Foto: Kjell Lundquist, 18 oktober 1995)

FORUM FÖR Trädgårdshistorisk Forskning är en nybildad tvärvetenskaplig sammanslutning för forskare och forskarstuderande, som inom respektive verksamhetsområde har en inriktning mot trädgårdshistoria. Syftet med sammanslutningen är att verka för samarbete såväl mellan svenska som mellan svenska och utländska forskare. Föreningen kommer att arrangera bland annat föreläsningar, forskarseminarier och resor. Två gånger per år kommer en nyhetsbulletin att ges ut med för ämnet trädgårdshistoria aktuell information. Föreningen har sitt säte i Lund och utövar verksamhet över hela landet.

Initiativtagare till föreningen är tre doktorander, Åsa Ahrland vid Inst. f. landskapsplanering Alnarp, Åsa Klintborg-Ahlklo vid Inst. f. landskapsplanering Alnarp och Inst. f. konstvetenskap i Lund, samt Lena Landgren vid Klassiska institutionen i Lund.

Intresset för föreningen visade sig vara stort redan från början. Som första arrangemang hölls den 18 oktober en seminariedag på temat holländsk trädgårdskonst, vilken lockade ett trettiotal deltagare från Sverige, Norge och Danmark. Inbjuden gästföreläsare var Dr. Erik de Jong som är verksam vid De Vrije Universiteit i Amsterdam. Dr. de Jong höll en inledande föreläsning om den formella holländska trädgården under 1600-talet och början av 1700-talet. Det efterföljande forskarseminariet ägnades åt det inflytande den formella holländska trädgården haft på trädgårdskonsten i Europa. Seminariet hölls i historisk miljö på Kulturen i Lund och i programmet för dagen ingick även en guidad rundvandring på museiområdet.

Föreningens första nyhetsbulletin, med rapporter från olika kurser och seminarier, recensioner av nya böcker och annan information som är av intresse för trädgårdshistoriker, gavs ut i samband med denna första sammankomst.

Mer information om föreningen kan fås av Lena Landgren tel. 046-2119418 eller Åsa Ahrland tel. 046-159177. Adressen är: FORUM FÖR TRÄDGÅRDSHISTORISK FORSKNING, c/o Ahrland, Olshögsvägen 18, 223 62 LUND. Medlemsavgiften är 150 kronor per år.

Red. anm.

Dr. Erik de Jongs föreläsning "The Dutch formal garden in the 17th and early 18th century" kommer att publiceras i LUSTGÅRDEN 1996.

FÖRYNGRING AV EN ALLÉ

Klaus Stritzke

Figur 1. Den gamla allén till Lövsta gård. (Foto: Klaus Stritzke, hösten 1987)

DET FINNS FORTFARANDE många alléer med gamla träd i parker, på kyrkogårdar, utmed tillfartsvägar eller längs landsvägar. Problemen som dessa orsakar är ett ständigt återkommande ämne för de ägare som försöker bevara sina alléer.

Problemen är minst för de alléer som vårdats efter det gamla kulturmönstret, d.v.s. med en kontinuerlig hamling och mellanplantering vid bortfall av enstaka träd. Dessvärre finns bara ett fåtal av dessa vårdade alléer kvar. Den övervägande delen har fått stå i många decennier utan beskärning. De alternativa åtgärder som finns för dessa alléer är säkerhetsbeskärning, krongallring, kronreducering eller fällning samt därefter nyplantering. Till detta kommer förbättring av markstrukturen både på ytan och på djupet.

I regel förordar jag en stegvis kronreducering till den storlek kronan hade under den tid allén vårdades efter det kulturhistoriska mönstret. Detta ger låga kronor utan risk för grenbrott. Kronreduceringen, utförd på ett riktigt sätt och vid rätt tidpunkt, medför även en kraftig stimulans för trädet. Till kronreducering, som förr kallades föryngringsbeskärning, ställde jag mig tidigare mycket tveksam med

tanke på att rotmassan får ett tillfälligt resursöverskott. Min erfarenhet visar dock att stimulansen istället ger en långvarig konditionsförbättring.

Beskärningen tillåter dessutom en helt oproblematisk mellanplantering, som ersättning av utgångna enstaka träd. Mellanplantering är en del av den svenska parkkulturen. Spår efter mellanplantering som skett under alléns hela livstid återfinns i de flesta svenska alléer. En genomgående förnyelse av en allé är däremot ett mycket ovanligt inslag i kulturbilden. Ändå kan under vissa förhållanden nyplantering vara en lösning som lockar.

För åtta år sedan fick jag ansvaret för en lönnallé på Lövsta gård där de flesta träden var i mycket dålig kondition. Allén går från ett skogsparti över en åker och fram till gården. Som tidigare var brukligt var den här allén hamlad för att inte skugga grödorna på åkern och eventuellt också för att fungera som lövtäkt. Några yngre träd hade tidigare mellanplanterats för att fylla ut luckor efter utgångna träd. Flertalet av de mellanplanterade träden utgjordes av askar.

Sedan jordbruket lades ner har ingen hamling genomförts under många decennier. Grenarna började nu brytas av i grenansatserna. Flera träd fattades, några var i det närmaste helt torra och några hade redan dött. En totalföryngring med fällning av det återstående gamla och efterplanterade trädbeståndet samt en därpå följande nyplantering syntes oundviklig. Då en totalföryngring efter fällning närmast upplevs som en ödeläggelse som kan bestå i ett decennium eller längre - många exempel finns - följde jag den gamla traditionen att mellanplantera. Även om metoden normalt används för komplettering av enstaka utgångna träd kunde den i detta fall även användas för att åstadkomma en totalförnyelse.

Allén var inget kulturminne varför en föryngring kunde ske efter friare former. De nya träden behövde inte stå på den gamla växtplatsen utan kunde planteras mellan gamla stubbar och träd. Som trädart förordade jag enbart skogslönn eftersom den fanns där från början. Dessutom har kulturlandskapet utarmats för mycket av de lindalléer som ersatt tidigare trädarter. Som ovan nämnts var en av

Figur 2. Allén till Lövsta gård efter kraftig beskärning och mellanplanterade ungträd, 4 år efter planteringen.
(Foto: Klaus Stritzke, 1995)

förutsättningarna att de nyplanterade träden skulle få ljus. Detta löstes genom att de gamla träden skars tillbaka så nära det ursprungliga hamlingsstället som möjligt.

Nästa åtgärd var att bereda växtplatsen genom grävning och fyllning med jord från angränsande åker (ingen så kallad växt- eller matjord användes). Beskärningen av de gamla träden genomfördes sommaren 1989. Markarbete och plantering utfördes våren 1991. Plantering skedde med skogslönn (so 12-14, barrot). Träden kom från Billbäcks plantskola, som själv hade dragit upp dem. Kvaliteten var ovanligt hög, speciellt beträffande rötterna. Tack vare detta skedde en mycket god etablering.

Sommaren 1994 beskars de gamla lönnarna ännu en gång för att ge mera plats åt de unga trädkronor som för första gången beskars 1993, för att få dessa kronansatser i höjd med de gamla trädens. Lyckligtvis är de nya skogslönnarna inga klonförökade träd. Den blandning av höstfärger som de varierande mognadstiderna hos olika träd i en allé åstadkommer, finns därför även hos de nya träden.

Hur väl allt än tycks har gått, så har ett nytt problem uppstått. Ägaren vill inte längre ta bort de gamla kraftiga, knotiga och ihåliga stammarna som ger vägen en egen atmosfär och också besökaren en aning om anläggningens ålder. Trots mycket hård beskärning av kronorna och kraftiga störningar i rotzonerna vid markberedningen för de unga träden, har lönnarna inte dött utan lever vidare. De flesta med ny livskraft. Lönnen är ett vackert träd, även i en beskuren allé. Det vore bra om arten planterades lite oftare även i alléer som är avsedda att beskäras enligt gammalt sätt.

Red. anm.

Föryngring (= återplantering) av alléer är en angelägen uppgift såväl i och i anslutning till historiska trädgårdsanläggningar som i kulturlandskapet i stort. Detta av flera skäl - kulturhistoriska, estetiska och biologiska, bara för att nämna några - om man önskar att den tidigare gestaltade och avsedda karaktären i landskapet skall bestå. Allén är ett levande gestaltningselement med en begränsad omloppstid beroende på den ingående arten (de ingående arterna), varför frågan om en återplantering förr eller senare oundvikligen kommer att aktualiseras. Det kanske bara tar ett knappt århundrade för en fruktträdsallé eller en allé med pyramidpopplar, medan en välskött lindallé kan bestå i full prakt och i god kondition i flera hundra år. När och hur en allé skall föryngras eller återplanteras eller t.o.m. varför, är dock inte alltid så självklart. Den praktiska föryngringen är ett delikat ämne och självklart föremål för diskussion.

En allé kan självfallet föryngras mer eller mindre lämpligt, men bara mot betraktande av det sammanhållna kulturhistoriska, estetiska och biologiska landskapliga koncept i vilket den ingår. En allé är inte en annan lik. Ett åtgärdsförslag för en skånsk päronallé eller en pilevall är självklart inte tillämpbart för en blandad landsvägsallé i Mälardalen eller för en björkallé vid norrlandskusten. Varje allé har sina egna förutsättningar - men vissa principer har de dock gemensamt för att kunna kallas alléer.

I artikeln ovan redogörs för och förordas två åtgärder som är ovanliga i samband med föryngring av alléer i Sverige idag. Den ena åtgärden innebär att återföra ett tidigare hamlat träd till den höjd det hade vid hamlingstillfället. Den andra åtgärden är "mellanplantering". De båda åtgärderna kan mycket väl vara adekvata i sammanhanget, men i den internationella debatten kan såväl ideologiska som biologiska skäl resas mot den förstnämnda åtgärden och såväl kulturhistoriska, estetiska som biologiska skäl mot den andra. Vanligare och mer accepterat är att inte med hårdföra åtgärder återföra träd som inte skurits på decennier eller längre till tidigare hamlingshöjder samt att återplantera längre allésträckor samtidigt, med sparande av enstaka träd med stora kulturhistoriska eller biologiska värden. Argumenten härför är oftast tunga.

I bevarandesammanhang framstår dock inte de ovanstående olika lösningarna som varandras motsatser. De har istället det gemensamt att de ser alléerna som kulturuttryck i landskapet, som kulturminnen. Motsatsen är i stället naturvården och dess under senare år allt mer hårdfört drivna uppfattning och enögda syn att allélträden främst utgör boplatser för fåglar och fladdermöss eller substrat för insekter, vedlevande svampar och rödlistade lavar, och att det är häri trädens värden ligger. Den senare hållningen har t.ex. lett till att almar i Övedsklosters alléer förvandlats till 3 m höga stubbar. Fler alléer har behandlats på samma sätt och fler diskuteras. Här har kulturminnesvården inte lyckats förfäkta sina positioner eller vunnit gehör för att allélträden främst utgör kulturelement och skall behandlas som sådana. I det perspektivet blir också principen om vilka föryngringsåtgärder som skall föreslås på trädgårdsarkitektoniska eller kulturhistoriska grunder ointressant. Föryngringen kommer inte till stånd på de premisserna i alla fall.

Alléernas framtid och framtida vård är en angelägen fråga och uppgift. Med denna artikel och denna kommentar har redaktören velat fästa föreningens medlemmars uppmärksamhet på ämnet och också uppmana till en fortsatt diskussion och debatt. LUSTGÅRDEN är härtill ett förnämligt forum. *(Kjell Lundquist)*

***Klaus Stritzke** är landskapsarkitekt, verksam vid Sven A. Hermelin AB i Stockholm och med en mångårig konsultverksamhet rörande historiska trädgårdsanläggningar, träd- och trädvårdsfrågor.*

VÅRA TRÄD-GÅRDSVÄXTER - En bok som passar alla som sysslar med trädgård

Bengt Lövkvist

HÄROMDAGEN höll jag ett föredrag om växter man sällan ser i våra trädgårdar. Några dagar senare fick jag ett vänligt brev. Skrivaren tackade för all information. Det var bara det att han inte kunde latin. Visste han inte namnet på svenska var växten inte längre så intressant menade han. Han hade naturligtvis alldeles rätt. *Nomina si nescis, perit et cognitio rerum,* skrev Linné. Det är uttytt: Känner du inte namnen så försvinner din kunskap om sakerna.

Men han hade naturligvis också fel. Många personer tror att man behöver åtminstone gymnasiekunskap i latin för att kunna begripa de latinska namnen på växterna. Jag förklarade för honom att det botaniska latinet är ett tekniskt språk som används för att vetenskapligt beskriva och namnge växter. Det utvecklades på 1700-talet ur medeltidslatinet, främst av Linné. I skolan sysslar man i huvudsak med klassiskt latin.

Vad uttalet beträffar behövde han inte bekymra sig för den saken. Mitt intryck efter att ha lyssnat på föredrag i 30 år är att ytterst få av de lärde inom botanik och hortikultur tycks bry sig mycket om den saken.

Var hittar man då de svenska namnen? I mitt fall blev den nyutkomna boken *Våra trädgårdsväxter* med underrubriken *Aktuella svenska och vetenskapliga namn* till god hjälp. Jag rekommenderade brevskrivaren att skaffa den och att försöka tillägna sig de latinska namnen av rent praktiska skäl för att bli lättare förstådd i plantskolor för att nu inte tala om utlandet. Jag använde den genast själv till att sätta svenska namn på de växter jag tagit upp i mitt anförande. Alla fanns inte i boken men en god del.

Boken är skriven av Kenneth Lorentzon, vilken alla som sysslar med växter på allvar känner till vid det här laget. Bl.a har han svarat för faktadelen i *Perennboken*. När jag besökte den kände, engelske trädgårdsmannen Will Ingwersen 1977 var denne mycket imponerad av honom och kallade honom för "That bright young man from Sweden". Idag är han en av Sveriges främsta kännare av trädgårdsväxter alla kategorier.

Som hjälp har han haft en rad kända profiler inom hortikulturen. Teckningar inför de olika kapitlen har utförts av Karl-Gustav Forss med sedvanlig bravur.

Boken är en lista av namn. I mycket enkel kodform delges man viktig information som läge, färg, höjd, blomningstid och zonindelning för härdighet. Måhända kunde en symbol för kalkskyende växter varit med. En karta över zonindelningen medföljer.

Hylanders *Våra kulturväxters namn* har legat till grund för de svenska namnen och *Naamlijst van houtige gewassen* av Harry van de Laars för de ve-

tenskapliga. *World checklist of cultivated conifers* av Welch & Haddow och *Index Hortensis* av P. Trehane har i huvudsak följts vid namnsättning av namnsorter på barrväxter respektive perenner.

Nya namn har tillförts vid behov. De är välfunna efter vad jag har kunnat se, som t. ex. pastellalströmeria för *Alstroemeria* 'Ligtu Hybrids'. Det låter bra, är lättare att komma ihåg och säger mer än ligtuhybrider som man använder i dagligt tal.

"Etablerade, svenska namn har endast ändrats om det finns mycket starka skäl", står det i inledningen. Jag har inte hittat någon sådan ändring, måhända beroende på att jag är förhållandevis dålig på våra inhemska namn. Däremot hade jag hoppats att säckbuske, d.v.s. *Ceanothus* skulle ändrats. Namnet syftar, förmodar jag på fruktens utformning, men jag har aldrig hört någon säga säckbuske. Dessutom låter det något negativt. Tyskarna säger Säckelblume, där Säckel är ett dialektalt ord för penningpung. Amerikanarna har flera namn vilket är naturligt eftersom den kommer från det hållet. Av dessa kunde kanske California Lilac varit något, kaliforniasyrén. Eller varför inte ta upp släktnamnet *Ceanothus*, som ju är vad man säger man och man emellan. Kan man behålla namnet *Houttuynia* kan man fördra det mesta. Det är minsann inte lätt att uttala.

En av mina favoritväxter efterlyser jag dock, *Polygonum amplexicaule* 'Atrosanguineum'. Vad *Polygonum* anbelangar är det få som klår den. Men å andra sidan är det ju alltid fråga om ett subjektivt urval i ett sådant här verk. Här finns så mycket att glädja sig över så varför klaga?

På tal om uttal saknar jag accent för betoning av de latinska namnen, vilket kunde varit till glädje. Släktet *Leucothoë* saknar trema över sista e-et, vilket gör att man får uttalet levkå'te i stället för det korrekta levkå'tåe. Men dylikt är ju bara petitesser och är med här bara för att visa att anmälaren verkligen har läst boken.

Många nya växter har man fått med, t.ex *Salix integra* 'Hakuro Nishiki', japansk dvärgpil. Hade man känt till att det japanska namnet betyder brokig pil, hade brokig dvärgpil legat bra till.

Ett bra grepp tycker jag är namnet blåfunkia på de relativt nya, blåbladiga hostorna eller funkiorna som det svenska namnet skall lyda. Jag hoppas att man ute i plantskolorna håller fast vid denna namnsättning, som ger god information till kunderna. Nära 40 olika funkior är upptagna, vilket är många och visar vilken bredd den här boken har.

Ungefär 3000 perenner, 1800 lövträd och buskar och över 400 barrträd är behandlade. Det mesta av vad man hittar i plantskolorna, de offentliga planteringarna och i privatträdgårdarna finns här. Man har valt att behandla perenner, lövträd och buskar samt barrväxter i tre olika avdelningar, vilket gör det lätt att hitta. Urvalet tycker jag är bra och namnsorterna är rikligt företrädda. Detta gör att många kommer att falla för den här boken.

I slutet på boken finns en lista över de svenska namnen och hänvisningar till de latinska, vilket gör att man lätt hittar vad man söker.

Det är ju vanligt att man lägger ner en miljon kronor på sitt hus. Då återstår inte mycket pengar till trädgården. När man kommer till litteraturen är kassan tom och möjligen skaffar man en enda bok. För dem som har det så ställt rekommenderar jag *Våra Trädgårdsväxter*, som på ett litet utrymme ger massor av information. För plantskolefolk torde den vara en guldgruva. Även mera försigkomna amatörodlare kan ha stor glädje av den. Jag ställer den med förtjusning bland mina övriga referensböcker vid min arbetsplats.

VÅRA TRÄDGÅRDSVÄXTER. AKTUELLA SVENSKA OCH VETENSKAPLIGA NAMN.
Författare: Kenneth Lorentzon
224 sidor. Häftad. Teckningar: Karl-Gustav Fors
Natur och Trädgård Bokförlag, Åby 1994
ISBN 91-970800-6-3

Red. anm.

Sedan detta skrivits har boken slutsålts och en ny, omarbetad upplaga är under utgivning. De största förändringarna i denna är att man presenterar växterna i en enda lista i bokstavsordning, vilket kanske kan underlätta användandet. 500 nya växter har tagits upp, bl.a. många av de som presenteras i den nyutkomna, holländska trädgårdsboken, *Drömplantor* (se nästa sida), som innehåller många intressanta perenner som man inte tidigare träffat på hos oss. Dessutom har en speciell avdelning med 1 000 rosor bifogats. *(Bengt Lövkvist)*

***Bengt Lövkvist** är folkskollärare, ordförande i Skånekretsen för Sällskapet Trädgårdsamatörerna och tillika dess riksbibliotekarie sedan 15 år. Flitig skribent i "Trädgårdsamatören" sedan 25 år samt i "Hemträdgården".*

DRÖMPLANTOR - Den nya generationen perenner

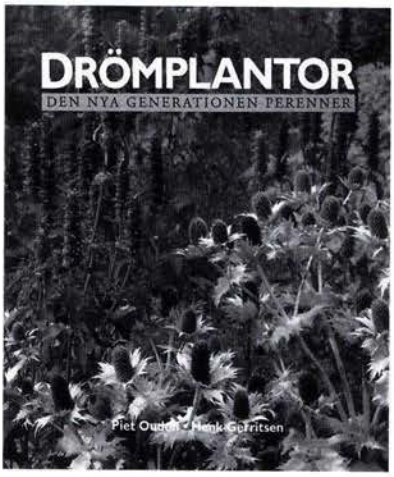

Camilla Anderson

ÄNTLIGEN är boken *Drömplantor* översatt till svenska! I flera år har det holländska originalet, en present från en god vän, stått oläst i min bokhylla. Så lockande, men ack så oåtkomlig! Ibland har jag sökt en speciell växt, bläddrat i boken och låtit mig inspireras av de vackra bilderna. Därefter har den, på grund av språket, snart hamnat på hyllan igen.

Boken är skriven av några av de trädgårdspersonligheter som ligger bakom det som kallas den "nya holländska trädgårdsstilen". Plantskoleägaren Piet Oudolf och konstnären Henk Gerritsen står för texten och de ljuvliga fotografierna har tagits av Anton Schlepers.

Att boken har kommit till kan sägas bottna i den alltmer försvinnande naturen i Holland, vilket under 1970-talet ökade intresset för att använda inhemska växter i den privata trädgården. Dock lyckades försöken inte särskilt väl. Vad man egentligen sökte var växter med en annan karaktär än de traditionella trädgårdsväxterna. Piet Oudolf var en av dem som började odla den nya generationen perenner, växter som har ett vildare och naturligare utseende och milda blomfärger. Därtill skall de vara stabila, härdiga och lättodlade.

Med tiden växte behovet av att förmedla de erfarenheter man hade av de nya perennerna. Piet är verksam som trädgårdsdesigner parallellt med plantskoleverksamheten. Henk och Anton har tillsammans skapat Priona-trädgården, där de bland annat arbetat med kompositioner inspirerade av naturen.

Drygt hälften av boken utgörs av växtbeskrivningar av ca 500 arter och sorter varvat med många härliga fotografier av både växtdetaljer och kompositioner. Urvalet består till största delen av de "nya" perennerna, men här finns också växter som använts länge, men som författarna vill slå ett slag för. Ett särskilt avsnitt om gräs avslutar kapitlet.

I bokens andra del vill författarna förmedla en del av sina idéer när det gäller komposition och trädgårdskonst. Här finner man såväl planer och växtlistor som en fyllig beskrivning för kompositioner med namn som t.ex. *Yppigt* som har Europas alpängar som förebild, *Lugnt* med atmosfär för den jäktade nutidsmänniskan och *Gräsigt* som vill slå ett slag för gräsen i trädgården. Under rubriken *Utsökt* ges exempel på kombinationer som ger en "Ooooh!-känsla".

Något jag uppskattar är den personliga ton som hålls genom boken, både i växtbeskrivningarna och naturligtvis i tillämpningskapitlet. De många läckra och illustrativa fotografierna gör läsandet än mer till en njutning. Synd bara att bilderna inte reproducerats med samma briljans som i den holländska upplagan. Med *Drömplantor* fylls behovet av en perennbok på svenska, som koncentrerar sig på ett ovanligare sortiment, utan att för den skull komma in på växter som bara en hängiven specialist kan få att överleva.

DRÖMPLANTOR. DEN NYA GENERATIONEN PERENNER
Text: Piet Oudolf och Henk Gerritsen. Foto: Anton Schlepers. Översättning: Han Veltman. Bearbetning: Gustaf Alm. Fackgranskning: Folke Mattsson.
144 sidor. Inbunden. Illustrerad, färg
Bokförlaget Natur och Kultur 1995
ISBN 91-27-05391-1

***Camilla Anderson** är landskapsarkitekt och verksam vid Institutionen för landskapsplanering Alnarp, Sveriges lantbruksuniversitet.*

Biografi över SVEN-INGVAR ANDERSSON

Thorbjörn Andersson

Figur 1. "Den unge professor", teckning av Holger Worm, 1973.

"SVEN-INGVAR ANDERSSON, trots sin blygsamma framtoning, är den viktigaste nordiske landskapsarkitekten i sin generation". Så inleder Marc Treib sin essä i boken *Tilegnet Sven-Ingvar Andersson*, som utkom på danska Arkitektens Forlag i september i fjol. Boken är en festskrift, och sådana görs enligt akademisk tradition ibland till bemärkansvärda professorer när de övergår till att vara emeritus. Som festskrift betraktad är denna ovanlig, eftersom den handlar om festföremålet självt, vilket inte brukar vara fallet. Här finns elva olika texter som alla behandlar Sven-Ingvar Anderssons (SIA:s) arbeten, och boken formar sig alltså till en biografi. Textförfattarna är från när och fjärran. Exempelvis Anne Whiston Spirn från University of Pennsylvania, svenske konstnären Sten Dunér, professor Tobias Faber och redaktören Anne Marie Lund, bägge från Köpenhamn samt SIA:s efterföljare på professorstolen vid Konstakademin Steen Høyer, som också varit redaktör för boken. Redaktörskapet har med säkerhet varit nog så krävande, eftersom det skett under tidspress men också sekretess. För SIA själv hölls boken hemlig intill dagen för avtäckandet. Detta hade inte bara med överraskningseffekten att göra kan man tänka, med SIA:s refererade blygsamhet i minne hade han förmodligen avrått från hela projektet, ifall han vetat om det.

Detta tackar nu vi läsare för. Det är alltid intressant att läsa drivna skribenter som samlar sig kring ett och samma ämne. Om ämnet dessutom är så mångfasetterat som professorn i fråga är så desto bättre. Boken har blivit en bred och nyanserad bild av en man med många sidor. Han är konstnär, arkitekt, pedagog, författare, debattör och trädgårdsmästare i samma person. Man säger ibland om en arkitekt, att han eller hon arbetar på ett sätt som närmar sig konsten. Detta är nu inte applicerbart på SIA. Han närmar sig inte någonting, han är redan där. Konsten, trädgården, landskapet och poesin är i lika delar närvarande i de arbeten han gör, vare sig det rör sig om en park, en artikel eller ett föredrag. Nämnde Marc Treibs text har titeln "SIA - who should have come from Hven", vilket på ett ganska fiffigt sätt fångar professorns person. På Ven fanns under renässansen nämligen Tycho Brahe, och det slott och observatorium han där anlade har SIA nyligen lett restaureringsarbetena för. Och just renässansmänniska är ett förvisso slitet men ändå passande epitet man skulle kunna ge honom.

I korthet: SIA är bondson från Lundaslätten, där han för övrigt har sitt torp med den berömda hagtornsträdgården kvar. Han utbildades vid Alnarp

med Sven Hermelin och Per Friberg som lärare. Inträdet på skolan skedde så att säga lite sidan om; vid den tiden krävdes flera år av praktisk trädgårdskunskap ute på fältet.

- Jag skulle ha varit lastgammal innan jag ens börjat, har han själv kommenterat. Istället läste han konstvetenskap vid Lunds Universitet och skrev sin uppsats om Johan Hårleman.

Efter examen följde anställning hos Sven Hermelin och därefter på parkförvaltningen i Helsingborg. Parallellt arbetade han som lektor hos C.Th. Sørensen i Köpenhamn, vars professur han som 36-åring övertog vid Sørensens pensionering 1963. Sedan dess har SIA alltså i över 30 år varit avdelningens föreståndare och utvecklat utbildningen där till att vara en av de attraktivaste i världen. Inte bara många svenskar utan även nyfikna från andra delar av jordklotet har valt att förlägga en del av sin studietid till Konstakademin i Köpenhamn. Parallellt har SIA hela tiden bedrivit sin privata verksamhet. Detta har skett till synes helt utan intressekonflikter, snarare verkar de två sysslorna ha befruktat varandra. Många av de forna studenterna har sugits upp på kontoret och har fått utvecklas där. Sannolikt har SIA också låtit sig påverkas av dessa unga begåvningar, vilket har hjälpt honom att undvika fällan att stelna. En SIA-anläggning är sällan omedelbart igenkännbar, han arbetar inte i någon speciell stil. Utveckling pågår ständigt, och en invändning mot boken skulle möjligen vara att hans livsverk på intet sätt är avslutat, och att det alltså behöver skrivas åtminstone en till bok så småningom. Men även om en stil i linjeföringen är svårurskiljbar saknas inte gemensamma nämnare.

- Landskapsarkitektur handlar om att sätta precisa ting i ett landskap, har han sagt. Det skulle kunna vara ett credo.

SIA:s sätt att tackla gestaltningsproblem är ibland oväntade. Vid restaureringen av Uraniborg på Ven återställdes blott en fjärdedel av den exakt symmetriska trädgården, de andra tre fjärdedelarna kunde man ju tänka sig själv, och på så vis infördes en tidsdimension i anläggningen. På Karlsplatz i Wien, utförd efter en tävlingsvinst, utbreder sig vegetationsklädda ovaler, vilket fått kritiker att undra om det rör sig om en park eller ett torg. SIA anser inte be-

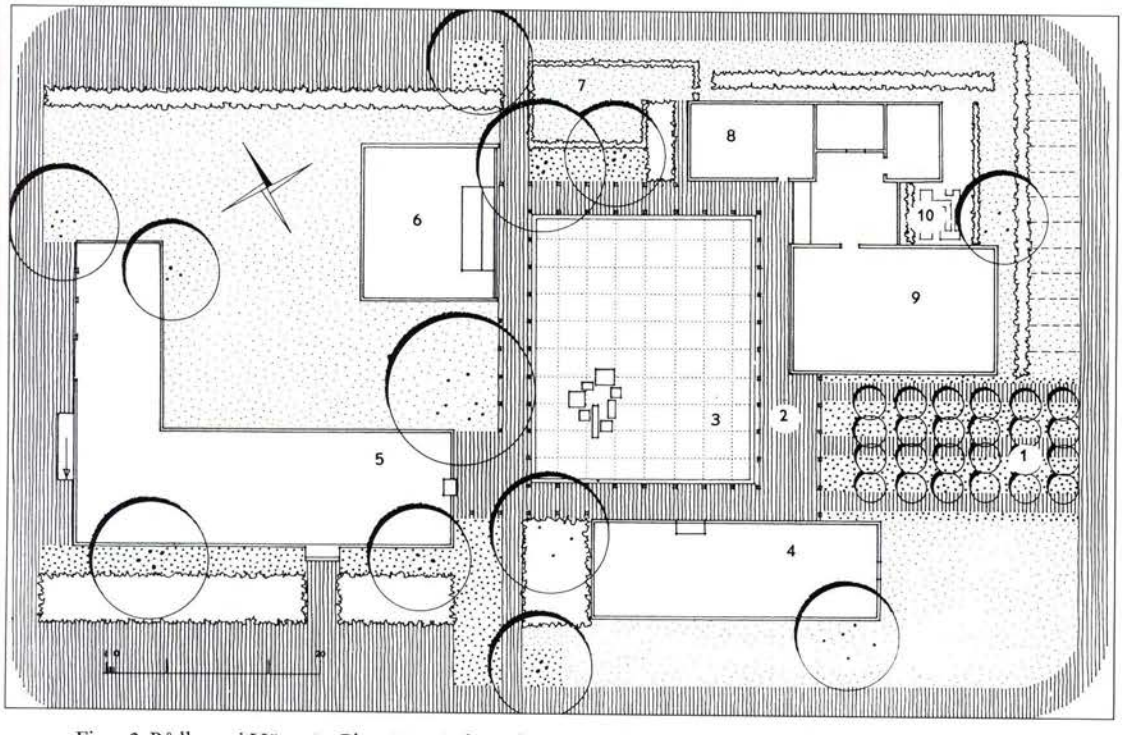

Figur 2. Rådhuset i Höganäs. Plan 1961. (1. huvudingång under skogslönn, 2. loggia, 3. bassäng, 4. borgmästarens tjänsterum, 5. polisstation, 6. kontorshus, 7. vaktmästarens trädgård omgiven av avenbokshäckar, 8. vaktmästarebyggnad, 9. konferenssal, 10. buxbomsmönster på tegelkross)

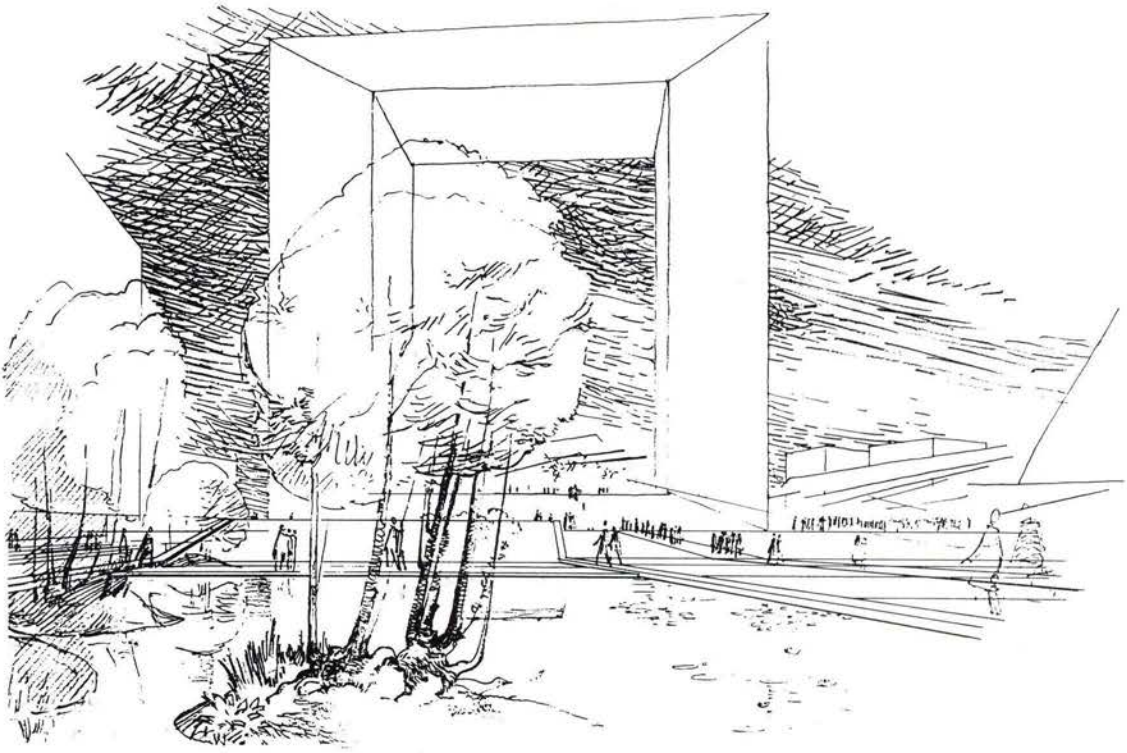

Figur 3. Tête Défense 1984-1986. Perspektiv. Förslag juli 1985.

höva förtydliga sig på den punkten, etiketter är inget självändamål, möjligen är platsen det.

Ett formmässigt inslag som ändå har följt SIA i många projekt är ovalen. Den finns i tävlingsförslaget till Parc de la Villette, i Fredriksdals slottsträdgård i Helsingborg, i hans eget ägandes Marnas i Södra Sandby, i studentbostadsområdet Vildanden i Lund. I boken skriver Dusan Ogrin från universitetet i Ljublana en text om just SIA:s arbete med ovalen. Om man pressar SIA på vilka moderna kollegor han funnit viktigast nämner han den japanskamerikanske skulptören Isamu Noguchi och den mexikanske arkitekten Luis Barragan. Det förefaller vara väl genomtänkta val. Ingen av dem är renlärig landskapsarkitekt till utbildningen, och ingen av dem ser heller några fasta gränser dragna mellan byggnad, landskap och konst. De placerar bägge sina former på ett precist sätt i landskapet och blir bland annat på så sätt självständer, med varandra och med SIA. Och om man frågar vad som rör sig i hans huvud just nu, inför nästa projekt, svarar han att det mesta som han arbetat med faktiskt formulerades redan i två tidiga arbeten, nämligen trädgården till Skissernas Museum i Lund och torget i Höganäs.

- Det enda jag ångrar är att jag ibland inte tillräckligt envist har framhärdat min idé, säger han. Det är ett fantasieggande uttalande av en man som åstadkommit några av de intressantaste moderna anläggningarna i Europa, ja kanske i världen.

TILLEGNET SVEN-INGVAR ANDERSSON
Författare: Sten Høyer (red.)
160 sidor. Inbunden. Illustrerad, s/v
Arkitektens Forlag, Köpenhamn 1994
ISBN 87-7407-141-6

Thorbjörn Andersson *är landskapsarkitekt, redaktör för och grundare av tidskriften "Utblick Landskap" samt ansvarig för ämnet trädgårdskonst i "Nationalencyklopedien". Han arbetar på FFNS arkitekter i Stockholm.*

TUSEN ÅR I TRÄDGÅRDEN
- Från sörmländska herrgårdar och bakgårdar

Eva Gustavsson

TUSEN ÅR I TRÄDGÅRDEN är titeln på konstvetaren och etnologen Maria Flincks sammanfattande trädgårdshistoriska verk. En så anspråksfullt heltäckande ambition, som denna titel röjer, är givetvis en utmaning. En berättigad undran kan vara om det tillhör det möjligas konst att i ett sådant verk ge mer än en ytlig orientering i ämnet, även om undertiteln klart anger att det är sörmländska herrgårdar och bakgårdar som står i fokus. Jag behöver dock inte komma långt i min läsning av boken för att inse att denna boks främsta behållning är det perspektiv som anläggs på tolkningen av historien.

Från den allra tidigaste odlingen och fram till nutid ligger tonvikten på att skapa förståelse för sammanhang och skeenden. De olika tidsåldrarnas trädgårdsuttryck beskrivs visserligen på ett både klart och rättframt sätt, men det som framför allt fascinerar är hur bokens röda tråd väver fram ett mönster av insikt för hur samhällsstruktur och människors livsvillkor bildar utgångspunkt för hur tidens trädgårdar tar form. Med samhällsförändringarna som utgångspunkt blir jämförelsen mellan de olika perioderna som mest intressant och detta motiverar naturligtvis också det långa tidsperspektiv som valts för skildringen.

Beskrivningar som entydigt tar sin utgångspunkt i fakta om arkitektur, planer och utsmyckningsdetaljer har sällan förmåga att väcka intresse hos andra än de redan invigda. Förutsättningen för ett både djupare och bredare intresse för historisk kunskap ligger i balansen mellan detaljfakta och det sammanhang de tillhör. I denna bok ges många ingående beskrivningar av historiska exempel från Södermanland, dock aldrig utan behandling av vad som är mer eller mindre typiskt och hur de skiljer sig från utvecklingen i övriga landet. På så vis tillförs ny och konkret kunskap, vilken genom dess förankring på platsen och i de samtida citaten ur människors liv, görs extra levande och trovärdig.

Kan man som Maria Flinck presentera intressanta detaljbeskrivningar av lokalt förankrade platser och samtidigt sätta in dem i ett övergripande politiskt-ekonomiskt, geografiskt och mänskligt sammanhang, så har man möjlighet att närma sig en mer helgjuten förståelse för relationen samhälle-människa-trädgård. Betraktad i ett sådant perspektiv framstår även den stora betydelse som trädgårdskulturen under lång tid haft som samhällsfenomen. Det sätt att levandegöra trädgårdskulturen, som kännetecknar denna bok, borde starkt kunna bidraga till ett förnyat och ökat intresse, även för ett mer handfast arbete med att utveckla vår egen tids trädgårdar.

Maria Flincks bok är en påminnelse om att det som uttrycks i trädgårdskonstens historia är ett av många uttryck för landets övriga historia. Med samma intresse som man t.ex. läser om konsekvenserna för 1700-talets trädgårdsutveckling efter stormaktstidens nedgång, tillgodogör man sig mer detaljerade praktiska förklaringar om olika växters betydelse för hushållningen under olika epoker. Att Carl von Linnés resor hade sin ekonomiska bakgrund i statsmakternas önskan att öka den inhemska produktionen av varor kan synas vara en självklar upplysning, men ändå är det denna typ av bakgrundsförklaringar som brukar glömmas bort i mer närsynta beskrivningar av Linnés mångsidiga gärning.

Att såpnejlikan (*Saponaria officinalis*) vidare är en växt, vars rot har använts för tvättning av kläder kan vi finna uppgifter om i allehanda böcker om nyttoväxter. Efter att ha läst avsnittet om växter för 1800-talets textilförråd, förvandlas emellertid denna

Trädgården lever genom de människor som befolkar och begagnar den. Bilderna illustrerar här tre olika trädgårdsuttryck, hemmahörande i tre olika sociala sammanhang och med påtagliga skillnader i livsbetingelser.

Figur 1. Potatisland framför stuga i Björkviks socken. Närmast huset växer blommor och åkervinda slingrar på en spalje runt dörren. (Foto: Björkviks hembygdsförening)

Figur 2. Skomakarmästarna Fritz Ekholm och Johan Spann, vid Skogalund i Marsjö. Trädgården är städad med krattat grus och mönstrade trappsteg till verandan. (Foto: Wilhelm Eriksson, Västra Vingåkers hembygdsförenings arkiv)

Figur 3. Turkiska paviljongen på Beckershov, byggd 1838 (Foto: C. Rosén i Södermanlands museum).

kulturhistoriska kuriositetsupplysning till en central ingrediens för det ekonomiska värde som representerades av den tidens textilier. Inte kan man säga annat än att upplysningar av detta slag ökar intresset för den vid gamla bostäder ofta kvarlevande såpnejlikans betydelse.

Maria Flincks bakgrund inom etnologi och konstvetenskap märks genom den tonvikt hon lägger vid de olika former av mänskliga aktiviteter, som försiggår i och i anslutning till en trädgård. Hon förser sina läsare med tydliga paralleller till andra former av kulturutövande. Därmed anknyter hon också gärna till samtida diskussioner rörande den allmänna folkuppfattningen om smak och stilpreferenser och tar sin utgångspunkt i bl.a. folkkonst, poesi och levnadsideal. I sin anknytning till folkkonsten anför hon t.ex. att "klart avgränsad form och starka klara färger" spelade en stor roll för hur växter komponerades i rundlar och lister under 1900-talets början.

Poesi har alltid haft starka kopplingar till levnadsideal och med exempel från 1700-talets Södermanland skildras poesins påverkan på trädgårdsidealen. I en nedtecknad dikt av poeten J.G. Oxenstierna visar Maria Flinck på hur diktens innehåll kan omtolkas till instruktioner för hur den romantiska parken borde anläggas. Omgivningarna kring de svenska herrgårdarna ansågs mycket passande för de romantiska strömningar som nådde Sverige under 1700-talet. "Det svenska landskapet behövde inte längre döljas, tvärtom beskrev romantiska poeter särskilt Södermanlands natur som nära nog idealisk", skriver författaren i sina slutsatser över stilens anpassning i Sverige.

Beträffande levnadsvanorna så är det främst funktioner som hör ihop med nytta och nöje som präglat trädgårdarnas utveckling. Med otaliga exempel visar Maria Flinck på hur samtida skildringar ofta fokuserar på de sociala formerna för avkoppling och förlustelse, men framförallt på själva arbetet med den praktiska odlingen. Ingående och med belägg i olika källor beskrivs den ekonomiska betydelse som odlingen haft vid såväl herrgårdar som i prästträdgårdar och stadsträdgårdar. Beskrivningarna lyfter fram intressanta fakta om den inriktning mot avsalu av frukt och grönsaker för stadens befolkning, som efterhand utvecklades i dessa trädgårdar.

Odling var ju ända fram i sen tid en självklar del av många människors försörjning, även om inte alla var bönder i traditionell bemärkelse. Vare sig det har varit produktion eller ögonfägnad som avsetts, så har det varit genom de praktiska sysslorna som

människorna funnit formerna att leva med sin trädgård, de må så vara födda adelsmän eller egnahemsägare. Det avgörande är kanske inte om de har lejt för det mesta av arbetet eller utfört det själva. Det som främst kan konstateras är emellertid, att en trädgård är ingen trädgård utan dess växter och en växt är ingen trädgårdsväxt om det inte finns en trädgårdsmästarhand inom räckhåll. Vad är väl en trädgård till för, om inte för att tillfredsställa människors olika behov.

Att Maria Flinck vill betona betydelsen av själva odlandet märks bl.a. genom de omfångsrika växtlistor som avslutar varje kapitel. Deras ursprung härrör från samtida sörmländska källor, vilket i sig är av stort intresse. Ansatsen är mycket lovvärd, men kanske är det ändå här som man finner bokens mest uttalade svaghet. De förbehåll som gjorts i inledningen beträffande växters identifikation och namnsättning gör inte att man blir mer säker på deras tillförlitlighet, men framför allt kan jag inte förstå varför det helhetsperspektiv som för övrigt genomsyrar denna bok helt lämnas utan beaktan vid presentationen av dessa listor.

Under rubriken nyttoväxter respektive prydnadsväxter följer listningen av namnen i bokstavsordning enligt en inkonsekvent svensk namnsättning. Här har dessutom samtliga växtslag samlats i en och samma lista. Något förvirrande är också att trots den uppdelning som gjorts efter nytta och prydnad så återfinns många av de växter, som i tillhörande kapitel nämnts som nyttoväxter, enbart på listan för prydnadsväxter. Detta är fallet med t.ex. såpnejlika eller renfana. Jag frågar mig om presentationen skulle kunnat göras på något annat sätt, så att det sammanhang som växterna presenterats i hade framgått. Som det nu är ger materialet ingen möjlighet för vidare uttolkning.

Tolkningsproblemet med växtlistorna föranleder också en kommentar till källmaterialet i övrigt. Genom bokens breda uppläggning har författaren föredragit att endast ge referenser till direkta citat, vilka som regel hämtats direkt från de lokala källorna. Inga anvisningar finns till de övergripande resonemang och förklaringar som ges, trots att detta på åtskilliga ställen borde kunna ha stärkt framställningen. Under läsningens gång har jag förgäves sökt i de kapitelvis sammanställda referenslistorna efter troliga källor för de olika uppgifter som jag funnit speciellt intressanta, utan att kunna finna ut om uppgifterna härrör från författaren eller har någon annan källa.

Maria Flinck berör ganska kortfattat den moderna park- och trädgårdsutvecklingen, men här blir framställningen ganska svepande och ofta väl kategorisk. Vilken är den egentliga innebörden i uttryck som "funktionalistiska trädgårdar" eller "den naturlika parken"? De sammanhang som de används i känns för mig främmande.

De brister som här påpekats är trots allt marginella i ett sammanhang, där det är det lyckade försöket att fånga in ett helhetsperspektiv och att föra fram en förståelse för händelserna från dåtid till nutid, som så klart överväger och är bokens verkligt stora förtjänst.

Om utvecklingen mot dagens trädgård skriver Maria Flinck följande tänkvärda ord: "Trädgården blev ett för alla synligt tecken på ägarens välmåga och skötsamhet, på samma sätt som det välstädade och oanvända finrummet var för arbetarfamiljerna i början av seklet. Rabatter med perenner, lökväxter eller grönsaker ser ju vissna och skräpiga ut någon gång under säsongen, men med en välklippt gräsmatta och några städsegröna växter ser trädgården alltid prydlig ut". Denna begränsade representativa funktion kan knappast vara tillräckligt stark för att föra trädgården vidare i ytterligare ett årtusende. Vilka samhälleliga och mänskliga behov skulle då dagens och morgondagens trädgård behöva uppfylla, för att på bred front kunna föra en mer levande kulturtradition vidare? Utan tvekan behövs det mycket nytänkande, men detta är knappast möjligt utan en historisk referensram att relatera till. En levandegjord historiebeskrivning ger oss de avgörande hållpunkter bakåt i tiden, som så väl behövs för de perspektiv som anläggs för framtidens visioner och konkreta arbete med trädgårdsskapande.

TUSEN ÅR I TRÄDGÅRDEN. FRÅN SÖRMLÄNDSKA HERRGÅRDAR OCH BAKGÅRDAR
Författare: Maria Flinck
306 sidor. Inbunden. Illustrerad, färg + sv/v
Tidens förlag/Torekällbergets museum, Södertälje 1994. ISBN 91-550-4092-6

Eva Gustavsson är landskapsarkitekt samt universitetsadjunkt och doktorand i ämnet Växtmateriallära och landskapsvård vid Institutionen för landskapsplanering Alnarp, Sveriges lantbruksuniversitet.

EUROPAS TRÄDGÅRDAR
- Från antiken till nutiden

Åsa Ahrland

INTRESSET FÖR TRÄDGÅRDSHISTORIA har blivit stort på senare år både här i Sverige och utomlands. Det är glädjande att detta också har kommit att återspeglas i förlagens utgivning, nu senast med arkitekturhistorikern Anna-Maria Blennows *Europas Trädgårdar* som kommit på Signums förlag i Lund. Det har blivit en påkostad och omfångsrik bok, cirka 400 sidor, med ett stort bildmaterial. Som undertiteln antyder gör Blennow ett svep genom 3 500 år av trädgårdshistoria från minoisk tid 1700 före Kristus till modernismens tidevarv i vårt eget sekel. En bok om trädgårdarnas historia på svenska är på många sätt ett lovvärt initiativ och Blennows bok kommer säkert inte göra den trädgårdsintresserade allmänheten besviken. Den är lättläst och innehåller många personliga beskrivningar av de anläggningar som författaren besökt. *Europas Trädgårdar* kan inspirera mången läsare till fortsatta studier såväl i den rikhaltiga trädgårdslitteraturen som genom egna besök i trädgårdar runt om i Europa. Så långt allt väl. Men då Blennow också har forskningsambitioner med sin bok, vilken till stor del finansierats av Byggforskningsrådet, bör denna i första hand bedömas som ett vetenskapligt arbete.

I bokens inledning redogör författaren för sin målsättning att göra anknytningen till landskapet till huvudaspekt och att "se och beskriva de olika trädgårdarna i skärningspunkten mellan tidens idéer (religiösa, filosofiska etc.) och ett 'genius loci', platsens och omgivningens förutsättningar". Det är sannerligen ingen liten uppgift Blennow har tagit på sig. De höga anspråken återspeglas också i omslagstexten i vilken förlaget hävdar att boken utgör det grundligaste och bredaste överblickande verk i trädgårdshistoria som någonsin utgivits Sverige. Men istället visar *Europas trädgårdar* att det nästan är ett omöjligt företag för en och samma författare att både ge en övergripande förståelse för hela den europeiska trädgårdstraditionen och en fördjupning inom respektive historiskt skede. Boken har i huvudsak blivit ett kompilat av litteratur inom det trädgårdshistoriska området. Med tanke på att Blennows arbete finansierats av ett forskningsråd väcks också frågan om vad som egentligen är forskning. Forskningsdelen i denna bok tycks i första hand ha utgjorts av besök i de olika anläggningarna och de "ögonblicksbilder" av dessa som Blennow förmedlar i boken. Författaren har däremot inte i någon högre grad ägnat sig åt egna arkivstudier och inte heller orienterat sig i den vetenskapliga litteraturen inom respektive område på ett tillfredställande sätt, något jag ska återkomma till.

Anna-Maria Blennow förklarar sig i boken tillhöra "friluftsskolan" inom konst- och arkitekturhistorieforskningen, i vilken studier i bibliotek aldrig kan ersätta besök på platsen. Framställningen är således till stor del baserad på beskrivningar av de av författaren besökta anläggningarna. Blennow säger sig inte göra anspråk på att ge ett fullständigt urval av trädgårdsanläggningar i sin bok (!), men hävdar att denna representerar ett subjektivt urval av typiska och åskådliga exempel. Men metoden kan medföra svårigheter i ett översiktsverk. Framställningen av en viss trädgårdsstil får ju inte reduceras till beskrivningar av ett antal anläggningar (vilket alltför ofta sker), utan bör tydliggöra gemensamma drag hos dessa och klargöra på vilket sätt de skiljer sig från andra trädgårdstyper. *Europas trädgårdar*

förmedlar snarast en fragmentarisk bild av trädgårdshistoriens olika skeden där trädgårdsbeskrivningar blandas med olika aspekter av konst- och arkitekturhistoria, politik och filosofi på ett sätt som ofta mera förvirrar än ger en pedagogisk överblick. Trädgårdskonsten är i högsta grad en spegel av sin samtid, men i ett verk av den här typen där olika strömningar inom trädgårdshistorien behandlas översiktligt tror jag att det är viktigt att behålla fokuseringen just på trädgårdarna. För att skilja sig från de många sammanställningar över den europeiska trädgårdskonstens utveckling som redan finns publicerade på engelska, skulle en svensk version särskilt kunna betona utvecklingen här i landet och sätta den i relation till den i övriga Europa. Blennow har dock inte riktigt tagit till vara denna möjlighet. Hennes framställning följer främst de stora trädgårdsländernas utveckling och det är först på 1900-talet som författaren verkligen försöker förmedla en fylligare bild av utvecklingen i Sverige.

Det är oklart vilka kriterier Blennow använt sig av vid indelningen av de olika trädgårdstyperna. Ibland används geografisk hemvist, så karakteriseras till exempel de moriska trädgårdarna som spanska, och ibland läggs ett socio-ekonomisk perspektiv på trädgården; den holländska 1600-talsträdgården får beteckningen borgarträdgården, men mest förvirrande blir det ifråga om den italienska trädgårdskonsten. I kapitlet Tidiga renässansträdgårdar behandlas trädgårdar i Italien från Cosimo Medicis villor i trakten kring Florens på 1400-talet till Villa Gamberaia i Fiesole och Villa Medici i Rom på 1600-talet. I ett senare kapitel förklarar Blennow plötsligt att ungrenässansens trädgårdskonst i Italien avlöstes av högrenässansen kring sekelskiftet 1500 och de senare ska kallas Italienska trädgårdar med bergsbäcken som gemensamt tema. Författaren övergår här i tre följande kapitel till den danske landskapsarkitekten C. Th. Sörensens modell från 1950-talet med trädgårdskonsten som stiliserade landskap: den italienska trädgården med bergsbäcken, den franska [formella] trädgården som en bild av flodlandskapet i Frankrike och den engelska landskapsparken som en återspegling av beteslandskapet i England. När det gäller landskapsparkerna har ju den engelska forskningen istället påvisat den starka kopplingen till Italien och antiken (och bekräftat hur lite kinesiska trädgårdar egentligen hade med landskapsparkens uppkomst att göra). Blennow väljer förvånande nog att citera den danske konsthistorikern Christian Ellings bok *Den Romantiske Have* 1979, i vilken denne hävdade att stilen har sin bakgrund just i det öppna engelska parklandskapet. Med detta kommer vi också in på Blennows terminologi angående den engelska landskapsstilen. Författaren framhåller att Sörensen inte kunde inte acceptera begreppet "den engelska trädgården" i analogi med den italienska och den franska, eftersom den "för honom är den traditionella: med tjocka häckar, med topiariearbeten, perennrabatter, dammar och gräsmattor under knotiga träd". De båda danskarna som Blennow konsulterar fastnar båda för begreppet "den romantiska trädgården". Själv föreslår hon "för att få rätsida på problemet" en indelning av 1700-talets engelska trädgårdar i två typer, nämligen den romantiska, som bygger på associationer, och landskapsträdgården, det stiliserade back- och beteslandskapet. Det är egendomligt att Blennow inte har rådgjort med den rikhaltiga engelska litteratur som finns i ämnet. Jag finner till exempel inte någon referens till David Jacques standardverk *Georgian Gardens* från 1983, John Dixon Hunts *Garden and Grove. The Italian Renaissance Garden in the English Imagination 1600-1750* (1986) eller Mavis Batey och David Lamberts *The English Garden Tour* från 1990. När det gäller utvecklingen i Frankrike saknar jag Dora Wiebenson *The Picturesque Garden in France* från 1978. Än mera anmärknings-värt är att Blennow i sin framställning inte uppmärksammat utgivningen av den första doktorsavhandlingen på svenska inom det trädgårdshistoriska området sedan 1930-talet, som just tar upp landskapsparken till behandling, nämligen Magnus Olaussons *Den Engelska parken i Sverige under gustaviansk tid* som kom 1993. När det gäller svenska trädgårdsböcker har jag heller inte kunnat finna några referenser till Maria Flinks bok *Tusen år i trädgården* (1994) som främst behandlar sörmländsk trädgårdstradition, men som delvis tecknar en bild av trädgårdsutvecklingen i Sverige i stort. Blennow är däremot mera påläst ifråga om 1900-talets trädgårdskonst, såväl Lulu Salto-Stephensons avhandling om trädgårdsarkitekten G. N. Brandt som Malene Hauxners *Fantasiens Have*, båda från 1993, omnämns i bokens litteraturförteckning. Att Blennows framställning i huvudsak baserats på sekundära källor framgår faktiskt inte alltid helt klart. Bokens referenssystem utgör ett slags mellanform mellan vetenskaplig praxis och den mera populärvetenskapliga litteraturens avsaknad av källor. Det är

inte lätt för läsaren att hitta Blennows referenser, vilka än återfinns i den löpande texten, än i fotnotsapparaten, än i litteraturförteckningen och ofta dessvärre inte alls.

En av bokens målsättningar är att ta upp "den enklare trädgården", något Blennow menar är naturligt för en författare ur en nordisk/demokratisk tradition. Med tanke på den stora spridning trädgårdsidkandet fick bland den större allmänheten under 1800-talet såväl i Sverige som i andra länder är det anmärkningsvärt att Blennow endast tar upp stadsparken som exempel på 1800-talets trädgårdskonst (såväl arts- and crafts-rörelsen som William Robinson hör ju främst ihop med sekelskiftets och det senare 1900-talets trädgårdshistoria). Förra seklets trädgårdar intar också en särställning genom den rika mängd av hortikulturellt växtmaterial som introducerades från olika delar av världen vid denna tid, vilket författaren knappt berör. *The Gardenesque* nöjer hon sig med att avfärda i en fotnot som en stil karakteriserad av ekleticism och bristande konstnärlig känsla. Tyvärr förekommer det alltför många svepande formuleringar likt denna i Blennows bok.

Slutligen bör något sägas om bokens nära 300 fotografier. Ett bildmaterial bör i den här typen av publikation förtydliga och understryka textens innehåll. Tråkigt nog uppfyller inte bilderna dessa krav och de är dessutom ofta av alltför dålig teknisk kvalitet. Boken *Europas Trädgårdar* visar indirekt hur komplext trädgårdshistoria är och hur svårt det är att ge en överblick över dess många aspekter. Ämnet omfattas numera av en kvalificerad och specialiserad forskning inom en rad olika discipliner. Man bör nog därför vara något försiktigare än Anna-Maria Blennow när man kallar sina studier i trädgårdshistoria för forskning. Hennes bok bör kunna ge den trädgårdsintresserade en god introduktion på svenska i den europeiska trädgårdstraditionen och tjäna som en aptitretare för vidare studier av historiska trädgårdsanläggningar, men lämnar som akademisk övning en hel del övrigt att önska. Friluftsskolan i all ära, men tanken slår läsaren av *Europas Trädgårdar* att besök i trädgårdsanläggningar inte heller kan ersätta studier av källmaterial och litteratur i bibliotek och arkiv.

EUROPAS TRÄDGÅRDAR. FRÅN ANTIKEN TILL NUTIDEN.
Författare: Anna-Maria Blennow
399 sidor. Inbunden. Illustrerad, färg + s/v
Bokförlaget Signum, Lund 1995
ISBN 91-87896-22-2

***Åsa Ahrland** är hortonom och doktorand i trädgårdshistoria vid Institutionen för landskapsplanering Alnarp, Sveriges lantbruksuniversitet.*

HORTICULTURA - Trädgårdskultur på renässansmanér

Madeleine von Essen

HORTICULTURA,
Det er:
En kort Underbiſning og Anledning/
Hvorledis En liden
Lyſt-Urte-Frugt-
eller
Kiøcken-Have
I diſſe Nordiſke Lande / ſær-
ligen her Nordenfields / beſt kand
funderis, anleggis / indhægnis / af-
deelis / Jorden dyrkis / plantis /
ſaaes / vandis / formeeris
og bevaris.
Udi nogle faa Capitler afdeelet.
Alle mine her paa Stæden fornem-
me Velyndere og Haves Liebhabere til
Tieniſte / i det korteſte og eenfoldig-
ſte forferdiget
Af
Chriſtian Gartner.
Kiøbenhafn / Tryct hos Joh. Phil. Bockenhoffer
Kongl. Majeſt. og Univerſit. Bogtr. Aar 1694.

Figur 1. Titelsidan till Norges första trädgårdsbok från 1694, som kom i ny utgåva till 300-årsjubiléet i fjol (1994). (Repro: UB-Media, Lund)

I NORGE FÖRBIGÅS ALDRIG ett jubileum i tysthet - inte ens om det gäller ett så lågt prioriterat område som trädgårdskultur. När det därför 1994 var 300 år sedan den första trädgårdsboken kom ut i landet, så blev det vederbörligen firat med en nyutgåva av Christian Gartners Horticultura, *Det er: En kort Undervisning og Anledning hvorledis en liden Lyst - Urte - Frugt- eller Kiøcken-Have i disse Nordiske Lande, saerligen her Nordenfields, best kand funderis, anleggis, indhaegnis, afdeelis, Jorden dyrkis, plantis, saaes, vandis, formeeris og bevaris* (fig. 1). Dessutom invigdes en trädgård anlagd efter bokens anvisningar i Trondheim, staden där boken skrevs.

Christian Hansen Gartner föddes 1642 i Flensburg i Schlesvig-Holstein, som då tillhörde det dansk-norska riket. Han arbetade som lärling vid de kungliga trädgårdarna i Köpenhamn, innan han begav sig ut i världen och tjänstgjorde vid fyra tyska furstliga trädgårdar för att slutligen bli anställd vid Tuilerieträdgården och Versailles i Frankrike. Dessutom hade han besökt Leiden i Holland innan den norska köpmanssonen Peder Tønder kom i kontakt med honom under sina studier i Paris och tog honom med sig till hemstaden Trondheim 1670. Christian skrev om sina meriter: "Icke at rose mig self, som Paulus siger, men om jag giorde det, giorde jeg derfor icke ilde, fordi jeg kand med Sandhed sige, at jeg vel hafver giort mig meere Umage, ja travelleret meere end nogen af alle de Gardener i Danmarck eller Norge, paa fremmede Staeder."

Så det var en örtagårdsman med gedigna trädgårdskunskaper och väl bevandrad i den då ännu rådande renässansstilen som anlände till Trondheim. Där fann han ett borgarskap, vars rikedom var baserad på virkeshandel, fisk och koppar från Rørosgruvorna och som var mycket mottagligt för hans påverkan. Han drev både plantskola, fröhandel och

antagligen utsträckt verksamhet som trädgårdsanläggare och -konsulent. Men inte minst bidrog han till trädgårdskulturens främjande med sin bok *Horticultura*, som alltså utkom 1694.

Boken kom att få mycket stor betydelse för norsk trädgårdskultur i minst hundra år, framförallt därför att Christian Gartner helt och hållet baserade den på de klimatiska förhållanden som rådde i Trøndelag. Han beskrev till och med vad som odlades i den karga fjällbygden Røros. Trädgården han omtalade där finns fortfarande delvis bevarad i form av några stenterrasser. I mitten av 1700-talet rosades Christian av en annan föregångsman för att han främjat trädgårdskulturen i så hög grad, att man då inte längre behövde importera grönsaker som kål och rotfrukter från Holland.

I Norge kom renässansstilen att leva kvar på trädgårdskonstens område ända fram till vårt eget århundrade. Vid slottet Rosendal i Hardanger kan vi fortfarande förtrollas av en utsökt renässansparterr, som tar utgångspunkt i Christian Gartners recept, och i Nordnorge anlades under förra seklet en rad fina små renässanspräglade trädgårdar vid köpmansställena. Flera av dem har överlevt tidens tand (fig. 2).

Barockens trädgårdsstil slog aldrig an i Norge. Avsaknaden av ett kungahus och adel bidrog nog till det, liksom att de topografiska förhållandena passade bäst för en trädgårdsstil, som hade sitt ursprung bland Florens kullar. Men kanske beror det också på att barockstilen aldrig fick någon förespråkare i Norge som André Mollet i Sverige. Även om Christian Gartner antagligen hade varit verksam vid anläggandet av Ludvig den XIV:s gigantiska barockpark vid Versailles, så var den antagligen så ofullbordad då han lämnade Frankrike 1670, att den inte hade gjort något större intryck. Det hade däremot renässansträdgårdarna vid Tuilerierna och i de tyska furstedömena.

Som inspiration för sin bok hade Christian uppenbarligen haft Hans Rasmussøn Blocks *Horticultura Danica* (1647), men annars är den helt präglad av hans drygt 20-åriga erfarenheter av odlande under nordskandinaviska förhållanden. I förordet nämner han också andra författare som han lärt av, såsom Simon Pauli, Henrik Smith, Rembert Dodoens, P.A. Mattioli m. fl. Men eftersom deras örtaböcker inte handlar om trädgårdsodling, är det främst detta fält han har velat sprida kunskap om, "at vi saa maatte laborere i denne Verdens Edens Have, at vi siden kunde vaere vaerdige at forflytis ind i den himmelske Paradis glaedelige Lyst-Have."

Efter diverse hyllningsdikter till författaren från Trondheims honoratiores, vilka ger en charmerande bild av samtidens syn på trädgårdskultur, så ger Christian jordnära och detaljerade anvisningar på trädgårdsodlingens område i bokens tolv kapitel. Han behandlar platsval och inhägnad, planering och uppdelning av trädgården, jordbearbetning och hur sängarna i prydnads- och köksträdgården skall anläggas och skötas. Som ersättning för den känsliga buxbomen kan man använda gräs, gräslök, plankor eller kjäkben av oxar som kanter runt sängarna. Dessa kan så arrangeras i "adskillig slags Mynster, Stycker, Züger, eller Løfverck, som nu uden-Lands er brugelig" skriver Christian.

Vidare talar han om vilka träd, buskar, perenner och blomsterlökar som kan planteras och hur köksväxter odlas. Gödsling, ympning, bevattning, behandling av växtsjukdomar och lagring av frukt och grönsaker behandlas, liksom odling i varmbänkar och växthus för övervintring av plantor. De flesta av hans odlingsråd är fortfarande mycket gångbara. Även om t.ex. förslaget att kasta "en deel af et døt Svin, Hund eller Høne" under ynkliga fruktträd låter drastiskt, så är det ju ingen tvekan om att ben- och blodmjöl gör underverk för växterna. Att han rekommenderar tomaten som prydnadsväxt, inte som mat, förringar heller inte hans andra råd om vilka vackra blommor som bör pryda en lustgård. Christian ger en levande bild av dåtidens trädgårdar i Norge, då han "icke hafver skrefvet om flere Urter, end mig synes tienlig her i Landet, uden nogle faae fremmede Traeer og Urter som mand kand forvare i Urte-Kielderen". Många av växterna han skriver om är kära gengångare i våra nordiska trädgårdar.

Fjolårets nyutgåva av Christian Gartners *Horticultura* är bearbetad av professor Gudmund Balvoll och f.d. förstaamanuens Gunnar Weisaeth vid Institut for plantefag vid Norges Landbrukshøyskole. Den innehåller både ett faksimil av originalutgåvan av boken, som finns vid Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn, och samma text transkriberad från gotisk skrift (fraktur) till våra dagars skrift, på samma boksida. Dessutom sammanfattar och kommenterar författarna texten och ger förklaringar till växtnamn, fackuttryck o.s.v. på motstående sida. Detta gör texten mycket lättillgänglig, även om det faktum att författarna skriver på nynorsk möjligen

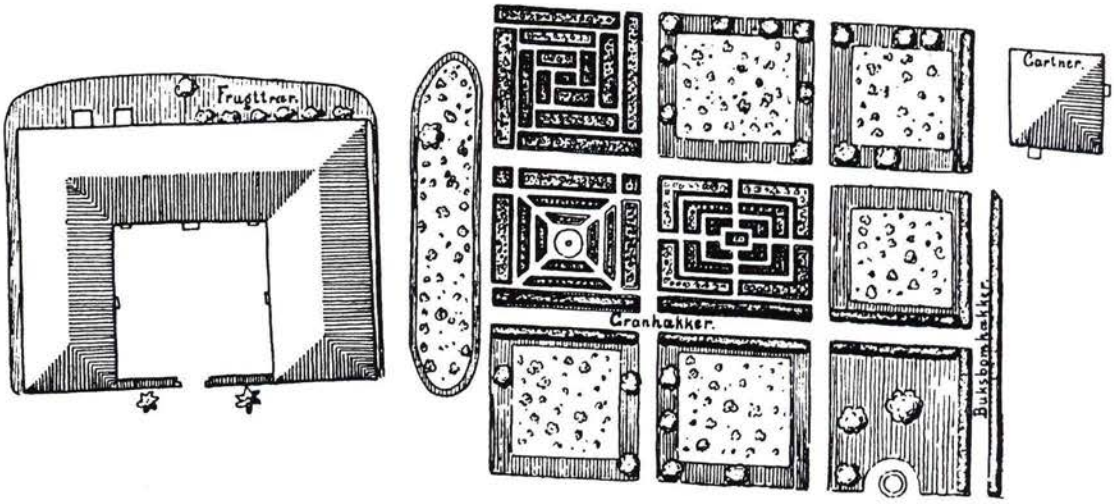

104. *„Gamlehaven" foran hovedbygningen, Rosendal*

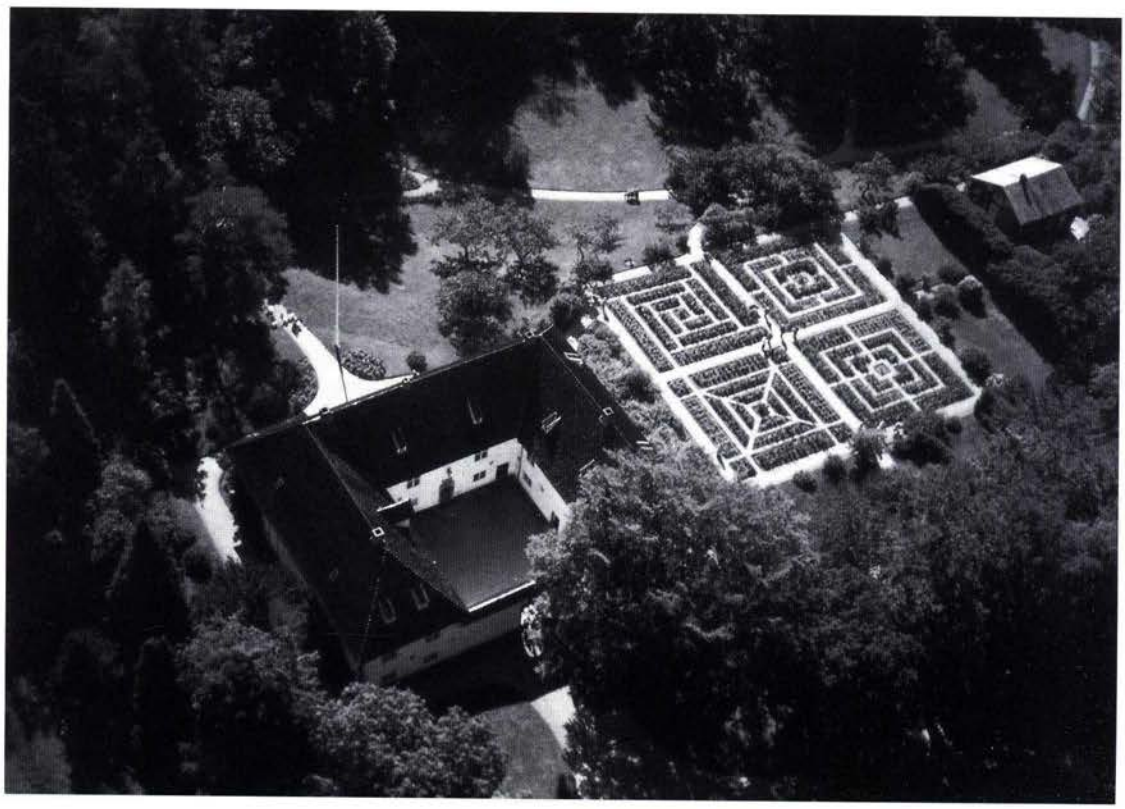

Figur 2. Vid det gamla renässansslottet Rosendal söder om Bergen ligger fortfarande 9 av de ursprungligen 12 kvarteren ungefär som de gjorde på Christian Gartners tid. (Flygfoto över Rosendal, jämte teckningar ur C.W. Schnitler, *Norske Haver*, Bd.I, 1915)

gör den något mer svårförståelig för svenska och danska läsare. Rent layoutmässigt blir emellertid så många olika element på ett bokuppslag lite förvirrande och inte så estetiskt tilltalande.

Detta skönhetsfel uppvägs dock mer än väl av den praktiska nytta man har av författarnas bearbetning av Christian Gartners trädgårdsbok. Till detta bidrar också registret över växtnamnen i boken med de latinska namn som används idag. Här är det möjligt att en del tolkningar av de gamla namnen kan diskuteras, men det kan ibland vara ett nästan omöjligt detektivarbete att reda ut växtnamnen, då redan Henrik Smith på 1500-talet klagade över att växterna då nämndes "ey aff en som aff en anden". Balvoll och Weisaeth har baserat sig på Paulis, Bauhins och Gartenfels verk i sina försök på att dechiffrera de gamla växtnamnen.

Författarnas tolkning av Christian Gartners skriftliga anvisningar för växthus är enligt min uppfattning också tveksam. Tyvärr var inte originalutgåvan av Christians *Horticultura* försedd med några illustrationer, såsom Blocks danska *Horticultura* var, Så Balvoll och Weisaeth har varit tvungna att låna skisser därifrån. Både dessa och andra svartvita illustrationer, kartor och trädgårdsplaner bidrar emellertid till att ge ett bra visuellt intryck av den trädgårdskultur som Christian Gartner beskriver.

Det är ett mycket förtjänstfullt arbete som författarna lagt ner på att presentera ett av den norska hortikulturens mest centrala verk på ett lättillgängligt och spännande sätt. Till detta bidrar inte minst de inledande kapitlen om "Hagebruk i Noreg før 1700", "Noreg og Trondheim kring 1680" och "Personar i *Horticultura*". Dessa kapitel sätter in trädgårdskulturen i ett socialt och historiskt sammanhang, där den helt klart hör hemma. Likaledes förmedlar Balvolls och Weisaeths kommentarer och förklaringar till de olika kapitlen i Christian Gartners skrift mycket kunskap om trädgårdskulturens generella utveckling.

HORTICULTURA. NORSK HAGEBOK FRÅ 1694 AV CHRISTIAN GARTNER
Författare: Gudmund Balvoll och Gunnar Weisaeth
96 sidor. Inbunden. Illustrerad, sv/v
Landbruksforlaget, Oslo 1994
ISBN 82-529-1676-7

Madeleine von Essen *är "amatørhagehistoriker" i Norge, trädgårdsskribent, tidigare ordförande i Bærum Hagelag och med en stor egen gammal trädgård. Hon är till hösten 1996 aktuell med en bok på Schibstedts Forlag - "Uti min hage" - som med utgångspunkt i Norges historiska trädgårdsanläggningar tecknar trädgårdskonstens historia generellt.*

FJÄLLNÄRA TRÄDGÅRDAR I JÄMTLAND OCH HÄRJEDALEN 1830-1900

Catharina Svala

Figur 1. Liggkur vid Lundagård, Mörsels sanatorium, omkring sekelskiftet. (Hjärt- och Lungfonden)

LANDSKAPSARKITEKT ULLA RYLANDER behandlar ett viktigt område av vårt kulturarv i skriften *Fjällnära trädgårdar i Jämtland och Härjedalen 1830-1900.*

Denna ges ut av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien och inleds med ett avsnitt av Kjell Lundquist som förklarar hur Akademien, tillsammans med hushållningssällskapen och folkskolorna verkade för trädgårdens utveckling i Sverige. Trädgårdshistoria är ett nytt spirande forskningsområde i Sverige där Lundquist är en drivande kraft. Avsnittets titel är "Trädgårdar i fjällen - kultur på hög nivå". Ett påstående som väl bekräftas i den efterföljande texten.

Rylander delar in materialet i två huvuddelar. I den första ges bakgrunden med en resumé, över trädgårdens stilhistoria i förhållande till samhällets utveckling. Därefter beskrivs de konkreta förutsätt-

ningarna i 1800-talets Jämtland och Härjedalen. Förutsättningar som växtförhållanden, kommunikationer, inspirationskällor, odlingskunskap samt områdets historia och hushållningssällskapets roll som kunskapsspridare.

Det andra mer omfattande huvudavsnittet bildar arbetets tyngdpunkt. Här beskrivs först trädgårdsanläggningarna vid bruksherrgårdarna Huså och Ljusnedal, sedan SJ:s omfattande trädgårdsengagemang med växtdepå i Östersund och planteringar kring stationerna Ocke, Mörsil, Åre och Storlien. Därefter följer beskrivningar av planteringarna vid de tidiga turistanläggningarna i Fjellnäs, Ocke och Enafors samt naturligtvis de för tiden typiska jaktvillorna som byggdes av friluftstörstande lyckosamma affärsmän. Parken kring Mörsils sanatorium gav en storslagen omgivning för "luftgästerna" och är en intressant parallell mellan sättet att försöka bota människor som bland annat hade tuberkulos, och turismens framväxt (fig. 1). Sist följer ett avsnitt om skolträdgårdar, den kanske viktigaste faktorn för trädgårdens utveckling hos den svenska befolkningen.

Rylander visar hur trädgårdskulturen följer människorna från bruksherrgårdarna, sprids via SJ:s kommunikationsnät och väl synliga pionjärarbete för prydlighet, ordning och odling i imponerande blomsterplanteringar vid stationerna. Vidare hur den tidiga turismen tog upp tonen kring pensionat, villor och sanatorier och sist men inte minst hur odlingsivern förs direkt ut till befolkningen via folkskolan.

Information, rådgivning och modetrender var generella. Hushållningssällskapens rådgivning genom länsträdgårdsmästarna och SJ:s distriktsträdgårdsmästare fyllde idealen och formerna med ett växtmaterial som klarade de hårda klimatiska betingelserna. Alléträd i västra Jämtland var björk, rönnbär och poppel. Fruktträd var svårt att odla men vinbärsbusken följde människorna ända ut i fjällvärlden. Grönsaksodling i södersluttning kan bli lyckosam i dygnslång fjällsol. En kunskap som nu förs vidare i Akademiens regi vid Enaforsholm.

FJÄLLNÄRA TRÄDGÅRDAR I JÄMTLAND OCH HÄRJEDALEN 1830-1900
Författare: Ulla Rylander
160 sid. Häftad. Illustrerad, s/v
Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm 1995. ISBN 91-87562-80-4

***Catharina Svala** är agr. dr och forskare vid Institutionen för landskapsplanering Alnarp, Sveriges lantbruksuniversitet, med inriktning på lantgårdens funktion, planering och gestaltning under perioden 1750 till våra dagar.*

STYRELSEBERÄTTELSE
FÖR 1994

FÖRENINGENS 74:DE ÅRSMÖTE hölls den 27 mars på Operaterrassen i Stockholm med ett 100-tal medlemmar. Till ordförande under 1994 omvaldes docent Göran Lundeberg och som styrelseledamöter för perioden 1994-1996 omvaldes Fredrik von Feilitzen, Fredrik Smedberg och Klaus Stritzke. Nyval av Bengt Jonsell efter Gösta Adelswärd och Lars Kers efter Mårten Smedberg. Som suppleant för samma period nyvaldes Dan Haubo efter Lars Kers. Fyllnadsval för perioden 1992-1994 av ledamot efter Walter Bauer som önskar avgå. På valberedningens förslag valdes John Dormling och på suppleantplats Börje Drakenberg efter John Dormling. Som revisorer för 1994 års förvaltning omvaldes Jan Pousette, Kristina Posse samt Raymond Pettersson som suppleant. Valberedningen utgörs av Ove Samuelsson samt Eva von Satzger. Förelades årsmötet styrelseberättelsen för 1993 jämte den ekonomiska redovisningen vilka efter revisionsberättelsens föredragande och på revisorernas förslag med godkännande lades till handlingarna. Årsmötet valde jägmästare Mårten Smedberg till hedersmedlem i föreningen.

Efter årsmötet höll amanuensis Mette Eggen från Norges Lantbrukshögskola ett mycket uppskattat föredrag med titeln "HUR BEVARAS TRÄDGÅRDSTRADITIONER". Hon skildrade några kända norska trädgårdar samt fortsatte med en sociologisk studie från staden Mellby strax norr om Lofoten. Där visade hon med bilder att det både fanns gemensamma rester av trädgårdskultur och olika trädgårdssociala skikt i den lilla staden.

Trädkurserna, som påbörjades 1991 med lind och som fick en fortsättning under 1992 och 1993 med lönn respektive ek, prolongerades 1994 med alm som objekt. En kvällskurs med 15 deltagare studerade under våren olika almarter. Avslutningsrapport kom på temadagen då almproblematiken stod på föreläsningsprogrammet.

LUSTGÅRDEN 1994 fick medlemmarna sig tillsänd vid årsskiftet 1994/95.

Arbetsprogram för 1994

28 april. BESÖK PÅ OBSERVATORIEMUSEET. En trevlig visning av museet samt astronomisk observation med gastronomisk eftersits i källarvalven. Mårten och Brita Smedberg hade ordnat med utspisningen.

18 maj. VÅRVANDRING PÅ LÅNGHOLMEN. Vandring tillsammans med Lars Kers och Inga H. Jungstedt till den unika valkasken och vidare till Stora Henriksvik, som i dag är Bellmansmuseum. Christina Bolund och Lasse Helgö som skapat museet, visade oss runt. Efter varm dryck fortsatte vi vår vandring i den vackra men kyliga vårkvällen.

1 juni. UPPSALA. Vid samlingen utanför Uppsala slott berättade Örjan Nilsson om den Botaniska trädgården varefter deltagarna under hans sakkunniga ledning företog en vandring genom trädgården liksom genom den närliggande Linnéträdgården.

11-19 juni. ENGLANDSRESA (se ovan). Med flyg till London och därifrån buss runt i mellersta England och in i Wales med 44 dendrologer i ett underbart väder. Besöksmål: Haddon Hall och Chatsworth i Derbyshire. Tatton Park och Arley Hall i Cheshire. Biddulph Grange och Little Moreton Hall i Staffordshire. Powis Castle, i Wales, med över-

nattning i Shrewsbury. Burford House Gardens samt Broadfield Court (vinodling) i Herefordshire. Painswick Rococo Garden, Rodmarton Manor, Hodges Barn och Barnsley House låg samtliga i grevskapet Gloucestershire. Bowood House och Oxford Botanical Garden, våra sista besöksmål, låg i Wiltshire. Resan leddes av Marika Hedin Taylor och Inga H. Jungstedt. I huvudsak besöktes historiska anläggningar, men en del överraskningar fanns också med, bland dem Warnaby Gardens (Melton Mowbray) där Lady King serverade sandwich och visade sin trädgård, samt ett trädgårdsparty hos arkitekt Bill Pack med medlemmar från The Garden History Society. Här fick vi tillfälle att överräcka en medalj och tacka föreningens medlemmar för "Hagabrevet" samt goda råd och guidning vid vår rundresa.

23 augusti. STADSVANDRING I SÖDRA ÄNGBY. Vandring från Ängbyplan tillsammans med Klaus Stritzke och Elisabeth Åkerblom från Villaföreningen. Ett miljöprogram har upprättats för detta villaområde från 1930-talet. Nästan samtliga villor är ritade av arkitekt Edvin Engström på Stockholms fastighetskontor.

1-3 september. SKÅNE (se ovan). 45 personer deltog i resan. Förläggningsort Lund, Hotel Lundia. Kjell Lundquist och Åsa Klintborg Ahlklo fungerade som reseledare. Besöksmålen första dagen var Uraniborg på Ven samt Vrams Gunnarstorp. Andra dagen Domkyrkan, Lundagård, Universitetsplatsen samt Kulturen i Lund. Färd till Alnarp för att se Alnarpsparken och bibliotekets dyrgrip Candid Hubers trädböcker. Trädgårdsförsök visades av Kenneth Lorentzon innan vi fortsatte till Skabersjö. Tredje dagen med buss till Övedskloster där Hans Ramel visade både slott, park och kyrka. Vidare till Christinehof med Institutet för kulturforskning (IK) där vår årsskrift LUSTGÅRDEN produceras. Så avslutades resan med ett besök i Kiviks-Esperöds arboretum i Kivik. Den som visade oss runt var Kimmo Rumpunen. Besöket blev tyvärr kort på grund av regn.

11 september. LUSTVANDRING PÅ NORRA KUNGL. DJURGÅRDEN. Mårten Smedberg ledde en vandring från Universitetet förbi Stora Skuggan till Värtans stränder, Oxberget och Husarviken med avslutning på jägmästarebostället Oliveberg där det bjöds på varma scones.

14 oktober. TEMADAG. Årets avslutning på Almkursen hölls som vanligt på Medelhavsmuseet med föredrag om almsläktet i växtsystemet: Alm, ord och namn, Almarnas arkitektonik, Almrapsodi, Almen som virkesproducent, Almsjuka, Almvård och Almen i folktron.

16 november. BILDVISNINGSKVÄLL. Arbetsåret avslutades som vanligt med förplägnad och bildvisning från årets resor. Vår ordförande Göran Lundeberg visade bilder från Skåneresan samt vandringen på Långholmen och i Uppsala. Årets stora resa till England visades av John Dormling samt Inga H. Jungstedt.

Styrelse och funktionärer

Föreningens styrelse har under det gångna året haft ett sammanträde och dess arbetsutskott tre sammanträden och tre arbetsdagar med utskick av brev och årsboken LUSTGÅRDEN. I arbetsutskottet: Göran Lundeberg, ordförande; Kjell Lundquist, redaktör; John Dormling, vice ordförande; Gunhild Söderbaum, resekommittén; Gunilla Schildt, vice sekreterare; Klaus Stritzke, skattmästare samt Inga H. Jungstedt, sekreterare.

Medlemmar

År	*1992*	*1993*	*1994*
Årsbetalande medlemmar	550	548	495
Familjemedlemmar	102	82	105
Ständiga medlemmar	134	137	135
Studerandemedlemmar	15	11	8
Bytesmedlemmar	10	10	10
SUMMA	*811*	*788*	*753*

Inkl. 8 hedersmedlemmar

Föreningens styrelse vill till alla dem som medverkat till att göra föreningen mera känd, organiserat och lett resor samt på annat sätt hjälpt styrelsen i dess arbete, få framföra ett varmt tack.

Stockholm i januari 1995

Föreningen för Dendrologi och Parkvård
För styrelsen

Göran Lundeberg
ordförande

Inga H. Jungstedt
sekreterare

Sonett vid Dendrologföreningens årsmöte 12 mars 1995

Den som sökt medlemsskap i vår förening
har ganska säkert några goda skäl;
ett av de allra bästa är likväl
att trädens skönhet ger oss kraft och rening.

För många skänker parkvård livet mening;
man hugger sly och sliter som en träl
och trädens krona formar man så väl
att det ej finns en enda ful förgrening.

Så har vi resorna vars ändamål
är att vårt trädgårdskunnande berika
och umgås trivsamt utan prakt och prål.

Nu kära vänner höjer jag en skål
för vänskapen som aldrig vi får svika
och vår förenings färd mot nya, djärva mål.

Gösta Winqvist